

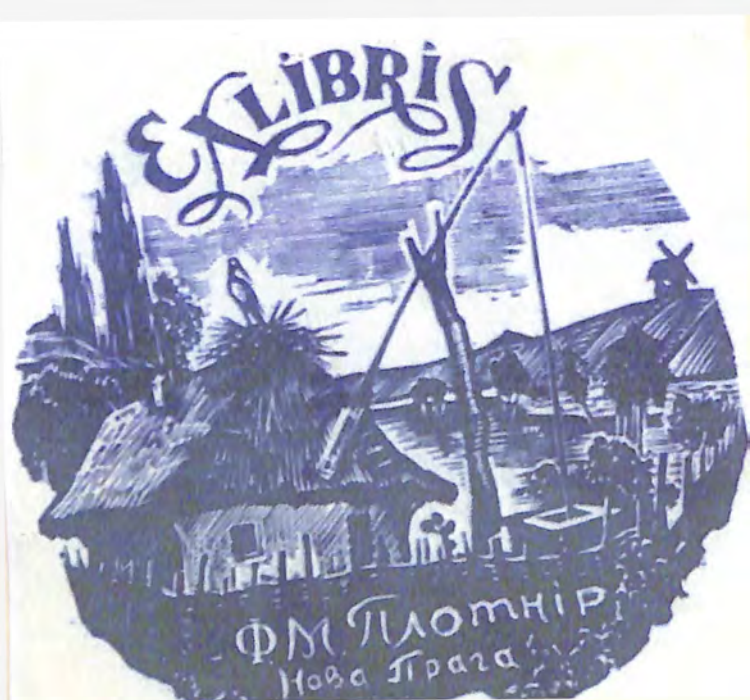
У 1
К 83

МАРКО
КРОПИВНИЦЬКИЙ

ТВОРИ

ТОМ
I

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКИХ КЛАСИКІВ

З 888-ає Гошви П. М. —
студентураєв, с. л. к. А. А.
у. л. р.

М. КРОПИВНИЦЬКИЙ

У1
К83

ТВОРИ

ТОМ ПЕРШИЙ

РЕДАКЦІЯ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА ПРИМІТКИ
П. РУЛІНА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

1929

Кіровоградська обласна
бібліотека ім.
Д. І. Чижевського
ІНВ № 1116326

Бібліографічний опис та цифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку” та „Місячному репер-
туарі” Української Мажорної Палати.

Обкладинка роботи художника Л. Хижинського

М. Крашівник

Держтрест „Київ-Друк”,
4-та друк., вул. Воровськ. № 42
Укрголовліт № 1625 (1222)
Зам. № 205—5.000

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ
М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО

Визнаний фундатор, „батько“ українського побутового театру не зазнав досі об'єктивної оцінки своєї довголітньої плідної праці. Окрім сотень рецензій на його акторські виступи, десятків критичних статей про його п'єси та скупеньких і схематичних сторінок у загальних курсах з історії письменства чи театру—про Кропивницького не написано нічого. Навіть життєпис його, такий важливий для з'ясування найхарактернішої особливості його творчості—міцного й тривкого зв'язку з життям, освітлено ще дуже й дуже мало.

Причиною цьому є не тільки нерозробленість історії українського культурного надбання, але й деяка одіозність драматурга, як певного мистецького чинника. Р. 1910, коли вмер письменник, були його твори ще досить актуальним чинником, коло якого гуртувалися консервативно настроєні театральні діячі, роблячи опір запровадженню в життя нового репертуару, та й взагалі поступованню українського театру¹⁾. Цим і пояснюються іноді надто гнівні рецензії на друковані якраз р. 1910 окремі п'єси старого майстра. Після ж 1917 року, коли робив театр український все сміливіші й сміливіші спроби вийти у нове, ширше життя,—Кропивницький лишався вже в такому далекому минулому, що й не звертали на нього уваги критики та дослідники.

І тепер тільки, коли по серйозних і глибоких перемогах трохи охолола запальна боротьба навколо шляхів театального мистецтва на Україні, коли раз-у-раз настирливіше висувається потреба вивчити наше минуле, як коріння сучасному,—слід повернутись на багато років назад до тієї доби, коли несподівано для поверховного спостерігача з'явився у темряві 80-х рр. „побутовий“ український театр,

¹⁾ Див. некролог в „Українській Хаті“, 1910, стор. 365.

здобуваючи собі твердою ходою перемогу за перемогою, поки не зробили об'єктивні умови його історичним пережитком.

Короткий нарис, що подано нижче, не ставить собі метою вичерпати життя й творчість Кропивницького. Це тема для чималої розмірами, поважної що-до глибини підходу, наукової праці. На цих сторінках подається тільки спробу з'ясувати, оскільки це потрібно в межах даного видання, найголовніші моменти життя й творчості Кропивницького, як драматурга.

І. ЖИТТЯ.

Довгий шлях життєвий пройшов М. Л. Кропивницький. Пам'ятати себе він починає з 5 років, помер, маючи без малого 70. Отже—65 років! Довга смуга економічних та соціальних змін, од останніх силкувань кріпаччини й передодня севастопільської катастрофи аж до перемоги реакції після 1905 року. За цей час зазнала ґрунтовної еволюції рідна йому Херсонщина; величезні незаймані степи, де випасалися тисячні отари овець, прорізали залізниці, рік-у-рік збільшувався експорт збіжжя за кордон, приносячи власникам просторих латифундій великі прибутки. Селянство, звільнившись від кріпаччини, здобуло на короткий час полегшення, але з тим тільки, щоб гостріше відчути через перенаселення сутужну скруту земельну й визиск нової сільської буржуазії; одна частина його невпинно пролетаризувалась, друга стихійно нагромаджувала земельні капітали. Поміщик, що почував себе в широких просторах колонізатором, якому все дозволено, потроху замінявся „міцним мужичком“—куркулем, що дужчав з кожним роком, поки не опосів панської дідизни. Маючи ж більший хист до хазяйнування, ніж його попередник, послідовніш та прикріш визискував він селянство, виганяючи незможну його частину з села на далекі й ненадійні заробітки¹⁾.

Усі ці капітальні зміни відбувалися на очах у М. Л. Кропивницького, який до 30 років перебував у самій гушавині провінційного життя—або на селі, або в подібному до села місті Бобринці; згодом же, здобувши гучної слави акторської, відпочивав він на своєму хуторі на Харківщині. І що життя це дійсно не проходило повз очі

¹⁾ Див. М. Е. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Д.В.У. Одеса 1927. Т. II. Особливо розділи III; V; VIII; XII; XVIII; XX. Пор. А. Умисса. Современное положение земледелия на юге России. 1874. Стор. 48, 57, 58, 64.

письменника: за це свідчать нам не тільки його твори, „побутовість“ яких треба звичайно обмежити, але й документальніші з дослідчого погляду матеріали — згадки й листи письменника, до речі майже зовсім для характеристики його не використовувані.

1.

Марко Лукич Кропивницький народився 25 квітня 1840 року ¹⁾ в селі Бейшбараках на північній Херсонщині. Хоч і дворянського походження, батько його, як і дід, служив за економа по різних панах, і поки дістав посади керівника над кріпацьким господарством, зазнав праці й батрака в багатих селян і посади писарчука в панській економії. Маючи репутацію прегарного агронома, відчув він проте не тільки панську ласку, але й панський гнів. Коли довелося йому встати в подружні відносини своїх принципалів — князів Кантакузиних, то відплатив йому замість подяки самовладний господар зухвалим грабіжем: надіслав до нього отамана з двірськими кріпаками, які навантажили всеньке його добро на підводи, не залишивши вдома ані лялечки. І не знайшов тут заступництва Кропивницький-батько — ні в поліції, ні в судових установах ²⁾. „Все это совершалось — згадував пізніше письменник — во времена крепостничества, когда помещики, а также и князья, графы, генералы, были чуть ли не царьками, перед которыми все становые пристава, исправники и целые суды плясали на задних лапках и вертелись, как чорт на заутрене...“ ³⁾.

¹⁾ Установлюю цю дату за „Автобіографією“ М. Л. Кропивницького. „Вестник Европы“, 1916. II, 148. Її стверджує і виданий письменником 1871 р. по його демісії з посади атестат, що нараховує йому 31 рік, а також і лист до Л. Р. Сабініна 23. I. 1910 року (Автентичні матеріали, що при них не зазначено джерела, — недруковані). Біографи Кропивницького зазначають дату його народження неточно.

²⁾ М. Л. Кропивницький. Автобіографія. „Вестник Европы“, III, 114-118. — Тарас Слабченко. Автобіографія М. Л. Кропивницького. „За сто літ“. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією акад. Мих. Грушевського. Д.В.У. 1927. Книга I, 193—194. Сталося це десь перед 1857 роком, бо до цього часу стосується оголошення, що ним викликав бобринецький земський суд Кантакузину з приводу позову Л. І. Кропивницького до неї за гроші, що вона була йому винна („Херсонские Губернские Ведомости“, 1857, № 46).

³⁾ Т. Слабченко. Автобіографія, 194.

Нерадісні були й перші свідомі вражіння майбутнього письменника „Я пам'ятаю себе в дитинячих літах мало не з п'ятирічного зросту, як мати покинула нас...¹⁾ Этот вечер так памятен мне, что я до сих пор обоняю запах акации и берёсты, врывавшийся в открытые окна нашего домика...“ ²⁾. Сувородійність кріпащини, дикунські феодальні звичаї, звірячі жорстокощі — от що бачив навколо себе малий і вразливий хлопчик. Канчук і горілка — це були наймогутніші чинники того оточення.

П'ять років залишився М. Л. Кропивницький не тільки без матери, але й без сем'ї. Нянька, що доглядала малих дітей, скоро стала господинею в домі, а далі й мачухою. Дім перетворився дуже швидко на якийсь шинок. Діти, якщо не гостювали вдень і вночі в когось із кріпаків, могли бути свідками досить яскравих сцен. У пам'яті письменника залишилося, як посварився одного разу батько з попом, що приятелював із ним і одночасно давав притулок матері, яка приїжджала на побачення з своїм коханцем; повстала бійка, підчас якої батько видер попови чималу пасму з чуба: за допомогою робітника хотів він кинути його в калюжу, але обмежився тільки тим що добре одшмагав його нагаєм. Піп поїхав позивати батька, але той, перестрівши його на дорозі, примусив пістолем дійти до згоди ³⁾.

Не краще повелось дітям у школі. Віддано їх до дрібного шляхтича, що не так учив дітей, як використовував їх для своїх господарчих потреб. Одного разу, повівши коні до криниці, забіг задубілий від холоду Кропивницький у селянську хату та й захопився грою з дітьми. За таке неслухнянство „панові професору“, хлопця покарали різками. Згодом дізнався батько про обставини, в яких перебували його діти, хитрощами завіз педагога за село та добре відчухрав його батогом тут же, при його колишніх учнях.

Різки та канчуки — це був універсальний засіб, яким розв'язувалось на очах хлопчика чимало конфліктів. З особливим смаком, збираючи увесь двірський штат, карали кріпаків; так само мстилася княгиня Кантакузина на факторах, що користуючися з її захоплення кіннями, продавали їй усяку каліч; так покарав той таки князь Канта-

¹⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, II, 142. Посилаючись на російський друкований текст, цитуватиму український, що зберігся в копії в М. К. Вороного, від якого надійшов він до Українського Театрального Музею.

²⁾ Т. Слабченко. Автобіографія, 191.

³⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, 151—154.

кузин студента, княгининого коханця. А згодом спостерігав малий Кропивницький, як у військовому місті Вознесенському били шпіцрутенами салдатів, і дивувався тому спокійному захватові, з яким панські кріпаки це споглядали¹⁾.

Кропивницький - батько, пам'ятаючи, що він є шляхтич, та перебуваючи в оточенні панів, увесь час намагався випнути в пани і своїх дітей. Наслідком цього й було те, що хлопець майже ніколи не жив удома, а перебував у прийомах у різних панів. Спочатку були взяли його до себе князі Кантакузини; „мене, — згадує він, — узяти в панські хороми, і там я почав вчитись разом із їх синами. Прожив я у князів щось із рік і почав вживать французьку мову та німецьку, але „панська ласка тільки до порога“. Зібрались князі їхати в Італію мало не на цілий рік, а про мене й зовсім забули... Повіз мене батько до другого пана...“²⁾. Там теж пощастило хлопцеві ненадовго. Приїхала панова сестра, змінила порядки в домі й намагалася зробити з хлопця посудника. Хлопець тікав з панського двору до кріпаків; від них чув він довгі та гіркі оповідання про панську „прихильність“ і гнів, слухав їхні мрії про волю. Згодом, перебувши деякий час при панах у Єлисаветі в таких обставинах, що мусив навіть утекти до товариша, знову опинився він у Кантакузиних, поки не вигнала раптом усю родину панська сваволя. Батько кинувся ратувати справу, а сина ткнув до знайомого попа, який скоро зробив із хлопця паламарчука. А те, що бачив хлопець у цього попа було не краще від панської сваволі й розпусти...³⁾.

Полегшало хлопцеві тільки тоді, коли перевезли його до матери у Бобринець.

Навмисно спинався я так довго на цих перших роках життя письменника. Важкий груз вражіннів, що дістав він поневіряючись по чужих людях, мусив залишитися в нього тривким надалі, визначаючи загальний тонус його світосприймання й уявлення про певні верстви людськості. „Так много я мучился, что перестал верить“ — писав він уже 1880 р. А. В. Марковичці, і далі: „Право я не чудак, но я так подозрительно смотрю на панов, как может быть никто. Что ж, не я тому виною, меня обстоятельства и пережитое горе на-

¹⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, II, 149; III, 115, 117, 119.

²⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, II, 158—163.

³⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, III, 118—122.

учили такими глазами смотреть на панов и питать к ним вечное чувство негодования...“¹⁾. І навпаки, зовсім інші вражіння мусили йому залишитися від кріпаків та спочутливих селянських бабів, що закликали його до себе, щоб нагодувати та „в голові поськати“, від бідної дівчини-сирітки, що зазнавши кривди від попа, якому доручила її мати, щиро впадала коло хлопчиковаго лиха²⁾.

У Бобринці оселили Кропивницького в матери; бабу, в якій вона жила, мала невеличку школу, де вчила місцевих дітей найпотрібніших елементарних наук. Тут увесь час чув хлопець музику; дядьки його (сини бідолошного кріпака-диригента) грали й співали. Але й Кропивницький зміг уже внести сюди і свою частку музичної культури; з села привіз він знання українських пісень, що вивчив їх або од батька, або від селянських хлопців, що з ними товаришував³⁾. Отже й уряджувано в домі часті музичні й вокальні вечірки, які майже завжди кінчалися пиятикою—такі вже були місцеві звичаї; до того ж і діставали всі урядовці міста від місцевого відкупника свою пайку горілки, як легальний подарунок⁴⁾. Трохи згодом після того, як одвідала Бобринець трупа Молотковського, один із дядьків zorganizував аматорські вистави, на яких грали переважно українські п'єси. Кропивницький, що мав тоді гарний альт і співав у шкільному хорі, уперше виступив тоді і на аматорському коні—грав Петра (з „Наталки-Полтавки“), Стецька („Сватання на Гончарівці“), а мабуть і інші українські, а то й російські ролі⁵⁾.

За цей час устиг уже Кропивницький скінчити повітову школу. Батько жив знову в Живанівці, і хлопець, що-тижня вчашав до нього. Але марні були батькові надії передати йому професію, що їй віддали свої сили вже два покоління сем'ї. „Марко все смотрит в небо, где-то далеко летает думками“. Мабуть не було в хлопця охоти витрачати свої сили на службу панам, від яких він бачив добре тільки як хвиливі примхи; до того ж певне не хотів він стати визискувачем тих кріпаків, що від них знав він і спочуття й ласку. Перебуваючи на

¹⁾ Т. Слабченко. З листування М. Л. Кропивницького. Д.В.У. Одеса 1927. Стор. 67, 68, 75, 51.

²⁾ М. Л. Кропивницький. Автобіографія, III, 119—120.— Т. Слабченко. Автобіографія, 195.

³⁾ М. Л. Кропивницький. Автобіографія, II, 172, 173; III, 112, 127, 135.

⁴⁾ М. Л. Кропивницький. Автобіографія II, 173—174.

⁵⁾ Там же, III, 126—127.

селі, знову таки знаходив собі він серед них товаришів. „Я водив компанію з слобідськими парубками. Вчився від них пісень, вчив і їх, слухав казки, у свято або в неділю ходив з вудками по рибу, водив з конюхами купати коней. Літом у неділю або в свято збирались до мене хлопці в конюшню або в загін, і я їм читав „Енеїду“ І. П. Котляревського, а зимою на вечорницях читав дівчатам. Більше половини „Енеїди“ я знав напам'ять“¹⁾.

Ось джерела того доброго знання побуту й фольклору народного, що потім відзначилось і в п'єсах Кропивницького.

Невідомо, чи довгий час жив таким чином молодий Кропивницький. Хронологію по його спогадах можна тільки намацувати, зіставляючи наведені в нього факти з іншими. Скоро, як згадує письменник, він занудився й упрохав батька допомогти йому вступити до гімназії. „Смотритель“ повітової школи взявся підготувати його до IV-ої класи, а після Різдва повезла вже мати його до Києва.

Але тут підходимо ми до темного пункту життєпису Кропивницького. Останній біограф письменника, надрукувавши його автобіографічний лист до А. В. Марковички, йме цілковитої віри всьому, що там Кропивницький за себе пише. А втім, навіть не порівнюючи цього автобіографічного листа з іншими джерелами, можемо ми взяти під сумнів його дані, як цілком вірогідні: має він усі ознаки літературного твору, збудованого з основним „звучанням“; добре відчувається, що писано його не тільки для того, щоб „показати... всего себя, не утаивая ничего“²⁾, але й з тим, щоб певною мірою вплинути на свою кореспондентку, збудити в панночки, що жила без турбот, спочуття до „безталанного“ Марка³⁾.

1) М. Л. Кропивницький. Автобіографія, III, 127.

2) Т. Слабченко. Автобіографія, 190.

3) Так підписано листа; там же, 199. У всьому майже автобіографічному листі можна помітити певний нахил до драматизації власного життя. Так, описуючи свою зустріч із матір'ю (в листі—першу; в автобіографії—другу; тільки вперше мати не схотіла говорити з дітьми і пішла геть від них; див. II, 153), Кропивницький пише: „... показався мой отец... мать вскочила и быстро скрылась за углом соседнего дома (Т. Слабченко. Автобіографія, 193). У пізніших своїх спогадах має ця зустріч зовсім інший вигляд; батьки зустрілися спокійно і навіть розмовляли (II, 167, 168). Порівн. і інші місця. (Сл. 191—Кр. II, 156; Сл. 191—Кр. III, 157; Сл. 194—Кр. III, 115; Сл. 195—Кр. III, 119).

Ось як розповідає в листі до А. В. Марковички М. Л. Кропивницький про своє вчіння:

„Отец меня отвез снова в Бобринец, и здесь уже я окончил уездное училище в 1856 году. Затем меня отвезли в Киев в гимназию (во вторую), где я был три с половиною года на общих квартирах, но считался вольнослушателем, потому что не представил документов о моем происхождении, так как они забраны были князем. В училище же я учился на основании свидетельства, выданного из местного уездного суда, что я действительно сын дворянина такого-то; этот документ гимназия не приняла в резон. Ультиматум предложен был: или оставит гимназию, или представит документы; и я оставил гимназию, не допущенный держать экзамен за 7 классов. На основании свидетельства гимназии (что я слушал лекции до седьмого класса), меня допустили вольнослушателем в университет с условием через год держать вступительный экзамен и представит документы. На основании прошения моего попечителю учебного округа Н. И. Пирогову, который меня лично знал, как даровитого гимназиста и актера (тогда у нас устраивались в гимназиях спектакли)—мне дали отсрочку еще на год; на третий год я по отсутствию документов и по другим причинам не мог уже оставаться в университете, мне предложили „ехать в родные степи“. Так окончил я свое образование...“¹⁾.

Уже і з зверхнього погляду не всьому можна буде тут повірити. Про яких, наприклад, „вольнослушателей“ у гімназіях могла б бути мова? Але чимало з'ясує тут відповідний витяг із пізніших спогадів письменника, що дуже добре пасує до всього семейного ладу родини Кропивницьких (і до вдачі його матери зокрема), де так мало було порядку в справі виховання дітей.

„Приїхавши в Київ (їздили ми на батькових конях), мати спершу почала водить мене та кучера по монастирях та по печерях, а потім замість того, щоб піти до директора гімназії, порадила з учителем приходської школи на Подолі д. Пониркою, котрий завірив її, що коли я скінчив повітову школу, то мені зроблять тільки доповнительний экзамен з язиків французького та латинського. Хоч по-французьки я трохи маракував, коли ще вчився у князів, але за чотири года забув все, тільки й міг сяк-так читати; латинь же тоді тільки починали з третього класу, так що часу було доволі щоб

1) Т. Слабченко. Автобіографія, 196.

підготуватись. Вчитель, которого порекомендовав мені Понирка, взявся мене приготувити з язиків...

„Коли прийшла пора держати екзамена, то Понирка, по дорученню матери, повів мене до директора другої гімназії, і пред'явив мій атестат. Директор сказав, що я муситиму держати екзамена по всім предметам. Екзамен починався через трое день, і я не міг приготуватись. Я вернувся в Живанівку... Покрутився я скільки день біля батька і поступив на государственную службу“¹⁾.

Що Кропивницькому дійсно не пощастило здобути гімназійної науки—стверджується ще й іншими матеріалами. Так само як і в спогадах, оповідав про це І. П. Дувін²⁾: нема ніяких слідів про будь-яку спробу Кропивницького вступити до 2-ої гімназії і в паперах її, що збереглися до наших часів³⁾.

І про своє перебування в університеті зовсім правдиво оповідає письменник у своєму автобіографічному листі. Якщо йняти йому віри, то перебувши Кропивницький 3½ роки в київській гімназії, одвідував лекції як вільний слухач в університеті, але мусив його кинути через брак документів та „інші причини“. Знов таки не все тут логічно. Певна річ, що міг заважати йому брак дворянських документів, щоб учитися в гімназії; але чи міг він перешкоджати скласти іспит за гімназичний курс, щоб мати цілковите право на перебування в університеті? Аджеж маємо в списках студентів університету осіб різного походження. І знову таки можуть допомогти тут дечим пізніші спогади самого письменника.

„В 1862 році взяв я одпуск і поїхав з товаришем І. А. Вергилесовим у Київ пробувати щастя і поступив в університет вольнослухателем. Після скінчення одпуску подав в одставку. Через рік держав екзамена на атестат зрілости і порізався... Після канікул знов прийнявся за підготовку, але скортіло мені піти в театр і подивитись знамениту артистку Фабіанську...“⁴⁾.

1) М. Кропивницький. Автобіографія, III, 129.

2) І. П. Дувін. М. Л. Кропивницький (Воспоминания земляка). „Исторический Вестник“, 1915, XI, 496-497.

3) Фонд „Архива Киевской Учебной Дирекции“ 1856-1861. Брат М. Л. Кропивницького Володимир згадується серед учнів Київво-Подільської повітової дворянської школи, що перейшли р. 1859 з II кл. до III (дело К.У.Д. 1859, № 21, арк. 28); року 1857 перейшов у II класу Кропивницький Олександр—певно той же Володимир (Дело К.У.Д. 1857, № 27, арк. 25, 36).

4) М. Л. Кропивницький. Автобіографія III, 132-133.

Гра популярної артистки справила на Кропивницького таке надзвичайне вражіння, що він зараз же заходився писати мелодраму українською мовою. Писав уночі, бо товариш його нещадно палив усе написане; нарешті застудився коло розбитого вікна, хворів цілий місяць; одужавши ж дізнався з листа матери, що приїхали до Бобринця два актори, які за допомогою канцеляристів улаштовують вистави. Тоді він кинув університет і свої драматичні спроби та й поїхав додому.

І. П. Дувін розповідає приблизно те-ж саме. „Увлекающаяся натура Марка Лукича не устояла против соблазна порисоваться в студенческом звании, которое в те часы немало кружило головы молодым барышням и пользовалось в обществе особым вниманием. Дело с виду представлялось не особенно трудным... Действительность скоро и сурово разочаровала студента: не было у него ни подготовки... ни выдержки... Увлечение скоро прошло...“¹⁾.

Отже не вистачило Кропивницькому терпіння, щоб дійсно таки дістатись до університету. Не з'ясовано досі і на якому факультеті слухав він лекції. Стаття в „Корифеях Украинской Сцены“, що її складала досить таки уважні і знаючі на цьому ділі люди,—зазначає юридичний факультет²⁾. О. Огоновський, якому давали відомості для життєпису Кропивницького Мик. Лисенко та Ол. Кониський,—історико-філологічний³⁾. З архівних справ Київського Університету дізнаємось ми цілком певно, що слухав Кропивницький лекції юридичного факультету протягом трьох триместрів (1862-63 рр.⁴⁾. Кинув же він університет, як про це сам пише, тому, що не склав іспиту за гімназійний курс, та захопившись театром, не відчув охоти готуватись до другого іспиту⁵⁾.

1) І. П. Дувін, стор. 497.—Обидва оповідання не розходилися із даними службового формуляру. Звільнено Кропивницького 12.II.1863 р., але поїхав він до Києва, маючи відпустку, що могла у ті часи бути довготерміною; вступив він знову на посаду 26.II.1864 р.—це було після Різдва.

2) „Корифеи Украинской Сцены“. Київ 1901. Стор. 37.

3) О. Огоновський. Історія літератури руської, ч. II, 2 відділ. Львів 1889. Стор. 839.

4) Київський Історичний Архів ім. В. Б. Антоновича. Фонди „Університету св. Володимира“ за 1862—1863 рр.

5) Т. Слабченко (З листування, 13, пр. 3) не погоджується з самим М. Л. Кропивницьким, коли той каже, що кинув школу з власної охоти. Але Кропивницький пише цілком виразно: „прийняв я був за вчіння, але... грошей не стало на вчіння, і я пробувши-

Отже обертався він серед студентів, але міцного звязку з київським студентством Кропивницький не мав. Року 1861-62 вчилися у Київському Університеті Лисенко й Старицький, 1863-64—Житецький, Константинович¹⁾; з студентства 60 рр. сформувалась Київська Громада 70-х рр.²⁾, що відіграла таку помітну роль в українському культурному житті. Але все це пройшло повз нього, і з київськими українцями зазнайомився Кропивницький вже геть пізніше.

На цьому й скінчилась освіта письменника. Невеликий вона мала обсяг. У різних спогадах своїх не згадує письменник майже нічого й про свою лектуру (окрім „Енеїди“ та Гоголя); не виявляється вона в його листах та писаннях іншими способами. Почавши служити вперше, вступивши на посаду після недовгої перерви вдруге, мав Кропивницький усі дані, щоб і скінчити свій вік по урядових канцеляріях.

2.

Бобринець часів перебування Кропивницького був глухим закутком української провінції, де добре держалось українське життя, де в школі говорили діти мішаною мовою, не дістаючи за це від своїх учителів догани³⁾. Урядовці ратуші, в якій служив І. К. Тобілевич, а згодом і Кропивницький, „були люди чисто демократичного складу, думок і переконань: говорили по-українськи, бо й не вміли інакше, з меншими поводитися негордо, одягалися просто...“⁴⁾. Нехитрі були й розваги їхні; добре пописавши протягом 8—9 годин на добу, ти-

всього два роки вільним слухачем в університеті, мусив піти на державну службу...“ („Нова Громада“, 1906, IX, 48). Оце „грошей не стало“ і могло бути тою „другою причиною“, через яку, як пояснював це Кропивницький в листі до А. В. Марковички, кинув він університет. Гадки ж Т. Слабченка про те, чи не було це в звязку з подіями Київської Громади 1863 р. (польським повстанням?), не мають ніяких підстав; із спогадів самого Кропивницького справа здається і без того зрозумілою.

¹⁾ Списки студентів. Фонди київського університетського архіву.

²⁾ Т. Слабченко. Матеріали... II, 91. Порівн. Ол. Пчілка. М. Лисенко. ЛНВ. 1913. I, 62-67.

³⁾ М. Л. Кропивницький. Автобіографія. II, 173.

⁴⁾ С. Тобілевич. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) ЛНВ. 1913. I, 135—137.

нялись вони у вільні часи по бульварі, грали на плацу в м'яча, орлянку, або їздили на Сугаклей вудити рибу. Узимку чимало часу просиджували по шинках, з охотою заходили в бійку з проїжджими візниками, чи з місцевими хуторянами. Допившись іноді „до скла“, не тямлячи себе, вертались додому і прокидались другого дня в чаду, в хмелю, з підбитими очима, з подряпанними щоками. „Траплялось,—додає Кропивницький,—і мені не раз попадати в цей крутень... Отже тільки й відволікало мене від цього—це аматорські спектаклі, що нарешті захопили мене цілком усього. Я певен, що ніщо інше, як ці спектаклі, виратували мене від тієї стихійної хвилі безупинного пияцтва, яка багатьох захлинула без вороття навіки...“¹⁾.

І дійсно, що могло дати Кропивницькому бобринецьке життя, коли довгий час не було у цьому місті навіть бібліотеки, коли до читання не можна було нічого знайти, окрім „Сенатских“ та „Губернских Ведомостей“ з додатком різного лубочного моллоху, як от „Рыцарь Гуан“, „Франц Венеціан“ то-що. Маленьке місто ніколи не бачило справжнього театру, і приїзд мандрівного цирку був для бобринчан великою подією²⁾.

У Бобринці й прослужив Кропивницький 10 років, за винятком того часу, що перебував він у Києві, та тих півтора роки, що прослужив він у Єлисаветі. Як бачимо, був він у значно гірших умовах, ніж Карпенко-Карий, що з 24 років своєї служби 18 провів у Єлисаветі, де підпав під вплив Михалевича, чи в Херсоні, де познайомився з Пільчиковим. Кропивницькому теж випало щастя зійтися з свіжою людиною, свідомим українцем, але на дуже короткий час: р. 1866 відбув три місяці заслання в Бобринці Ол. Кониський. Кропивницький познайомився з ним випадково, почав далі учашати до нього; чимало вечорів просидів він у нього, граючи на скрипку та співаючи українських пісень. Удвох їздили вони по хуторах, шукаючи старих дідів, що навчали їх старовинних пісень. Згодом ці подорожі здалися поліції підозрілими, але й Кониський скоро потому виїхав із міста. І цілком можна поділити думку М. Вороного та С. Єфремова,

¹⁾ „Нова громада“, 1906, IX, 48. М. Кропивницький. Автобіографія, II, 174; III, 130.— Спогади. „Життя й Революція“, 1928. IV, 88.

²⁾ Див. М. Л. Кропивницький. Картини прошлого и настоящего (Отрывки из воспоминаний). „Елисаветградский Вестник“, 1889, №№ 64, 68, 74.

³⁾ С. Тобілевич... ЛНВ. 1913, III, 302.—Є. Чикаленко. Спогади, т. I, 78.

що певно допоміг Кониський Кропивницькому розвинути тягнення до національної свідомості у дійсну таку свідомість (хоч про зміст цього поняття доведеться нам поговорити згодом¹⁾).

Але Кониський на життєвому шляху Кропивницького — тільки хороший епізод, далі—знову буденне існування серед буденних людей.

Серед свого товариства Кропивницький знайшов собі усе ж таки досить помітне місце; він—„...старший літами й посадою, імпував не тільки в канцелярській сфері, а й скрізь і всюди — весела привітлива вдача, чудовий голос, вроджений талант будучого знаменитого артиста еднав йому друзів і поклонниць, хоч він ще й не виступав на кону. Він будучи забезпечений матеріально, мав пару коней для власного ужитку, і вів широкі товариські стосунки з околичними панамі і иншими багатими людьми“²⁾.

Тут власне не все правдиво; уже на Різдво 1863 року брав Кропивницький участь у виставах з подружжям професійних акторів. Через деякий час став він на чолі гуртка; помалу вистави прищепились, хоч і викликали до себе спершу негативне ставлення частини місцевої публіки. Меткий шинкар урядив у своєму будинку невеличкий театр, і справа пішла. Грали невеличкий український репертуар, грали й деякі російські п'єси³⁾.

До театру ставилася влада цього глухого закутку без особливого підозріння, вистави були в Бобринці ще таким новим явищем, що не встигли тому підпасти всім офіційним правилам і заборонам; через незнання поліції виставлялись іноді й п'єси, що через цензуру не пройшли. Кропивницький здобував помалу все більшої й більшої слави. Частенько його викликали на вистави до Єлисавету, де жили вже близькі йому Тобілевичі. До служби ставився він без особливої уваги. „Іноді мені обридла служба, і я кидав все і завіювався куди-небудь в повіт тижнів на два і більш; часом сходило це мені з рук, а часом і перепало на горіхи“. Одного разу кинув він службу

¹⁾ Акад. С. Єфремов. Карпенко-Карий. Київ 1924. Стор. 21-Згадки про Кониського див. у Кропивницького, Автобіографія. III, 136; „Нова Громада“, 1906.IX, 49. „Життя й Революція“, 1928. IV, 92. Кониський про Кропивницького—див. О. Огоновський. Цит. праця, 840. М. Вороний. Марко Лук. Кропивницький. „Зоря“, 1897, I, 15.

²⁾ С Тобілевич. ЛНВ. 1913, II, 297.

³⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, III, 134, 137. — С. Тобілевич. ЛНВ. 1913, II, 297—300.

працю задля вистави в Єлисаветі, за що й був тимчасово звільнений з посади¹⁾.

Його тягло кудись далі поза межі маленького Бобринця. Та й час був такий, що важко було всидіти живій людині в маленькому місті. Нові економічні відносини, що повстали в наслідок скасування кріпаччини, нові явища в суспільному побуті, загальне заворушення після реформ — усе це мусило тягти у великі міста, що швидко почали з 60-х років зростати. Коли ж помер батько, то нічого вже не звязувало Кропивницького з Бобринцем; він виїхав до Одеси, сподіваючися всгупити до вищої школи. Але замість цього пішов він на сцену і зробивсь професійним актором, уже до самої смерти не кидаючи цього свого покликання.

Які підсумки міг підвести Кропивницький, розлучаючися з рідним містом і виходячи на широкі шляхи життєві?

Гіркі вражіння дитячих літ дали йому добре уявлення про людську кривду, про знущання дужих над кволими, про жорстокоці панства і про поневолення селянства. На власній шкурі зазнавши скороминучості панської ласки, знаходячи тепле й щире слово серед кріпаків, він устиг не тільки полюбити селянство, а навіть і зідеалізувати собі його в своєму уявленні. Адже від цього селянства навчився він пісень, що заміняли йому літературу, з якою почав він обізнаватися тільки в останні, певно, бобринецькі роки. Службова праця Кропивницького в повітовому суді, поліції, ратуші теж поширити мусила коло його життєвих спостережень, знайомлячи його з державним апаратом та всіма його хибами.

Ще одне. До Одеси приїхав Кропивницький із певним акторським досвідом. Ще до подорожі у Київ, молодим парубчаком почав він виступати на аматорських виставах, і певно з тактичних міркувань зменшував він свій стаж аматорський у листі до „Одесского Вестника“, пишучи: „я играл раз около пятидесяти, в течение шести лет, по большей части в любительских спектаклях, и играл что называется всякие роли“²⁾.

¹⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, III, 140.

²⁾ Письмо Кропивницького в редакцію. „Одесский Вестник“, 1871, № 255. — Помилки проти правди тут очевидні. Повернувся Кропивницький до Бобринця р. 1863; грав і до цього часу, і хоч і їздив він частенько до Єлисавету саме задля аматорських вистав, але навряд чи більшість вистав, у яких виступав він, припадала саме на Єлисавет.

У вересні 1871 року розпочав Кропивницький свою професійну акторську працю. Ціле десятиріччя, поки не почалася нова доба в історії українського театру, виробляв він по провінційних театрах свою акторську маніру, свідомо чи несвідомо синтезуючи свої аматорські звички з впливом, що йшов від товаришів-акторів¹⁾, які вже багато років топтали сценічні помости. Але це вже тема спеціального досліджу про Кропивницького-актора.

М. Л. Кропивницький
р. 1873

Театр по містах південної України мав, як і інші російські провінційні театри, своєю головною ознакою — відсталість. Він жадібно хапав нові п'єси, що grano по столичних театрах, але й виставляючи їх увесь залишався під тягарем давніх акторських традицій. До того ж не дуже-то швидко популяризувалися ці п'єси, та й публіка настирливо вимагала давніх улюблених утворів. Театри провінції не мали змоги диференціюватись і виробляти кожний своє, властиве його силам і смакам обличчя; якщо й було в одному місті два чи три театри, то їхнє суміжне існування йшло лише по лінії завзятої конкуренції. А це примушувало театр бути до

¹⁾ М. Л. Кропивницький Автобіографія, III, 147; Спогади, IV, 97.

А втім, мав той час, коли виступав Кропивницький на професійну сцену, й деякі особливості. Побутовий репертуар Островського не був уже такою надзвичайною новиною; вироджувалась потроху соковита маніра акторів, що були співробітниками знаменитого драматурга; замість яскравого малюнку актори часто-густо навмисно не дбали про свою гру, розуміючи це, як реальне втілення типів, що мусять бути такими, як „справжнє життя“. Островський потроху поширював коло своїх персонажів, не обмежуючись уже самим купецтвом; з'явилась і низка наслідувачів його „народного“ репертуару, але не зайняли вони помітного місця на кону. Народжувалась нова генерація драматургів, що намагалась відбити різні явища пореформового життя, але хоч і часто з'являлись на сцені ці вироби Шпажинського, Дяченка, Александрова, Чернявського та інших — ані критика, ані публіка навіть, що їх охоче споживала, не визнавала — ще й цілком слушно — ці твори за великі досягнення. З другого ж боку лінула із Заходу нова форма видовища і швидко опанувала сцену — це оперетка; незабаром поширила вона свій вплив на провінцію, догоджаючи смакам публіки, що рада була цьому жанрові, як останній, до того ж такій принадній, новині західньо-європейської культури.

Кропивницький, як він про це розповідав, дебютував випадково; зайшов за лаштунки до „Народного театру гр. Моркових і Чернишова“, зустрів знайомих акторів і погодився на їхні прохання — заграти. Успіх дебюту мав своїм наслідком запрошення на сцену для постійної праці. І не спиняючись детально на обставинах служби Кропивницького, зазначу тут лише деякі найважливіші моменти.

„Український театр — згадував пізніше ті часи М. Кропивницький — тоді був „при посліднім іздоханії“; тільки ще де-не-де аматори ніколи грали раз на рік „Наталку-Полтавку“ або „Назара Стодолю“, як от в Олександрії, в Єлисаветі, в Херсоні. Справжні ж трупи нехтували ним, і самі актори з українськими прізвищами поховались за псевдонімами, то за ових, то за евих...“¹⁾ Зрозуміло тому цілком, що вступивши на одеський кін, не міг Кропивницький обмежитися самими лише українськими ролями; до того ж, як свідчать тогочасні газети, й не виставлялися в одеському театрі українські п'єси часто: в кращому разі — раз на тиждень, та й то водевіль здебільшого, як „Кум - Мірошник“ чи „Москаль - Чарівник“. Грав Кропивницький

¹⁾ М. Кропивницький. За тридцять п'ять літ. „Нова Громада“, 1906, IX, 50.

в російських п'єсах, при чому гадати можна, що найбільше подобався він публіці в ролях, де доводилося йому співати. У театрі не повелось йому добре; як він сам ізгадує, його шанували й любили, як аматора; коли ж він зробив мистецький поступ і став конкурентом, до нього поставилися инакше¹⁾. Але Кропивницький здобув уже собі прихильників серед публіки, яка й виступала иноді в його обору в газетах²⁾.

Не минула Кропивницького вже тоді й оперетка. На його слова³⁾, виступив він у п'єсці „Орфей в Аду“ з „великим провалом“. Але газетні відомості, не нотуючи такої невдачі, відзначають не один виступ його в цьому жанрі⁴⁾. Ба більше, виставляючи в своїй бенефіс „Назара Стодолю“, додав він до нього не тільки традиційний водевіль, але й французьку шансонетку, яку співала його дружина⁵⁾.

Та й не міг він, звичайно, грати на сцені, зберігаючи цілковиту незалежність від оперети: тяження до неї публіки було надто міцне, й доводило иноді до одчаю рецензентів. У новорічному № „Новоросійського Телеграфа“ за 1883 р. читаємо ми на цю тему досить знаменну статтю. „Лучшая, образованная часть публики нашей, надеемся, обратила внимание на направление, принятое театральными зрелищами в Одессе. Театры наши, очевидно, стали спекулировать на дурные инстинкты необразованной массы, и ежедневно преподносят ей то бессмысленные оперетты Оффенбаха и других менее славных композиторов, то драмы и трагедии, бессмысленные не меньше оперетт, весь интерес коих в заманчивом, часто с претензией на историю, заглавии, в фальшивых, не в меру драматизированных сценических положениях, в деланных эффектах и проч. Очевидно, подобные зрелища невольно привлекают грубую толпу, ибо отчасти соответствуют ее воззрениям на сценическое искусство и всегда льстят ее низменным инстинктам...“⁶⁾.

З Одеси Кропивницький переїхав до Харкова. Там знайшов він не тільки здібніших виконавців на українські ролі, але й певне

1) М. Кропивницький. Автобіографія, III, 143.

2) „Новоросійський Телеграф“, 1871, № 280; 1872, № 120.

3) М. Кропивницький. Автобіографія, II, 146 — Його ж. За тридцять п'ять літ, стор. 52.

4) „Новоросійський Телеграф“, 1872, №№ 244, 250.

5) Порівн. О. З. Суслів. М. Л. Кропивницький. „Україна“, 1928, № 3, стор. 61.

6) „Новоросійський Телеграф“, 1873, № 1. Порівн. 1872, № 202.

українське оточення; швидко зорганізувався навколо нього хор із українського студентства. Після ж вистави „Дай серцеві волю...“ воно бучно привітало актора й автора; цілим факельцугом поїхали на Основу, а звідти на могилу Соленика. Можна гадати, що це коротке перебування в Харкові, де відчув Кропивницький певні українські традиції, сприяло поглибленню його національної свідомости.

І тим болючіше довелося пережити йому дальші кроки сценічної кар'єри — театр на Крестовському в Петербурзі, де розважав він публіку українськими співами, гостро відчуваючи виразне ставлення до себе, як до хохла, — тут же довелося йому спостерігати на вечерях, які влаштовували різні жуїри — поводження цієї грошовитої публіки з акторами¹⁾.

Далі, після декількох мандрівок по Україні, поїхав Кропивницький до Галичини; скористався він тут з запрошення директора української трупи Т. Романовички; спокушала його, певна річ, і можливість грати в цілком українській трупі. Але в Галичині побачив він замість зросійщеної України — Україну спольщену. Це були глухі ще для Галичини роки, коли не розбудила її ще пропаганда Драгоманова й невсипуща праця Франкова. Довелося Кропивницькому зустрітись тут окрім офіційної ще й з неофіційною цензурою. „Виділ“, якому подав був він свою п'єсу „Дай серцеві волю...“, поставив вимогу викреслити ремствування Микити на бога. Що до театру, то хоч і не звик Кропивницький на Великій Україні до розкошів, але зовсім дивно було йому грати в Галичині у перегороджених стайнях під акомпанімент кінського іржання, а ще дивніше було йому бачити цілковите нерозуміння реальної гри в ролях простонародніх українських персонажів, коли вбирались галицькі актори справжніми пейзажами²⁾.

З Галичини повернувся Кропивницький до Єлисавету, де взявся за керування аматорським гуртком, до складу якого належали брати й сестра Тобілевичі. За 125 карб. на місяць виконував він найрізноманітнішу роботу: грав, оркестрував, малював декорації, режисерував, то-що. Тут відбулася вистава „Вечорниць“, що її спеціально для цього гуртка скомпонував Нищинський. Вистави пішли тоді досить жваво,

1) М. Кропивницький. Автобіографія, III, 149. — За тридцять п'ять літ, 53—54.

2) М. Кропивницький. Автобіографія, III, 151. — За тридцять п'ять літ, 57—60.

і, як свідчить С. В. Тобілевич, конкурували іноді з фаховими російськими трупами ¹⁾.

Потому переїхав Кропивницький до Катеринославу, де й спіткав його наказ 1876 р., яким заборонено українські вистави. Довелося Кропивницькому робитися справжнім російським актором: з поради одного з товаришів своїх почав він розучувати важкі вірші Озерова, щоб виправити собі вимову. А далі... грав, керував по різних трупах у Симферополі, Єлисаветі, Кременчуці — навіть і сам нещасливо держав трупу. „За п'ять років—згадує Кропивницький — переграв я до 500 ролів на московській мові — від губернатора в „Птичках Певчих“ — до „Отелло“ ²⁾.

Так пройшло перше десятиріччя акторської роботи Кропивницького. Які ж були його надбання за цей час?

Певна річ, що здобув він чималого досвіду в галузі театральної праці: навчився грати й керувати грою товаришів, вивчив добре смаки публіки, здобув на власній роботі й драматичну лектуру.

Невеселі вражіння мусило лишити Кропивницькому акторське оточення; свідчить про це його російська віршована драма „Беспочвенники“, що написав він її іще в р. 1877. Виведено там постаті акторів невисокої моральної й духової культури: карти, плітки, гроші—єдині їхні інтереси. І Кропивницький, певна річ, децишою від цього життя засвоїв. Листи його до А. В. Марковички, написані наприкінці 1880 року, свідчать про велику його втому, не так може від життя, як від своєї професії. „Я вам не нравлюсь в нетрезвом виде. А между тем ежедневно напряженные больные нервы, вечно отуманенная голова, измученная, истрепанная и разбитая, как почтовая кляча, память; ежедневная трата своего вдохновения в бессодержательных ролях, ежедневный расход богатого запаса внутренних сил на какуюнибудь дребедень, все это заставляет актера прибегать к сильным ощущениям и даже напиваться до самозабвения..“ А далі, заспокоївши, що не належить він до акторів, які щодня пиячать, пояснює він свій коресподентці, що таке актор: „Он совмещает в себе целые миры то страсти, то злобы, то отчаяния, то любви. Он в один час тратит больше слез, чем другой за всю свою

¹⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, III, 152-153. — С. В. Тобілевич. Життя... ЛНВ. 1913. VII, 162.

²⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, III, 153-154. — За тридцять п'ять літ., 60.

жизнь, он в 5 минут переживает десятки лет. Чем же прикажете пополнять ужасный расход? Актер, играя, например, роль миллионера-богача, кончил роль, сошел со сцены, но богач еще в нем живет; а вот он приходит домой, и ужасно настоящее: недостаток, бедность, лишения его истязают, мучат...“ ¹⁾.

Дійсність же навколо Кропивницького була нерадісна. Хоча б і дуже скромні були його ідеали, але боляче мусив він відчувати загальну розгубленість і пригнобленість. Р. 1879 поїхав він на запрошення київського антрепренера Сетова до Києва. Там познайомився він з членами Старої Громади. „Всі українці заполохані були гірш зайців. Коли захотіли земляки почути пісень українських степів, то мусили спершу постановити скрізь варту, щоб який добровольець не почув крамольної української речі та не доніс всесильному Дрентельнові...“ ²⁾.

І Кропивницький дійсно таки відчував себе на ті часи не гаразд. Рух політичний, утиски національні—все це настирливо вимагало від кожної свідомої людини визначити самого себе. А багато чого було перед ним нез'ясованого; „...условия нашего печального времени—писав він 12 січня 1881 р. тій же Марковичці—так туманні и неопределенны, что право ни вы, ни я не дадим ясного отчета на такой повидимому простой вопрос: кто я? Мы так запуганы последними событиями, брожением умов и всеобщей неурядицею, что в своих галлюцинациях доходим до отрицания самих себя: кажется, что это я, и кажется, что это не я. Сегодня сочувствуем тому, что вчера презирали, чем вчера пренебрегали, и наоборот: сегодня мы самые разнузданные либералы, а завтра самые рьяные ретрограды; что вчера мы боготворили, то сегодня заплевали, чему вчера поклонялись, сегодня закидываем грязью. Кто имеет чуткую натуру, тот не может не отзываться на все это, мимо того не может все это пронестись, не задев его, не замутив. Вот Вам те причины, которые вечно мучат меня, печалуют и выворачивают душу на изнанку. Укажите мне идеал, в который можно было бы уверо-

¹⁾ Т. Слабченко. З листування, 70.

²⁾ М. Кропивницький. Автобіографія, III, 153, Спогади, IV, 97. М. Садовський (Лист до редакції „Життя й Революція“, 1928. VIII, 187) взяв під сумнів такий факт, але можливо, що маємо ми в Кропивницького надто образне зазначення безперечного факту придушеності українського громадянства в такому великому центрі, як Київ, що був осередком як українського культурницького руху тих часів, так і репресій проти нього.

вать, и я паду ниц перед ним; не укажете, его нет. И вот в моей душе, в моем мозгу вечный хаос, вечный сумбур" 1).

Отже й треба, зважаючи на висловлені в цьому листі настрої, обмежити думку дослідника українських громад Рябинина-Скляревського про участь Кропивницького в революційному народницькому гуртку. „1878—1881 в Єлисаветі коло Опанаса Ів. Михалевича та Стрижевського... склався гурток; до нього належали: Лінтварев... Ів. Тобілевич... та його брати (Саксаганський та Садовський); приїздили С. Ф. Русова, О. О. Русов і нарешті Кропивницький" 2). А в другій статті того ж дослідника висловлюється думка, начеб-то під впливом цього гуртка і писали свої п'єси Кропивницький та Карпенко-Карий 3).

Згадує про той-же гурток у своїх спогадах і Є. Чикаленко. Але замість невиразного „приїздили“, яке читаємо ми в Рябинина-Скляревського, здибуємо ми тут теж не зовсім зрозумілі слова: „До гуртка нашого почасти належали М. Кропивницький та М. Садовський...“ 4) Гадаю, що оце „почасти“ доводиться розуміти не як постійну участь у гуртку, підпадання певній дисципліні, а як добрі товариські відносини з самими членами гуртка, певну може спорідненість, як не ідеології навіть, то настроїв. Той-таки Рябинин-Скляревський розповідає, що саме робив кожний з членів гуртка, але нічого не згадує за молодших Тобілевичів і Кропивницького. Отже навряд чи можна говорити про участь Кропивницького в цьому гуртку. Звичайно, це не виключає можливості того, що він одвідував іноді Михалевича, що бував у нього тоді, коли той читав гуртківцям Драгоманівську „Громаду“, або коли вони обмірковували статті Щедрина, Михайловського, Єлисеєва та інших, як згадує про це у своїх спогадах Чикаленко 5).

1) Т. Слабченко. З листування, 73—74.

2) О. Рябинин-Скляревський й. З революційного українського руху 1870-х рр. Одеська Громада 1870 рр. „Україна“, 1926. V, 124.

3) Його ж. З революційного українського руху 1870-80 рр. Єлисаветградський гурток. „Україна“, 1927. IV, 116. На жаль не завжди підпірає дослідник свою думку посиланням на певні факти та джерела.

4) Є. Чикаленко. Спогади... I, 79.

5) Є. Чикаленко. Спогади... I, 79. Про це свідчить і один із учасників цього гуртка—О. Ф. Волошин: „Оскільки мені відомо, Марко Лукич діяльної участі в культурно-освітній праці того гуртка не

Так чи інакше, але наприкінці цього періоду життя Кропивницького бракувало йому усталеної ідеології. В одному листі він пише, що не хоче щоб один якийсь Н мав більше прав на краще життя, ніж він: „я настільки же образован, как и он, а может быть и больше; зачем же ему все, а мне ничего“, а нижче: „Вытравьте из моей души любовь ко всему человечеству, угнетенному и приниженному: убейте в моем сердце любовь к поработленным, и я буду благодущный россиянин и образцовый член клуба...“ 1). Як бачимо, протестує Кропивницький тут проти того, що не мав того, що мають інші представники привілейованої класи, а разом із тим говорить і про пригноблені (тою ж привілейованою класою!) верстви.

4.

Але той же 1881 рік несподівано скерував життя Кропивницького на зовсім інші рейки.

Не спинятимусь я тут на історії дозволу на українські вистави, здобутого від Лоріс-Мелікова. Навколо цього знаменного в історії українського народу моменту утворилося легендарне оточення. Причетні до нього особи, добре зрозумівши все надзвичайне значіння цієї знаменної в історії українського культурного руху дати, не можуть спокійно без несвідомо утворюваного прикрашення про це говорити 2). Найкраще з'ясують цю справу архівні розшуки: але вже й тепер стверджувати можна, що було в ініціативі трупи Ашкаренка найнезвичайніше те, що досягла вона несподівано успіху 3).

Скоро відкрилися для українського театру нові, вільніші, бодай трошки, шляхи,—відчув ґрунт під ногами й Кропивницький. Знайшов

брав. Він тоді служив по російських трупах і в Єлисавет приїздив лише врядигоди й на короткий час. Але бувши з давнього в приятних відносинах з деякими членами гуртка, він знав від них про його ж існування, знав особисто багатьох членів гуртка й прихильно ставився до народницького напрямку його діяльності“ (Лист О. Ф. Волошина до мене з Одеси 23. I. 1928).

1) Т. Слабченко. З листування, 74.

2) М. Кропивницький. Автобіографія, III, 154.—М. Садовський й. Мої театральні згадки. ЛНВ. 1907. VI, 404-406.—Ашкаренко. Спомини про першу українську трупу. „Рідний Край“, 1908, № 15.

3) П. Рупін. Український друк та царська цензура. „Життя й Революція“, 1926, № 11. Стор. 70.

він змогу виявити своє акторське амплу в відповідному офарбленні, з'явилися стимули писати п'єси—постачати їх єдиній спочатку українській трупі, а потім і своїй, коли або цензура, або конкуренція задовили її на голодну репертуарну пайку.

1881 року, звязаний умовою з Ашкаренком, грав Кропивницький у нього в Кременчуці, Харкові й Київі. Далі на початку сезону 1882/3 рр. стає він сам на чолі трупи. Через рік переходить майже на два роки антреприза до М. П. Старицького. Улітку 1885 року поділяється вона на дві: одна під орудою Кропивницького, друга—Старицького. 1886 р. на деякий час одходить від товариства Кропивницький, але того ж таки року восени приєднується він до неї знову, і трупа їде до Петербургу; 1888 р. він пориває з товариством остаточно, але незабаром уже формує молоду трупу, що існує до 1892 р., коли вона розпалась. 1894 р. засновує Кропивницький нове товариство; 1900 р. зливаються всі корифеї в одну „трупу М. Л. Кропивницького под управлінням Н. К. Садовського и А. К. Саксаганського“. 1902 р. трупа знову розпадається. З цього часу до самої смерті своєї Марко Лукич перебуває в себе на хуторі „Затишку“, виїжджаючи звідти на тимчасові, здебільшого короткочасні, гастролі.

Отже, якщо уважно придивитись до наведених дат, то можна все життя Кропивницького з 1881 року поділити на три періоди: 1) 1881—1888 р., коли він їздив з акторами першого поклику, так званими „корифеями“; 2) 1888—1900, коли він стояв на чолі власного товариства; 3) останні десять років, коли він здебільшого тільки врядагоди виїжджав на гастролі до інших труп. Роки 1900—1902, коли його ймення мала трупа, що згуртувала найкращі сили українського театру, не суперечать даному поділові: не доводилося вже тоді М. Л. клопотатися за всі дрібниці буденного існування товариства, як це було, коли він фактично за працю та матеріальні її успіхи відповідав.

Рамці для цієї схеми походять з основного моменту в житті письменника: актор переважно, він був драматургом, як ми це побачимо нижче, остільки, оскільки це для нього, як для керівника трупи, було потрібно. І поза цими головними ознаками його діяльності зазначити можемо ми й інші, хоча й другорядні, а втім дуже таки істотні. У першу з зазначених діб його роботи—слава його, як актора та організатора зразкової трупи, невпинно зростала; у другу—доводилося йому весь час дбати про те, щоб зорганізувати, вчити й тримати в належному стані свою трупу і щоб разом із тим поста-

М. Л. Кропивницький.
(Фотографія поч. 1880 р.).

чати їй потрібний для її існування репертуар; у третю добу, одійшовши від регулярної акторської праці, залюбки віддавався він відпочинкові на хуторі, придивляючись на дозвіллі до тих нових процесів, що в житті йшли, і відбиваючи їх у своїх п'єсах.

Отакі зовнішні рами життя Кропивницького... Зміст їх? Але 28½ років праці його в українському театрі, що дістав вже ширших перспектив—це все його мистецьке життя, увесь сенс його існування. Говорити про них, звичайна річ, тут не місце. Тому як і раніше, спиняюся тільки на найважливіших моментах, користуючись тут мало що не з єдиного джерела для історії переживань і настроїв письменника—з решток його листування.

Що ж дають нам ці перші роки роботи Кропивницького в новому українському театрі?

Успіх був безперечний—і в Кременчуці серед густої української стихії, і в Харкові, і в Києві. Далі, коли 1882 р. приїхав Кропивницький до Єлисавету—це дало вже нагоду згадати про нього, як про досить знайому й популярну постать актора й драматурга ¹⁾. У цьому ж місті вступає до трупи М. К. Заньковецька. Вона одразу здобуває успіхів і визнання в публіці, але все ж таки помітити можна, що протягом першого року найпомітнішою постаттю в трупі є М. Л. Кропивницький ²⁾. Та й не тільки як актор працює він у той час. Старший за своїх товаришів, маючи вже десятирічний досвід акторської професійної праці, був він для них за керівника й порадника; це безперечно так, навіть зважаючи на надзвичайну талановитість цих перших українських товаришів Кропивницького. До того ж заходився тут Кропивницький коло писання п'єс. Зібрав він свої вже написані твори й передав М. Комарову право на їх видання. Енергії в собі він відчував багато і радо працював коло близького йому діла. Того ж вимагав він і від інших. „Не могу я

¹⁾ „Єлисаветградский Вестник“, 1882, № 116.

²⁾ П. Рудин. Артистичний шлях М. К. Заньковецької. „Червоний Шлях“, 1926, № 3. Стор. 172.

³⁾ Користуюся тут з нагоди щиро подякувати всім особам, що мені в збиранні матеріалів для моєї роботи допомагали: О. М. Брянському, О. Ф. Волошинові, М. К. Вороному, М. М. Грінченковій, С. О. Єфремову, М. К. Заньковецькій, Б. М. Комарову, Ф. В. Левицькому, І. О. Мар'яненковій, В. В. Міяковському, В. О. Никитинові, С. Ф. Паньківському, О. П. Романовській, Л. Р. Сабінінові, П. І. Стодолі, О. З. Суслову.

дивитися спокійно—писав він М. Комарову—на наших варенико-їдів, вишнівників, прикро мені, коли бачим, як другі працюють (подивіться на жидів і навчайтеся), а наші благоденствують“ ¹⁾.

І наслідки цього молодечого завзяття були надзвичайні. Переїжджаючи з міста до міста, трупа здобувала собі все більше й більше прихильників. Улітку 1883 р. обняв антрепризу М. П. Старицький і значно поширив справу; і трупа об'єднувала тоді в своєму складі все, що було і тоді і згодом найталановитішого серед українських артистичних сил.

М. К. Заньковецька, М. К. Садовський, П. К. Саксаганський, І. К. Карий, Г. Н. Затиркевичка, А. Переверзева, О. І. Вірина, А. М. Максимович, В. О. Грицай—то були такі актори, що вищих за них український побутовий театр уже не знав. Особливого успіху зазнала трупа в Одесі під час мало що не двохмісячних гастролів 1883-1884 рр. Місцева преса, а особливо „Одесский Вестник“, детально розглядала кожну виставу, надзвичайно високо цінуючи українських акторів ²⁾. Фейлетоніст другої газети „Одесский Листок“—писав з цього приводу такі рядки: „М. Кропивницький стоить на посту драматического искусства,—искусства, переживающего в наше время самые печальные дни, но вдохновляемого и поддерживаемого святым огнем, священным пламенем Кропивницкого, Садовского, Старицкого, Заньковецкой и друг.“ ³⁾.

Трупа гастролювала далі, розносячи по українських і неукраїнських містах новину про український театр, здобуваючи йому нових і нових прихильників. Пишно розцвіло дарування Заньковецької: раз-у-раз привертала вона до себе найпалкіші симпатії глядачів, міцно підкоряючи собі всенюк залю. Кропивницький теж мав безперечний успіх, але його гра діяла трохи инакше: через своє головне амплуа резонера він дивувався переважно тонких знавців театрального мистецтва. А поза цим усім, мали гастролі трупи, що під його керівництвом грала, величезне значіння в справі збудження національної свідомості. „Питається Ви—писав П. А. Кулішеві етнограф Дикарев—як осілась тут така здорова і така тверда наука, що в її верстві я працюю, і кому за цей громадський подвиг мусимо дякувати. Мені здається, насамперед ми мусимо дякувати тут М. Л. Кропивницькому, бо він своїми виста

¹⁾ Лист до М. Комарова 11.IX.1882 з Єлисавету.

²⁾ Див. „Одесский Вестник“, 1883, № 268; 1884, № 41, а також ілюстрований додаток до нього „Маяк“, 1884, № 1—статті „Земляка“.

³⁾ „Одесский Листок“, 1884, № 40, 18.II.

вами у Вороніжі збудив мене од духовного сну, в якому перебував я через 10 років самостійного життя¹⁾.

Не все було гладко за цей час у театрі. Одна частина разом із М. П. Старицьким одійшла була р. 1885; на деякий час кинув 1886 р. зорганізоване ним же товариство Кропивницький, але нарешті „об'єдналися найкращі актори для того, щоб поїхати до Петербургу. Успіх товариства в північній столиці відомий, хоч і не вивчено ще досконало його причини.

Старий Д. Л. Мордовець писав у „Новостях“ про те загальне враження, яке справляла українська трупа на петербурзьку публіку: „Я старый театрал, и должен сказать, что мне редко приходилось быть очевидцем такого глубокого потрясающего интереса к сцене и такого неподдельного сердечного отношения к актерам, какие высказывает публика на малорусских спектаклях...“²⁾.

Особливо захоплювався українськими виставами А. С. Суворин, справедливо відзначивши, як дві найбільші постаті в трупі,— М. К. Заньковецьку й М. Л. Кропивницького. Оперуючи, як це цілком у тих обставинах зрозуміло, порівняннями, писав він про М. Л. в ролі Виборного: „Я видел в этой роли Щепкина, и смело скажу, что г. Кропивницкий нисколько не ниже знаменитого артиста“. Побачивши ж трохи згодом його в ролі Горлова, де говорив Кропивницький російською мовою, він зазначав, що „г. Кропивницкий, быть может, мог бы воскресить наиболее яркие моменты Островского, ибо в таланте его есть черты Прова Мих. Садовского... и горячая задушевность Васильева 2-го...“. Кропивницький був, як на нього, „не только бесподобный актер, но и такой же бесподобный режиссер...“. Чарувало його те, що була „в общей картине... эстетическая мерка, не допускающая ничего резкого и грубого...“³⁾ Загальне визнання, що його здобув Кропивницький, як актор, спричинилося до того, що дирекція імператорських театрів запропонувала йому вступити на сцену за гарне утримання з перспективами на великі відпустки і на пенсію в майбутньому. Але Кропивницький не погодився перейти „на одни русские роли“⁴⁾.

¹⁾ П. Рулін. До історії української етнографії (Лист М. Дикарева до Куліша). „Етнографічний Вісник“, № 2 (1926), 138.

²⁾ Коломенський Кандид. Хохлацкий театр. „Новости“, 1886, № 316 (16.XI).

³⁾ А. С. Суворин. Хохлы и хохлушки. СПб. 1907. Стор. 3, 24, 5, 26.

⁴⁾ Из воспоминаний М. Л. Кропивницкого. „Киевские Отклики“, 1910, IV.13 (передрук із „Сына Отечества“ за 1905 р.)

Добрі були й матеріальні наслідки. За 67 вистав, що дано протягом трьох місяців, кожний із членів товариства, поза тією лев'ячою пайкою, яка припала антрепренерці Лінській-Неметті, заробив понад три тисячі карбованців¹⁾.

Петербурзькі гастролі мали дуже важливі наслідки для українських акторів і для самого товариства, як їх об'єднання насамперед. Найпомітніші сили його дізналися про справжню свою ціну й захотіли ширшого простору. До цього приєдналися й непорозуміння поміж керівниками українських труп та поміж учасниками в межах окремих товариств: одне слово, починає відчуватися певна задумливість в українському театральному оточенні. Це добре дається в знаки і Кропивницькому, і вже восени 1887 року пише він після одної прикрої історії про своє бажання кинути справу, що їй віддав він так багато часу й сил: „Після цього зимнього сезону я кидаю рідний кон на віки, бо бачу, що не хитруючи не можна працювати; досить вже, я втомився і переболів серцем і душею...“²⁾

Може це було й хвилимовим настроєм його, але через нез'ясовані тепер іще причини—опинився він через рік перед безперечно несподіваним для нього фактом: його кинуло товариство, з яким він працював, якщо на акторські звичаї зважати, досить довго. Але зрозуміла річ, що не залишив і тоді Кропивницький театру: надто міцно був він із українською сценою пов'язаний, та й надто сил відчував він у собі, щоб так рано на спокій одійти.

5.

Справу довелося організувати наново. Не спробував М. Л. Кропивницький переманювати до себе акторів, що грали в М. П. Старицького, або в товаристві, де працював він раніше. Він удався до аматорів, і через короткий час, якісь півтора місяці, мав уже трупу, що майже вся складалася з новаків у театральній справі, що вперше на справжній кін уступали. „Важко уявити навіть—згадує один із учасників цього молодого товариства—скільки труднощів та енергії довелося покласти Марку Лукичу на створення цієї трупи. Кожному артистові доводилося поза вказівками на спробах ще начитувати ролі вдома. Молодь ніяк не могла звикнути до

¹⁾ А. С. Суворин, там же, 53—55.

²⁾ Лист до В. Б. Антоновича 24.X. 1887. Такі ж настрої в листі до О. Ф. Волошина 6. I. 1888.

нового порядку життя, до нових потреб... Що-дня траплялись всякі qui-pro-quo...¹⁾

І вже перші ж виступи зазнали прихильної оцінки в пресі. „Только благодаря громадной энергии и безграничной любви к делу, в которое вкладывает всю душу неутомимый Марко Лукич, возможны такие результаты постановки спектаклей в такое короткое время... Смотря на этих неопитов, вас сразу поражает отсутствие рутины, свежесть даваемых этими молодыми силами впечатлений, строгое выполнение всех требований сцены, сознательное отношение к делу даже второстепенных участников в спектакле. Нужен гигантский труд, настойчивость, а главное, любовь к делу, чтобы из всего этого сырого материала сформировать типы, характеры отдельных лиц и вполне верные картины народных сцен...“²⁾

Така уперта праця провадилась і далі. „Це була в повному розумінні школа—згадує О. Суслов—з задаванням уроків і щоденними іспитами. Для молоді публіки не існувало, боялись тільки М. Л-ча. ...А після вистави бувало збудить він акторів, які нарobili якихось огріхів у виставі, та почне їм указувати та вчити. ...Коли-ж то він спав? Бували дні, що він лягав спати вдосвіта, а о 10-ій годині він уже був на репетиції. Йому нічого не шкодило, скінчивши репетицію о 3 годині, спочити декілька хвилин, глибоко замислившись (трупа вся на сцені жде неначе смертного вироку); потому кілька глибоких подихів з присвистом, і раптом о жак!—„Погаано, погаано, лятимуть!.. давайте спочатку“. Суфлер вертається на своє місце, і починаємо знову спробу з першої дії. Годині о 6 М. Л. дозволяє нам розійтись, та ще з наказом: „Прочитайте ролі, пам'ятайте всі мої указівки“... А бувало після вистави не давали Крoпивницькому відпочити молоді актори, що непевні ще були своєї праці“³⁾.

Але, як побачимо, марні були ці надзвичайні зусилля М. Л. Крoпивницького. Що-правда, оця друга генерація його учнів дала прегарних акторів, як от Л. П. Линицька Ф. В. Левицький, Г. І. Борисоглібська, Є. П. Зарницька та інші, але труднощі в роботі були нечисленні. Історія українського театру 90-х років ще зовсім мало досліджена, але й тепер уже зазначити можна, що не йшов він таким три-

¹⁾ О. Суслов, цит. згадки, 64.

²⁾ „Южный Край“, 1888, № 2751 (31.XII); пор. №№ 2723, 2734.

³⁾ О. Суслов, 65 і далі; порівн. М. Грінченкова. З минулого. На честь сорокалітньої праці Г. І. Борисоглібської 1887—1927, стор. 5.

юмфальним маршем у ці роки, ані так, як це змальовують, говорячи про 80-і роки, ані як це в дійсності в тіж таки часи було. 90-і роки, що прийшли по мертвій реакції, дуже змістовні на знаменні економічні й соціальні процеси... Але коли вся Україна разом із Росією переживала значне ідеологічне заворушення, що певними кроками підготовляло зростання марксистської думки, то ситуація на Україні ускладнювалась іще еволюцією національної думки. Українці, „богом забуті і людьми запльовані“, як казав Крoпивницький 1882 року¹⁾, починають поглиблювати 90-ми роками свою національну свідомість, яка вистигає; потроху викристалізуються і завдання української інтелігенції. Природньо отже, що суворіше почала вона тоді ставитися й до театру: розшаровування політичної думки дається й тут у знаки. Особливо почувалося це в центрі українського культурного руху Російської України—в Києві, що волею Дрентельна 10 років не бачив українського театру. Кияни, читаючи про бучні успіхи українських вистав по інших містах і обгортаючи українські трупи ореолем пишної слави, відчули при першій же зустрічі віч-на-віч—гірке розчарування²⁾.

Характерні з цього погляду думки О. Кониського, що висловив їх у чернігівському своєму дописі до „Зорі“: „Мушу признати справедливим той осуд, що чув я в Чернігові: „...горілка нам остогидла... наше національне достоїнство вимагає того, щоб хоч ми сами не помагали зневажати себе і виставляти на глум та сміховище. Гляньте, позавчора бачимо в театрі—п'янство в Харкові („Сватання на Гончарівці“), учора п'янство десь біля Єлисаветграду („По ревізії“), сьогодні знов п'янство у Києві („За двома зайцями“). Хіба на Україні опріч п'янства, п'яниць і дурнів і горілки нема вже більш нікого й нічого достойного сцени?... нам не треба вважати на те, що по наших сценах удають усяку нісенітницю. Коли нашу сцену припутано цензурними путами, наше слово закуто, коли нас примушено держати наше народне життя під покришкою, не показуючи його з добрих боків, так тим паче ми сами повинні бути чепурними і не догоджати чужому смаку, не виводити „хахла для патехи“³⁾.

Такі були думки свідомої української інтелігенції. А яка ж була та дійсність, серед якої доводилося жити й працювати українським трупам?

¹⁾ Лист до М. Комарова 12. X. 1882.

²⁾ Ч. Український театр у Києві—„Правда“ 1893, № 6, № 7.

³⁾ О. Кониський й. З літньої подорожи по Чернігівщині. „Зоря“, 1890, № 20, стор. 316.

У листах М. Л. зустрічаємо ми декілька дуже цікавих спостережень над публікою, „масовим глядачем“, як він її зве. Оті думки його є виплід гіркої— як побачимо далі—антрепренерської праці:

„Масовому слухачеві треба густі краски, грубі риси, мораль щоб ніс йому біла... І доки ще не слід нехтувати і ефектами, тільки обминати шарж і вульгаризми. Прочитайте хоч і Гоголівського „Ревизора“ і придивіться, скільки там ефектів. У масового слухача нерви— вервовки, а розум дитячий... Над чим ми з Вами плакатимем— він реготатиме; а що нам смішне, його те вража!... Отак, як бачите, я розбираюсь у цім ділі; може й помиляюсь, бо не дано мені критичного розуму, а дано почуття, ним я й дихаю, ним і живлюсь. А що я виставляю драму Манька, то нехай на це відповідають Вам цифри. У Одесі „Зайдиголова“ пішла всього один раз і дала збору 176 карб. (рецензент „Нов. Т.“ назвав її одною із невдалих і скучніших драм, а другі часописи обмовчали); „Дві сім'ї“ дала 235 к. (рецензент сказав: „недурна была Шостаковская и очень типичен Кропивницкий“); „Олеся“ (не удостоилась рецензии) дала збору 220 р. „Нещасне Кохання“ пройшло тричі, дало збори: 460, 375 і 425 р. Рецензії аж захлебнулись хвалячи, а публіка аж стогне!.. „Ай да Манька, розмовляє публіка, що ступінь і давай ще заспіваємо—весело; а як Варка жбурля дитину, а як б'ється об долівку головою; а денщик письмо читає; а танці, а гойдалка?“¹⁾

А в другому листі подає Кропивницький такі ж невідраді для нього, як для автора, факти: „Олеся“, „Зайдиголова“, „Дві сім'ї“ пройшли по одному разу; „Дай серцю волю“—тричі: через те, що там є співи; „Ой не ходи Грицю“ п'ять раз, усе ж через співи; „Наймичка“ тричі, за 3-м разом дала 173 валового. А як, наприклад „Вій“—пройшов 18 раз²⁾.

Український театр „в гостях у родичів“ видихався. Від того захоплення, що ним зустріли колись у перший приїзд українську трупу, залишилось мало. Російська інтелігенція кінця 90-х рр. мала вже Ібзена, Чехова, бачила вже вистави „Московського Художнього Театру“, і примітивний український театр був їй уже не цікавий. Отже й ставав він розвагою для некультурної буржуазії та міщанства, і Кропивницький глибоко страждав часом від цього.

„Хоч і живий я ще, так душа ж вже моя надто наболіла!... Коли б Ви змогли своїми очима побачити, як тут нас зневажають, як

1) Лист до Б. Д. Грінченка 17. I. 1897.

2) Лист до Б. Д. Грінченка 31. VIII. 1899.

нехтують нашим театром. Я не кажу це про масу, бо то стихійна сила, і правда, що ніде вона так не визначається як тут—пригадайте Ходинку. Кажу вам про тутешню інтелігенцію і пресу. Вулична преса ганьбить і бруднить нас, а та, котра велича себе стоячою на варті общечоловічих інтересів—згорда іноді позирне на нас, здебільшого ж не добача...“¹⁾.

І дійсно, серйозна преса здебільшого ігнорувала українські вистави; успіх їх залежав таким чином од вуличних листків. І в тому ж таки листі знаходимо ми цікавий малюнок того, як ці часописи до українського театру ставились. Мова мовиться про популярний серед московського купецтва „Московский Листок“. Приїхала 1898 р. трупа, і газета зазначила, що від неї „воняет луком і чесноком“, про бенефіс же Кропивницького газета висловила, що „уже москвичей не интересуєт, как хохлы пьют горилку и скачут гопака“. А виставлено тоді „Олеся“, де нічого з зазначених у газеті моментів не було.. На другий рік теж не краще.

„Цього року теж почав скурвий син²⁾ жбурлять болотом, примусили мене товариші поїхати до нього. Увійшов я в хоромі (царські хоромі). „Приятно-с, весьма приятно... Мне все делают визиты, но я никому... Таков у меня нрав. Курите?“ Нет. „Нешто старовер?“ Нет, не старовер. „Сказывали, что Вы меня ругали, дескать: Пастухов сякой-такой“. Після двох-трьох фраз він починає вже тикать. „Ты видал мои ордена? Вот они (висунув ящик письменного стола й виняв). Вот наши. А вот Сербский, Болгарский, Черногорский, Румынский, Почетный Левиён, от Фора самого... Вот Германский!“ Так Ви перестанете верить сплетням? питаю його. „Ну да уж сказал, что шабаш, так шабаш... Я братец ты мой, простой мужик, да! Пришел в Москву в лапотках, а вот теперь имею, слава царице многомиловитой, 7 миллионов, нда-с...“³⁾.

І ось від таких „меценатів“, „мужиків простих“ з походження хамів великих культурою залежав і сам „фундатор“ нового українського театру і вся його трупа. А про неї не доводилося йому забувати ніколи: „за моїми плечима 63 чоловіка, як я їм копійки не доплачу, то мені ім'я—мошенник“⁴⁾.

1) Лист до Б. Д. Грінченка 22. II. 1899.

2) Видавець „Москов. Листка“—Н. П. Пастухов.

3) Лист до Б. Д. Грінченка 22. II. 1899.

4) Лист до Б. Д. Грінченка. 31. VIII. 1897.

І трошки згодом, коли з'єдналися всі корифеї і спали антрепренерські обов'язки з плеч Кропивницького, підводить він сумні підсумки своїм спостереженням над публікою. „...Зароблять ми можемо, тільки йдучи на кой-які компроміси з публікою“. Для нього, що вже тридцять років віддав невпинній театральній роботі, стає теж уже зрозумілим, що небагато може зарадити театр некультурності, якщо не даватиме міцнішого ґрунту загальна освіта. „Не театр освічує публіку, а гімназії, університети, кадетські корпуси, академії і всякі школи, театр же тільки підпомага“¹⁾.

Пройде ще кілька років, забуде трохи письменник свої антрепренерські бідання, розцвітуть пишніше зазначувані вже вище вимоги публіки до українського театру, і знаходимо ми в Кропивницького суворішу оцінку смаків цього „масового глядача“:

„За границей зрелища—потребность публики, без зрелищ публіка не может быть: у нас пока потребность для массы—кабак с мордобитием; для среднего класса: актер—жонглер—клоун—Ванюшка-рютютю одно и то же, на одном уровне. Умань, Сумы, Лебедин, Богодухов, Белгород, Изюм, Валки и много много им подобных городов на Руси имеют гимназии и не имеют театров; кой-когда лишь заезжие артисты дадут 2—3 спектакля, да и какие артисты? И вот молодежь, в особенности первокурсники, университетанты, технологи, ветеринары, курсистки, фельдшерицы, акушерки, телеграфистки, телефонистки, приехав в Харьков, накидываются на Жаткина, Суходольского, цирк и т. п. И пока молодежь успеет разобратся—Суходольский приобретет домишко. Вопрос, следует ли Суходольским пользоваться этим? Вот тут то и заковыка... Антрепренер честный должен всегда строго держаться известной высоты в выборе репертуара (срывался и я иногда с этой высоты, но всегда чувствовал боль и сознавал собственное малодушие) и известной меры и не идти на компромис с толпой: пляши до одурения, пой до хрипения, танцуй до умопомрачения. Этим злоупотребляет Суходольский и другие: пьеса без крови, без танцев не, пьеса... Но довольно...“²⁾.

Так стояла справа із споживачем українського театального мистецтва. Приневолене цензурними й адміністративними утисками

1) Лист до Б. Д. Грінченка 19. XII. 1900.

2) Лист до Л. Р. Сабініна 27. I. 1908. „Нове Мистецтво“, 1926, № 16, стор. 2.

маючи справу з русифікованими земляками, або малокультурними „родичами“, не задовольняючи своєї поступової інтелігенції, заходило воно потроху в глухий кут, з якого не вийшло цілком на прості шляхи навіть тепер, після рішучої руйнації старих традицій. І отой глухий кут ставав раз-у-раз вужчий, бо й не тільки в зовнішньому оточенні, але й в окремих елементах самого ж таки театального мистецтва українського відчувалися безперечні ознаки певного розкладу. І насамперед—серед самих акторів.

Кропивницький не міг тут робити собі ілюзій. „Трупи українські не із патріотів суть, а перш усього із талантів і людей маючих підхожі дані, і із людей таких же, як і російські й инчі: із освічених, полусвічених і малограмотних...“³⁾. А через кілька років потому, коли значно гірших форм прибрало епігонство в українському театрі, писав він про це явище значно гостріше; маючи на увазі певну, не першорядну, а втім досить таки відому трупу, визначає він ось яким чином кваліфікацію її членів: „всі вони притягнуті до сцени за чуба: від столярних станків, від кувадел, від голки, від чобота... Є якийсь голосок в артиста і сказав якесь слово і розсмішив товаришів—комік; скорчив морду і заревів білугою—трагік і т. д.“⁴⁾.

Думка про те, що бракує українським акторам так загальної, як і професійної освіти—турбувала на той час Кропивницького⁵⁾. Він розумів, що театр, який склався з аматорів, мусив далі поповнюватися систематично освіченими працівниками.

Отже й не легко доводилося Кропивницькому з своїми співробітниками акторами. 1888 року прийняв він цілий гурт аматорів, вивчив їх. 1892 року, коли засів він на короткий час у себе на хуторі щоб відпочити, почалися серед його учнів непорозуміння, сварки, і 1893 року трупа розпалась; якийсь час їздив М. Л. по менших товариствах⁴⁾, аж поки р. 1894 не зібрав він нового гуртка⁶⁾. Але й тут не завжди йшло гаразд: то доводилося йому, боронячи етнографічну вірність, сперечатися з артистами, які хотіли загримуватись і вбратися як-найкраще⁶⁾, то перемагати бажання їхні дати мело-

1) Лист до Б. Д. Грінченка. 19. XII. 1900.

2) Лист до І. О. Мар'яненка 29. II. 1909.

3) Лист до Л. Р. Сабініна 27. I. 1908. „Нове Мистецтво“, 1926, № 16, 2.

4) М. Вороний. М. Л. Кропивницький. „Зоря“ 1897, № 1, 14.

5) Д. Пісочинець. Нове драматичне товариство М. Кропивницького. „Зоря“ 1895, № 9, стор. 179.

6) М. Грінченкова... там саме, 5.

драматичний малюнок— „...наші доморослі артисти та артистки охотніше беруться за ролі Старицького та за Маньківські, ніж за мої. Моя Домаха („Зайдиголова“) цілий 5-й акт мусить вести ролю рівно, непохибно, без сліз і бієнія у персі, а на таке виконання треба не маленького талану; за Варку, чи за Азу викличуть 20 разів, а за Домаху тричі. От у чім сила... Боярська, граючи Зінку у „Двох сім'ях“, прохала мого дозволу упасти на сцені у 4-ій дії, а не вибігати з хати вішатись, бо инакше не хотіла грати, а другої актриси не було (Це було у трупі Клименка, де я разом із нею був на гастроях). Я сказав: падайте...“¹⁾). Отже частенько був Кропивницький з акторів незадоволений. А до того ж надто тягли вони й сами в різні сторони. Причин такої несталости було чимало. Українські трупи росли й ширилися. Об'їжджали вони найвіддаленіші кути Європейської а то й Азійської Росії, здобували невідомим видовищем успіхи і гроші, і такою принадною ставала спокуса вийти на самостійні пляхи та жити за рахунок невибагливих смаків публіки. Отже, коли перші молоді учні Кропивницького (що виступили 80 рр.) відзначилися як безперечно цікаві актори, то меншали й меншали що-далі акторські дарування, підупадала природньо і енергія їхнього принципала та керівника.

Не дивно тому, що частенько з'являлася в Кропивницького думка про об'єднання з давніми своїми товаришами. Тягло його тут не тільки до співучасників минулих тріумфів, але й бажання мати знову діло з першорядними майстрами, надія здобути в старих товаришах підмогу й раду в важкі моменти. Проте не випадало йому свою думку здійснити: обставини, що розбили суцільний колісь гурт, були міцніші.

Зле стояла справа і з репертуаром. Отже ніколи не можна забувати, що розвивалась українська драматургія під надзвичайним утиском цензурних заборон, в обставинах, коли не можна було ніколи наперед сказати, що саме заборонить цензура. Історія цих нагінок іще зовсім не вивчена, але й тепер уже маємо підстави говорити, що відомостей про це не здобути ніколи. Заборонені тексти не свідчитимуть про те, що хотів сказати письменник пишучи, мусивши він увесь час озиратися на цензорське невблагане і капризне око.

Та й не сама тільки цензура перешкождала розвиткові української драми—загальні умови життя українського народу не сприяли його

¹⁾ Лист до Б. Д. Грінченка 17. I. 1897.

духовим придбанням, примушували його пасти задніх, рівняючи до інших народів.

А до цього приєднувався ще один досить уживаний серед українських товариств спосіб конкуренції. Трупи не ставили п'єс чужих драматургів і не давали дозволу іншим трупам на виставлення своїх п'єс¹⁾; наслідком цього було те, що репертуарне коло звуживалось ще більше, що важче було трупі дотримуватись своєї лінії, догоджаючи разом з тим і публіці.

Кропивницький зазнав од цього дуже багато лиха. „Біда без репертуару“, пише він в одному листі: „рятуйте від бруду хоч одне джерело, котрим сяк-так тече наше рідне слівце“ — пише він у другому листі до того ж таки Б. Д. Грінченка, якому найінтимніше повіряв різні прикrostі свого життя²⁾. Далі ми побачимо, як сам намагався він зарадити лихові, писав п'єси. Але й тут йому не пощастило: його листи пересипані скаргами на цензурні прикrostі. Забороняли йому не тільки нові п'єси, цілком несподівано знимали й давні. Так дванадцять років виставляв він по всіх усядах „Глитая“, але раптом приходить р. 1894 заборона. Кропивницькому, зрозуміла річ, не так легко було відмовитись від одного з найпомітніших своїх творів. Отже й заходився він коло перероблювання його, змінив назву, і вже тільки через п'ять років зазнала кону ця п'єса, як і разом із нею заборонене „Доки сонце зійде, роса очі виїсть“.

Отакі були ті несприятливі умови, серед яких доводилося Кропивницькому працювати. І наслідки цього були дуже сумні: не перебільшуючи можна сказати, що всі десять років перебування його на чолі товариства доводилося Кропивницькому жити в лещатах матеріальної скрути. Це дається в знаки вже на самому початку його роботи³⁾, хоч і не завжди для стороннього ока було помітно. „Нас тут шанують добре, оплесків багато, а ще більше гвалту, тільки заробітку мінус“ — писав Кропивницький 1894 року з Ніжєня⁴⁾.

Виїхавши ж звідти, зазнав Кропивницький іще гіршого лиха. Наведу чималий уступ з листа його, щоб краще освітити ту зворотню сторону медалі, яка боляче мусила відбиватись на письменникові.

¹⁾ Див. „Зоря“, 1890, № 17, 266-267.

²⁾ Листи 8. VIII та 10. III. 1895 р.

³⁾ Лист до О. З. Суслєва 14. X. 1891.

⁴⁾ Лист до Б. Д. Грінченка 9. XII. 1894.

„У Ніжені за чотири вистави ми здобули чималий мінус, у Гомелі за дві вистави скористались на переїзд, у Бобруйську... Бодай його пожежею поняло, водою знесло, вітром розметушило... Це цілком каторжний город, сірий, убогий. Кругом біднота, скопидомство, гешефт, гандель, ростовщичество. Поліцмейстер бувший волосний писар, городський голова бувший 20-ть років тут же поліцмейстером, пристава халуї. Городський голова, одібравши мою візитну карточку, не знав, що подіяти, і радився з поліцмейстером, чи слід йому віддати мені візита, чи не слід? Поліцмейстер віддав мені візита вже по моїм від'їзді, а голова так той і досі дума: як йому бути зі мною, як я, борони боже, коли-небудь удруге заверну до Бобруйська? На виїзд з Бобруйська прийшлося закласти царські персні“¹⁾.

З цієї нещасливої поїздки повелося погано й далі. В Одесі Кропивницький захворів, довелося змінити репертуар, гастролі провалились. Приїхали до Курського, покладаючи всі надії на сільсько-господарську виставку, але раптом приїхав туди ж із своїм товариством В. Давидов—і знову крах. Поїхали до Олександрівського—там зустрілися з новим конкурентом—оперою, і поки вона не поїхала, довелося товариству Кропивницького і йому самому надто вже прикро: „... мушу Вам до краю признатись—писав він згодом Б. Д. Грінченкові—двоє день я їв тарано з хлібом, бо не мав за що пообідати. Всі ми починали вже пухнуть з голоду...“ А через деякий час уже хутір М. Л.-ча призначено на продаж за довги банкові, і Кропивницький ледве-наледве з цього викрутився²⁾.

Кропивницький добре розумів усі непевності своєї роботи.

„Театральне провінціяльне діло, це незупинна війна: з темпераментами, смаками, поглядами, примхами, капризами, самодурством, товстолобієм, з годиною і епідемією...“

„Ось зразок Вам. 1894 р. 4 сентября почав я у Харкові діло з новою моєю трупкою, з цією, що й зараз зо мною—зранку було в касі рублів з 200, треба було сподіватись на добрий збор, аж ось у 6-ій годині як уперше дощ... На другий день знов дощ, на третій знов... І вже через тиждень товариство взяло собі на шию 800 карб. довгу, он яке це діло...“³⁾

А ось прийшов 1896 року 25-річний ювілей акторської діяльності Кропивницького; відсвятковано його в Одесі. Пройшов він досить піднесено, і Є. Чикаленко писав з приводу його до „Зорі“: „Це було не звичайне ювілейне святкування... це було прямо національне

свято, святкування українського театру... Це святкування було справжньою демонстрацією супроти тих надзвичайних утисків, що Україна терпить...“¹⁾ Одержав ювілянт силу привітань, різні коштовні подарунки, але у віщо дійсно таки обернулася ця справа, про це свідчить один лист Кропивницького до того ж таки найінтимнішого кореспондента його—Б. Д. Грінченка. „Чи Ви знаєте—писав він—що я виїхав з Одесу (тільки цур, це між нами) позичивши 1500 карбованців і заклавши всі дарунки, що одібрав на ювілей, та ще й додавши до того три брильянтових персня, між котрими два царські...“ Трапилася тут якась історія з конкуренцією, що підрізала Кропивницького на саме його ювілейне свято. І гірко відчував він цю образу. „Богом божуся і щастям моїх малих діточок, що оце до Вас пишу, а сльози з очей кап, кап... Старий вже я став, розкис... А перш було загну у батька-матір та й знов за працю...“²⁾.

І ця клопітна праця голови товариства, що один лише із усього гурту мав якесь майно і тому міг відповідати за нещасливі справи, разом із частими виступами важко давалася Кропивницькому в знаки. Усе частіше й частіше зустрічаємо в його листах скарги на втому, бажання відпочити. Якщо справи йшли щасливо, він їздив на великий піст додому, відпочиваючи від „циганячого“, „як сорока на тину“ акторського життя. Але іноді і з цим не щастило йому, і він мусив грати без відпочинку. До того ж припадало на нього персонально надто велике навантаження. „Грала ми тут що-дня, або й по двічі на день; я зовсім затягнувся, як та почтарська шкапа; трудно мені, що нема замістителя...“³⁾ А через два роки те ж саме: „Я не то що нездужаю, а ніби пристав, якась байдужість і сум чергуються над моєю душею...“⁴⁾ А ще через деякий час, пропонуючи М. К. Заньковецькій спільну антрепризу, він ладен віддати всю свою енергію та знання на це: „Право следовало бы сойти со сцени славно“⁵⁾. І що далі, то все більше й більше незадоволений був Кропивницький з тієї форми театральної праці, яку провадив понад десять років; він усе мріє заснувати справу якось инакше, зовсім по новому, навіть пропонує Б. Д. Грінченкові, що був зовсім далекий від практичної

1) Лист до Б. Д. Грінченка 2. I. 1895.
2) Лист до Б. Д. Грінченка 24. VI. 1895. Порівн. лист до того самого кореспондента 27. I. 1897.
3) Лист до Б. Д. Грінченка 17. I. 1897.

1) Є. Ч.-к о. 25 літній ювілей М. Л. Кропивницького. „Зоря“, 1897, № 1, 13—14.

2) Лист до Б. Д. Грінченка 9. XII. 1896.

3) Лист до Б. Д. Грінченка 2. I. 1895.

4) Лист до Б. Д. Грінченка 23. IV. 1897.

5) Лист до М. К. Заньковецької 6. VI. 1898.

театральної праці, працювати разом¹⁾. Але мрії про таку нову, якусь іще зовсім невикробовану форму праці, не здійснились...

Замість того, об'єдналися всі корифеї, стався, як писав того часу один журналіст, „факт історичної вартості“²⁾. Основою цього з'єднання повинні були завжди існувати: „довір'я одного до останніх, як і останніх до одного, поважання, пошаноба і щирість“³⁾. Але хоч і з найкращими намірами заснувалося це товариство, все ж існувало воно недовгий час: 1902 р. знову розійшлися у різні сторони корифеї, і тільки Садовський та Саксаганський працювали ще два роки вкупі.

А втім було навіть це недовготчасне товариство для Кропивницького початком відпочинку. Він осів у себе на хуторі, залюбки віддався господарству, зайнявся садовою, городиною, виноградом, кукурудзою, то-що⁴⁾. Через деякий час доводить він свій хутір до такого стану, що дістає навіть бронзову медаль за зразкове господарство⁵⁾. Життя на хуторі „йде тихо, навіть іноді занадто тихо, так що робиться трохи моторошно від цієї тиші“⁶⁾. Тільки зрідка виїздив Кропивницький з хутора на короткочасні гастролі. Він почав глухнути, і тому грати робилося йому все важче й важче.

А втім не виповнювало саме господарювання всенького його життя. Повставали в нього різні плани; відчувши, що важко йому вже грати на кону, хотів він іншими способами служити народові. В. Уманов-Каплуновський згадував, що збирався Кропивницький відкрити школу з українською мовою викладання, далі хотів був він видавати український часопис для селянства, але не здобув, звичайна річ, ні на перше, ні на друге дозволу. І до невеселих підсумків своєї роботи доходив іноді Кропивницький: „А что же я сделал для родного края? И увидел я дьявольскую хохочущую рожу с выsunутым предлиннейшим языком, вытянувшимся в минус. Серьезно, чем родному краю буду я памятен?“ А далі, згадавши про те, як закликав українських акторів до себе в ложу Олександр III і бажав їм успіху, Кропивницький зазначав, що нічого не змінилося за тих 15 років: „В Украине моей милой попрежнему нет ни школы народной, ни газет,

¹⁾ Лист до Б. Д. Грінченка 16. та 29. I. 1900.

²⁾ Гнат Хоткевич. „Літ.-Наук. Вістник“, 1900. XII 170—177.

³⁾ Товариська умова 22. II. 1900.

⁴⁾ Листи до М. Комарова 2. X. 1900 та О. З. Суслова 27. VIII. 1907. Т. Слабченко. З листування, 80—87. Лист до проф. М. Сумцова 13. IV. 1910, „Южный Край“.

⁵⁾ Лист до І. О. Мар'яненка 2. I. 1910.

⁶⁾ Лист до О. З. Суслова. 10. VII. 1905.

М. Л. Кропивницький.

(В останні роки життя 1907—1909).

ни журналів, попрежнему український язык вишучивають, не признають, силятся уничтожить... За что же все это, за что? Неужели все за то, что предки наши устлали костями своими и полили своею кровью тот край, который называется благословенным и благодатным и который присоединился к родственному народу, как равный к равному? Обидно, больно, тяжело" 1).

Новими здадуться нам ці думки для Кропивницького, але очевидячки відчував він себе легше й незалежніше, кинувши антрепризу. Коли 1892 року святковано ювілей Лисенка, то наказував він скласти від товариства „с к р о м н у ю телеграмму (дабы не было повадно нюхальщикам и всяким гороховым пальто, раздутъ сей факт" 2).

А 1897 року, сумуючи з приводу того, що не зазнав він з Кулішем за його життя, Кропивницький з огидою пише: „...наша нещасна історія виробила з нас рудих мишей, та ще й заздрісних, та ще й трусливих, та ще й брехливих, та ще й свинякуватих..." 3) Не залишався він байдужим і до подій 1904—1905 рр.

Ганебні поразки, що їх одна за одною зазнавала російська армія під час російсько-японської війни, відгуки на них за кордоном—турбували його: „...Німці глузують над нами—писав він—нехай глузують, бо ми того варті. Мало глуму, мало! Треба переполосувать всіх, котрі головні винувні, переполосувати тими нагаями, котрими годують неповинних". А далі заздрить він Суслову, що той, живучи за кордоном, знає більше, ніж з російської преси про події дізнатися можна було, знає те, „про що тільки натякають „Русские Ведомости“, „Сын Отечества“ та інші і про що „Новое Время“, „Южный Край“ і інші ватер-кло-ватер-пруфи замовчують, або переспівують на свій дундук..." 4)

Суспільні заворушення 1905 року накиннули й йому певні надії. Професор Сумцов надіслав йому записку про цензуру українських книжок, ухвалену в раді харківського університету. І письменник, якого так послідовно душила цензура, зажив новими надіями. „Читав я її з захоплюючою цікавістю і як скінчив, промовив, зітхнувши всією наболілою грудиною: дай господи, щоб так склалося... якось

1) В. В. Уманов-Каплуновский. Памяти М. Кропивницкого. „Исторический Вестник“, 1910. VI. 974—975.

2) Лист до О. З. Суслова 1. III. 1892. Курсив Кропивницького.

3) Лист до Б. Д. Грінченка 28. III. 1897.

4) Лист до О. З. Суслова 1. VI. 1905.—Т. Слабченко. З листування, 86.

ніби страшно становиться, як подумаеш, що не доживеш до того моменту, коли правда гукне до кривди: годі тобі паскуда на покуті сидіти та мед-вино пити, геть-лише до порога, туди, де ти мене примушувала довгі віки стояти! І сяде та правда на покуті, сяде цупко і кріпко. Ох господи милосердний, допоможи хоч разочок дихнуть повільним повітрям... а потім і в домовину" 1). Але не на довгий час манив він себе надіями, скоро довелось йому зрозуміти, що „знов насовує хмара, знов піднімається хуртовина..." 2).

Події йшли швидшим темпом; іноді дошкуляли революційні вибухи й господарству самого Кропивницького: хазяйнувати було не легко 3). Але все те було пусте, рівняючи до того, як переживав він реакційну бакханалію. У жовтні 1905 року писав Кропивницький Уманову-Каплуновському: „После каждого почти свежего номера газеты нервы мои так натягиваются, что я ложусь в постель, все мысли кружатся и цепляются за какой то узел, который то распутывается то запутывается больше... Правда, мне несколько раз казалось, что я помешался. Воображаю, как наши дети будут ужасаться, перечитывая перечень казненных..." 4).

Два роки нікуди не виїжджаючи, прожив Кропивницький в себе на хуторі 4), примушений до того глухістю; його вабило іноді поїхати до Харкова, але він не хотів себе розворушувати: „скортить піти в театр Дюкової, піду і нічого не почую" 5). Трохи згодом почав він виїздити на недовгочасні гастролі: здобував, як і раніше, успіхів, газети дивувалися, що він не старіє на сцені. Але разом із тим ці ж виїзди приносили йому неприємності. То „Шершень" назвав його поміщиком за те, що він поїхав першим класом на благодійний концерт (де виступав даремно) 6), то потрапить він у поганеньку трупу, що грає на таку публіку, якій більше догоджатиме одвертий халтурник, ніж довершений майстер; у таких трупах доводилося при грошевих розрахунках зазнавати різних прикрощів. А то запрошують його до Саратова й вимагають виставити задалегідь свій портрет, чого він не любив.

1) Проф. Н. М. Сумцов. М. Л. Кропивницький. „Южный Край“, 13. VI. 1910.

2) Лист до О. З. Суслова 10. VII. 1905.

3) В. Уманов-Каплуновский, цит. стаття, 975.

4) Лист до М. Г. Савиної 8. XI. 1906.

5) Лист до О. З. Суслова 11. IX. 1904.

6) М. Сумцов, цит. стаття.

А втім майже весь час сидів Кропивницький в себе на хуторі. „Он все страдает—писала його дружина М. Г. Савиній—от своей болезни ушей и как автор п'ес, неразрешенных цензурой“ 1).

А з цензурою дійсно таки було велике лихо. Сидячи на покої, бачив Кропивницький навколо себе нове бурхливе життя, „писательський зуд“ не давав йому марно витрачати час: тягло його відбивати сучасне життя, але п'есу за п'есою забороняла цензура. „Вот я с 1862 г. (так!) пишу: хлещет меня цензура, а я пишу“. І навіть більше, із того ж листа бачимо, що не зважаючи на ці заборони, мав він вже на 10 аркушів заборонених цензурою п'ес,—а проте збирався він послати до цензури ще одну нову п'есу 2).

„Скрутну добу“ того ж таки 1906 року надруковано й сконфісковано, дійшли до Кропивницького навіть чутки, що притягнуть його до права 3); вони, що-правда, не здійснились, але все ж п'еса кою не побачила.

І ці утиски давалися в знаки письменникові. Він не хотів цілковито виходити з активу громадського, намагався вносити в нього й своє слово, але надаремне. „Цензура снова не разрешила... опустили руки... Есть многие темы, но как писать—невем. Вообще нам украинцам велят во всем быть на затычках, в ар'ергарде...“ 4).

Іноді й проходили так-сяк п'еси Кропивницького через цензуру, але в цілком попсованому й пошматованому вигляді. З „Конана Блискавиченка“ викреслено 19 сторінок. „Мамашу“ повертала цензура тричі; етюд „На вокзалі“ понівечено остільки, що зовсім змінювався зміст. А втім охота до писання не зменшувалась. „Матеріалу так много у меня, что я в нем тону“ 5).

Останніми часами письменникового життя з'явилася в нього нова розвага. Заборонювано йому п'еси з серйозним змістом—він вирішив писати дитячі, сподіваючись, що з ними такого клопоту не буде 6). Важко було йому грати в справжньому театрі—заходився старий актор уряджувати вистави для селянських дітей. Грали „Козу-Дерезу“, далі — „Івасика-Телесика“, актори — діти самого Марка Лукича.

1) Лист Н. В. Кропивницької до М. Г. Савиній 24. XI. 1907.

2) В. Уманов-Каплуновський, стор. 976.

3) Т. Слабченко. З листування, 80.

4) Лист до В. Уманова-Каплуновського 16. IX. 1907, там же.

5) Лист до В. Уманова-Каплуновського 2. IV. 1906, цит. стаття, 977.

6) Лист до Л. Р. Сабініна 20. I. 1908.

Вистави ці викликали велике зацікавлення в селян, немало дали втіху й самому організаторові їх: „крест'янські діти цілком неграмотні: але що то за здібний то свіжопам'ятний народ: тричі прочитавши ролю, тричі проспівавши пісеньку, і готово, та як тішаться, що то балачок...“ 1). І вже маючи без малого сімдесят років, почав він мріяти про планову організацію аматорських гуртків, що обслуговували б околиць селян 2).

Та й опріч цих вистав, довелося Кропивницькому останні перед смертю місяці чимало працювати; може це й утішало його, що він як кажуть, „кавалер на розхват“—усюди кличуть: і до Саратова, і до Києва, до Петербургу, до Єлисавету 3). Буцім-то забув він, що треба обережніше до свого здоров'я ставитись, а вже за рік до смерті сказав йому славетній медик Бертенсон — „укатили сивку крутые горки“ 4). Він начеб-то тішився цим образом, залюбки вживаючи його в листах. У січні 1910 року він просить не призначити йому дві п'еси на вечір: „чижало ужаськ... Сивка начинает спотыкаться под горку...“ 5). А тут спіткало несподіване лихо: наприкінці січня за дев'ять день згоріла від запалення легенів його старша дочка. Але Кропивницький відчував загальну атмосферу політичну, тому й непомітно було в його листах слідів цього тяжкого горя. Інше обходило його: „що подіємо, треба бадьоритись, тепер така доба настала, що й пожуритись добре ніколи: журба за журбою чергуються, мов в калейдоскопі. Куди не спогляну, лихо на лихові й лихом поганяє“ 6). Та й узагалі думка про те, що має надалі ситуація погіршитися, з'являлась на ті часи в нього не раз. Питаючи за своїх елисаветських земляків і доктора Михалевича зокрема, писав він: „Ой треба уміцнитись у спільці, бо либонь встає хмара й буде великий грім“. Скоро по тому виїхав Кропивницький до Саратова, де виступав сім разів за 8 день, втомився від вистав і подорожи 8). Але через деякий час одвідав він Київ, де читав Шевченкові вірші на роковинах: далі заїхав на короткий час до Єлисавету. На початку квітня грав він

1) Лист до В. О. Никитина 7. I. 1910, пор. лист до І. О. Мар'яненка 2. I. 1910.

2) Лист до В. О. Никитина 30. I. 1910.

3) Лист до В. О. Никитина 5. II. 1910.

4) Лист до Л. Р. Сабініна 14. VI. 1909.

5) Лист до Л. Р. Сабініна 9. I. 1910.

6) Лист до В. О. Никитина 30. I. 1910.

7) Лист до В. О. Никитина 7. I. 1910.

8) Листи до В. О. Никитина 5. та 28. II. 1910.

в Одесі й Акермані; 7-го того ж таки місяця прийшовши до театру, він не зміг уже грати і просив публіку пробачити йому. На другий день, почувши себе краще, він виїхав з Одеси й навіть відпустив з дороги сина й небожа, що проводили його кілька станцій. А на другий день контроль, що підійшов до Марка Лукича спитати квитка, побачив що він уже мертвий. Покликаний лікар констатував смерть від кровозливу в мозок¹⁾.

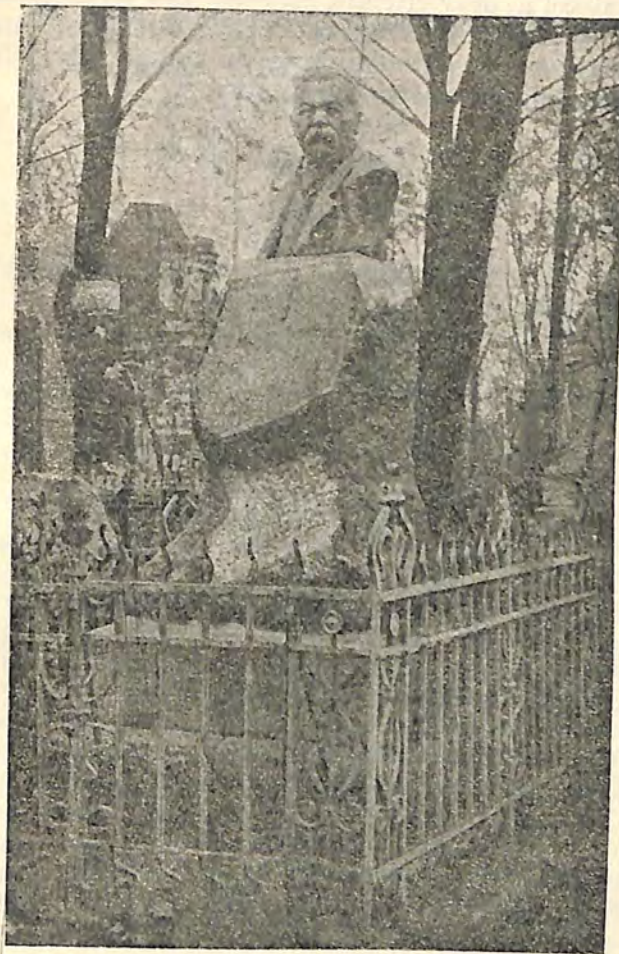
Тіло його перевезено до Харкова, де й поховано на міському цвинтарі. Газети тих днів з теплим сумом відгукнулись на смерть артиста й письменника, про якого останніми часами згадували не так то й часто. Україна на ту добу ще болючіше ніж усі інші частини Росії переживала хвилю реакції, що прийшла по розбитій революції. Кропивницький — як на людське око — давно вже дістав репутацію одлюдкуватого чоловіка, що залюбки мовчав серед товариства, тільки слухав, скільки міг, та спостерігав. Воно й не дивниця. Він дійсно таки стояв осторонь від громадського життя, громадської роботи; ще р. 1880 він правдиво писав про себе: „Я никогда не был отважен и храбр. Это дело сынов Марса...“²⁾. І таким він лишався й надалі. Певно ті важкі вражіння, що під тягарем їх він виховувався змалечку, міцний поклали відтиск на формування його вдачі. А далше його життя могло тільки далі вчити — бути обережним й обережним на кожному кроці своєї антрепренерської роботи, що проходила весь час у неперестанній захованій боротьбі з адміністрацією³⁾; отже давало це певну науку життєву.

Далі ми проаналізуємо твори Кропивницького, спробуємо встановити його ідеологію, побачимо також, через що чепала його цензура; але й з наведеного вже матеріялу сказати можемо, що відійшовши від суспільного життя усе ж намагався письменник уловлювати ті

1) Последние минуты М. Л. Кропивницкого — „Южный Край“, 14. IV. 1910.

2) Т. Слабченко. З листування, 37.

3) Зрозуміло, що доводилось Кропивницькому зустрічатися з найрізноманітнішими представниками цієї адміністрації. М. М. Грінченкова згадувала, що одного разу, зайшовши за лаштунки, побачив Б. Д. Грінченко М. Л. дуже схвильованого. Виявилось, що за кілька хвилин перед тим зайшов до М. Л. місцевий поліцеймейстер та запитав: „А ну покажите мне, какие у вас есть тут хорошенькие“. М. Л. відповів на це коротко — „Не в ті двері потрапили“, але обурений був дуже.

Могила М. Л. Кропивницького.

(З фотографії 1927 р.).

колізії, що між окремими класами й верствами соціальними повставали і втілювати їх у свої художні образи.

Наскільки це йому щастило, наскільки вмів він поєднувати нові теми, що точилися коло 1905 року, з старою технікою драматичною—аджеж виховався Кропивницький ще на зразках 1860-1870 рр.—це вже інше питання, що про нього далі.

II. ТВОРЧИСТЬ.

1.

Кропивницький почав писати дуже рано: 1863 року готове було в нього вже „Дай серцеві волю...“; не кидав він цієї роботи і до самої смерті¹⁾. Коло піввіку свого життя віддавав він час на писання п'єс,—це тоді, коли він, говорячи його ж таки словами, „вичовгував помости різних конів—від театральних до балаганних, служачи театрові занедбаного народу“²⁾.

За ці 47 років своєї драматургічної праці залишив він по собі чималу спадщину—44 українські, 1 російську оригінальні та 3 перекладені п'єси; отже, якщо на увагу брати тільки активні роки його праці на українській сцені, то по 1—2 на рік. Що ж спонукало його до писання?

Відповідь на це дає нам хронологічний поділ його творів.

1863 року, зворушений грою київської акторки Фабіянської, почав він писати українську мелодраму—першу свою письменницьку спробу. Що—правда, товарищі безошадно нищили оці його начерки, але можна гадати, що в головних хоч рисах склалась у Кропивницького ця драма ще в Києві, принаймні визначилися її тема та фабула. Аджеж має ця п'єса дату „1863 р., Бобринець“, куди повернувся Кропивницький вже перед самим Різдом³⁾.

Отже написав Кропивницький цю п'єсу від повноти глядачівських переживань, не маючи, звичайно, твердого наставлення на певну сцену, не знаючи навіть, коли він зможе її в театрі побачити.

¹⁾ М. Кропивницький. За тридцять п'ять літ, 47.

²⁾ Н. В. Кропивницька згадує серед п'єс свого чоловіка—„Крепаки“, зовсім невідому з інших джерел (лист її до Г. І. Маркевича 17. VII. 1917). Вже після смерти письменника прийшов дозвіл на „Страчену силу“.

³⁾ Див. вище, стор. 17.

Згодом, коли сформувався в Бобринці¹⁾ театральний гурток, виставив Кропивницький цю п'єсу. Можна гадати, що вже наявність цієї випадкової, бодай аматорської сцени могла спонукати його до того, що заходився він р. 1868 писати п'єсу, з якої вже по 15 роках вийшло „Доки сонце зійде — роса очі виїсть“²⁾. 1869 року написав він у Бобринці комедію „Помирились“, що в першій своїй редакції мала деякі яскраві риси бобринчанського життя. Однак, ми нічого не знаємо про те, щоб він її виставляв у Бобринці, чи в Єлисаветі.

Наприкінці 1871 року почалась професійна акторська робота Кропивницького, і наступного ж року дав він уже дві нові п'єси: „Невольника“ і „За сиротою і бог з калитою“; останню, а також „Помирились“ устиг він того ж таки року надрукувати в місцевій газеті „Новоросійський Телеграф“. У 1873 році переїхав він до Харкова, і це спонукало його подати до цензури „Дай серцеві волю...“ Далі маємо майже двохрічну перерву; очевидно Кропивницький грав частенько; до того ж не міг він і певних перспектив мати на систематичні виступи в українських ролях.

1875 року грав Кропивницький у Галичині. Побачивши злидений стан репертуару, захотів він збагатити його на переклади з російської, і навіть переклав уже 2 акти „Ревизора“; там же не без впливу досить таки улюбленої в Галичині оперетки — написав він і свою „міщанську комедію“ „Пошилися у дурні“. 1876 р. настає для українського театру п'ятирічний антракт, і зрозуміла річ, що не мав тоді Кропивницький ніяких стимулів до того, щоб українські п'єси писати.

А втім, життя його йшло своєю чергою, даючи спостережливій людині нові й нові вражіння. Зрозуміло, що відчував Кропивницький потребу втілити їх у властиву йому драматичну форму. На дозвіл українських вистав ніяких перспектив не було, і не дивниця тому, що написав Кропивницький за ці перехідні роки російську віршовану драму „Безпочвенники“. Що — правда, відчув певне Кропивницький якесь незадоволення чи з себе, чи з своєї речі; принаймні писав він тоді з приводу цієї ж п'єси: „П'єсу отсылаю в журнал „Слово“ и на том кончаю мое русское авторство и тотчас принимаюсь за малорусское“³⁾. Отже вистигали певно в Кропивницького якісь нові теми й плани, органічно з українським життям звязані.

1) М. Кропивницький. Автобіографія, III, 134.

2) Свідчення М. Л. Кропивницького на процесі М. П. Старицького з І. В. Олександровським.

3) Т. Слабченко, там же.

Р. 1881 дозвіл Лоріс-Мелікова виставляти українські п'єси поставив Кропивницького на чільне місце в українському театрі, поклав природньо на нього ж обов'язок дбати й про поповнення українського репертуару. Не міг він задовольнятися з такого стану, коли, як він каже, українські актори „сорок год мняли й терли Наталку та Сватання, Сватання та Наталку“¹⁾. Отже й дав він за 1882—1885 роки 5 п'єс. Далі виступив йому на підмогу Карпенко-Карий, написавши кілька п'єс, у яких великого успіху здобувала М. К. Заньковецька²⁾.

Кропивницький міг віддатись своїй режисерській і адміністративній роботі. І тільки згодом, уже розлучившись із давніми своїми співробітниками, мусив Кропивницький серйозно коло репертуару заходитися. У такому напруженому стані й перебував він до 1900 р., поки лежала вся відповідальність за справи трупи на ньому самому. Згодом, перебуваючи вже на хуторі і не маючи потреби дбати про яку-будь трупу, розвинув він несподівано досить велику енергію. Отже що спонукало його до цього?

Ставши через глухоту свою тільки рідким гастролером на сцені, не хотів Кропивницький остаточно відійти від українського театального життя. До того ж сказати треба, що вперше за тридцять років зазнав тоді Кропивницький спокійного життя, коли не мандрував він з одного міста до другого, а здобув можливість спостерігати всі зміни, що давало життя в одній певній місцевості. І хоч не брав він тоді активної участі в місцевому громадському житті, а втім ловив нові вражіння; вони в нього накопичувались: „материялу так много у меня, что я в нем тоню“³⁾.

Отже, як бачимо, дві причини стимулювали письменника до писання: бувши активним українським актором і організатором театру, дбав він про збільшення українського репертуару. Згодом же писав він тому, що бурхливе життя давало такі помітні зміни, що „гріх було їх замовчувати“.

2.

На якому ґрунті вирости твори Кропивницького?

Деякі матеріали для відповіді на це дають нам цифри „Української Драматургії“ М. Комарова:

1) Лист 11. XI. 1882 з Єлисавету до М. Комарова.

2) П. Пулін. Артистичний шлях М. К. Заньковецької. „Червоний шлях“, 1926, № 3, 182; № 11—12, 204—205.

3) Уманов-Каплуновський, 975.

До 1863 р.— коли написав Кропивницький першу драму—маємо	45 п'єс.
До 1872 р.— коли уперше надруковано його п'єсу .	88 „
До 1881 р., який дав ширші перспективи українському театрові	132 „
До 1910 р., коли помер Кропивницький	761 „ 1).

Як бачимо, була українська драма на часи вступу Кропивницького на професійну сцену дуже й дуже бідна. Театр український відставав від усього культурного життя країни, хоч і не швидкими кроками посувалось воно в поліцейській державі. Та й не дивниця. Силами переважно одного Шевченка зростала українська література у 40-х роках, далеко випереджаючи тих письменників, що спроможні були тільки жувати старі зразки. Українська національна думка та література почали помітно зростати тільки за часів „Основи“, потроху знаходячи собі нового читача серед інтелігенції, що переймалася своєрідною в українських обставинах народницькою ідеологією. Спромагалась міцно уярмлена українська література на твори, що висували сучасні проблеми, відбиваючи цим зріст політичної та національної думки, такий характерний для 60-х рр.

Українська драма не зростала помітно. Іще Котляревський застосував українському театрові дві драматичні форми—комічну оперу й водевіль; далі з'являлись потроху й інші жанри. Ще в п'єсі К. Тополі „Чари“ (1834) маємо ми перший зразок української п'єси з драматичною колізією; десятьма роками пізніше написав Шевченко історико-етнографічну мелодраму; у ті ж таки часи дав Квітка зразки комедії в мольєрівському по суті стилі. Найбільше вславилися на сцені або водевілі („Москаль-Чарівник“ Котляревського, „Кум-Мирошник“ Дмитренка, „Бувальщина“ Велисовського), або комічні опери („Наталка-Полтавка“, „Сватання на Гончарівці“, „Чорноморський побит“), або нарешті Квітчині комедії.

До українців на сцені не звикли, і в кращому разі згоджувались бачити простодушних чи дурнувятих хохлів. Але й такі п'єси були рідкими гістьми на тодішній сцені.

¹⁾ Зрозуміла річ, що мають ці цифри виключно умовне значіння: в них зараховані: а) не тільки окремі п'єси, але й збірники, де надруковано їх кілька; б) повторні видання. До того ж не взято тут на увагу недрукованих п'єс. Комаров дає їх у своїх книгах „Українська Драматургія“, Од. 1906; „До Української Драматургії“, Од. 1912,—471 номерів, але в самій лише „Центральній Библиотеке Русской Драми“ в Ленінграді маємо ми їх понад 2000.

Отже скупенький тільки матеріал з тодішнього театру українського міг запліднити творчу думку Кропивницького. Вузький обрій мали й тодішні українські драматурги, актори чи письменники з фаху; єдиною їх школою був російський театр, до того ж провінційний; зрідка приєднувалися до нього гастролі чужоземних майстрів. Ба більше: драматурги-актори вчилися здебільшого лише з того репертуару, в якому сами грали; умови їхньої праці перешкождали їм одвідувати вистави інших театрів, якщо іще якісь вистави в тому ж таки місті траплялись.

Провінційний російський театр... Скільки анекдотів, скільки дешевого частенько гумору виливалось на цих „Счастливых та Несчастливых“, але як мало ще зроблено для вивчення дійсного стану цього театру!

Насамперед не слід забувати, що був цей театр через різні об'єктивні умови в таке становище поставлений, що мимоволі мусив пасти задніх. П'єси, які дозволялося грати в столичних, тоб-то імператорських театрах, не завжди пропускались в провінцію: „Горе от ума“, що не без перешкод увійшло в репертуар столиці 1831 року, заборонювано в провінції аж до початку 60-х років. Ленінградські архіви свідчать, як важко доводилося різним провінційним антрепренерам і як настирливо вимагали вони від тодішнього „3-го отделения“ одної милости—дозволу грати ті ж самі п'єси, що пройшли вже на імператорських сценах. Поруч із цим були ще глибші перешкоди, що не давали провінційному театрові розвиватися: невеличка кількість місцевого населення і потреба догодити одночасно найрізноманітнішим смакам. Через це й відзначає репертуар тодішніх провінційних театрів велика строкатість: разом із останніми словами драматичного російського письменства—Островським, Потехіном, Криловим—ішли давні мелодрами, що про них іноді позабували вже зовсім по столицях¹⁾. Театр у провінції завжди жив з одним страхом—як би не прогоріти. І правду казати, умови були для нього тоді такі несприятливі, що щасливі антрепризи були дуже рідким явищем; годі було б говорити про особливу добірливість у репертуарі: доводилось виставляти все, що могло дати прибуток касі.

¹⁾ Цікавий каталог київського репертуару дає книга Н. Т. Николаєва. Драматический театр в г. Киеве. Исторический очерк 1803-1893. К. 1898. — Харківському театрові присвячена книжка Н. И. Черняева. Харьковский иллюстрированный театральный альманах. Материалы для истории Харьковской сцены. Х. 1900.

Кінець 60-х років збагатив театр іще на один жанр—оперетку, що викликала велике захоплення всюди, так у столиці, як і в провінції. Драматичній серйозній драмі ставало все суужніше. Як каже один із акторів у п'єсі Кропивницького „Беспочвенники“—

Фарс, оперетка хлеб дають,
А драме нынче уж капут.

А втім тільки драма несла свіжий вітерець у тодішній театр. Початок 60-х рр.—вищий пункт драматургічної роботи Островського. Він утворює найдовершенішу свою драму „Гроза“, що відтискує на задній план навіть таку повну громадського патосу його п'єсу, як „Доходное место“, співзвучну настроям часів реформи. Далі давав Островський що-року одну чи дві нові п'єси, і хоч не сягав уже тих верховин, на які ступив був раніше, але все ж таки йшов послідовно тим же шляхом, який здобув собі велику славу раніш. Від змальовування купецького побуту, що вразив тодішню російську публіку, як оригінальна новина в засміченому штампованим чужоземним мотлохом репертуарі—перейшов він до інших верств суспільства; і давши вже прекрасні малюнки панського („Лес“) й акторського побуту („Таланты и поклонники“), все ж залюбки спинявся на російській буржуазії, що встигла за цих тридцять років знайти свій певний ґрунт і невпинно європеїзувалася. Беручи той чи інший матеріал, давав він іноді лише слабенько оздоблені драматичною інтригою побутові п'єси, привчаючи цим, що театр мусить відбивати реальне життя й оточення.

Цими ж шляхами йшли і менш помітні російські драматурги.

Цікаво зазначити одне: змальовував Островський різні верстви, але „народ“, селянство майже не знаходили собі місця в його п'єсах. Що-правда, з'являлись іноді такі п'єси з селянського життя, як „Чужое добро в прок нейдет“ Потехіна, але вони так фальсифікували село, що й не будувати дивницею гострі критичні про неї присуди¹⁾. Проте раз-у-раз вимагав таких тем тодішній глядач. „Деревенского обывателя“,—пише історик російського глядача,—потребовала та же публіка, которая хотела и купца, и чиновника: она думала найти в нем новый повод для волнения, нечто неиспытанное, своеобразно размягчающее и своеобразно волнующее“²⁾. Селянин, прийшовши у ту пору,

¹⁾ Див. П. Рулін. Шевченко і театр. „Шевченко та його доба“. К. 1925. Т. 1, 132-133.

²⁾ Й. Ігнатов. Театр и зрители. „Голос Минувшего“, 1916. XII, 212.

коли глядач захотів переглянути всі питання тодішнього життя, був недовгим гостем на сцені. Хоч і міцний був народницький напрямок у російському письменстві 70-80 рр., але мав на ті часи російський театр уже свої звички й традиції, а до того ж надто залежав законодавець театральної моди—столичний театр—од смаків аристократичного суспільства.

Так чи інакше, але посідало, хоч і несправжнє, селянське життя досить невеличке місце на сцені: деякі п'єси Потехіна й дещо Писемського, кілька невідомих тепер уже зовсім письменників—Дяченко, Кондирев, Новицький зрідка й не на довгий час з'являлись на сцені.

3.

Іншими шляхами підійшов Кропивницький до селянських тем у своїй творчості. Вони з'явилися у нього цілком природньо, в наслідок як загальних умов українського життя, через які єдиною неденаціоналізованою верствою було селянство, так і через усеньку традицію української драматургії. Побачивши по суті вперше в Києві справжній театр, зворушений сильною грою, заходився він писати мелодраму українською мовою. В даному разі заговорила в молодому авторові тільки несвідома національна стихія; що-правда, брав він іще молодим парубком участь у „Наталці-Полтавці“, але ж не згадав Кропивницький у своїх спогадах і одним словом про смерть Шевченкову та про урочистий його похоронний поїзд через Київ, за якийсь рік лише до того, як він приїхав туди,— а були це на українському обрії знаменні події; залюбки віддавав письменник у своїх мемуарах увагу різним побутовим деталям і дуже мало спинявся на знайомстві з О. Кониським.

Два моменти—тематичний і формальний—українське село і мелодраматичний стиль мусили відзначити його першу драму. Сюди ж приєднати треба й українську драматичну традицію, що віддавала у п'єсі таке помітне місце співам.

Природньо таким чином обрав Кропивницький із різних матеріалів селянського життя—кохання, що в найрізноманітніших модуляціях посідало й посідає театральний поміст. Звичайну форму конфлікту кохання—третій утручається в долю щасливої пари—ускладнив Кропивницький і другорядними моментами. До Семена з Одаркою й гордовитого суперника Семенового Микити додав він такої ж енергійної вдачі дівчину, Марусю, що нещасливо цього Микити

покохала. Ба більше: за давньою драматургічною традицією позбавлено щасливих коханців серйозної енергії в боротьбі за своє щастя; негодні вони сами дати належного своїм ворогам опору; отже й з'являється добрий і великодушний друг—Іван Непокритий, що не тільки обороняє свого приятеля в потрібні хвилини, а навіть не пожалкував своєї долі, щоб його врятувати, додаючи оцим, таким звичайним для мелодрами мотивом ¹⁾, ще один спосіб міцно зворушити глядача. Але наскільки можна про цю п'єсу, як про мелодраму, говорити?

Власне, не є вона чистим представником мелодраматичного жанру. Такі п'єси завжди вибирали якесь життя, більш чи менш далеке тому оточенню, на яке п'єсу розраховувалось. Від сучасності відходив автор або в простір або в давнину. Окрім цього будував він такий сюжет, який дозволяв йому весь час уражати глядача ефектами—контрастні характери дійових осіб, несподівані зміни, викривані таємниці, міцне напруження почуттів то-що. Ці способи підносили п'єсу над звичайний рівень життя, а в цьому й полягав секрет міцної впливовості мелодрами на глядачів різних верств і часів ²⁾.

Добре попанувавши на всіх сценах протягом перших 40—50 років XIX століття, нелегко поступилась мелодрама своїм місцем. Нові соціальні умови вимагали реалістичної маніри, і на перші часи бачимо ми своєрідний симбіоз цих обох мистецьких напрямків. Автор бере близькі до життя теми, але опрацьовуючи їх, несвідомо може не уникає і мелодраматичних елементів. Так було й з таким суцільним із зверхнього погляду побутовцем—Островським. Хіба ж не мелодраматичний по суті характер мають обернення „самодурів“, людей, що не здатні були, здається, розуміти людську мову? Хіба ж не відгукуються мелодраматичною патетикою промови Любима Торцова ³⁾?

А втім ніхто не відкине побутовості п'єс Островського. І під цим же кутом зору доведеться розглядати й першу п'єсу Кропивницького.

1) П. Рулін. Котляревський і театр його часу. „Рання українська драма“. Літературна бібліотека Книгоспілки. К. 1927. VI—VII—X.

2) С. Балухатий. К поетике мелодрамы. „Поэтика. Временник отдела словесных искусств Государственного Института Истории Искусства“. Ленинград 1927. III, 64-86.

3) Див. И. Игнатов. Театр и зрители. „Голос Минувшего“, 1916, X, 119-120.—Н. П. Кашиин. Этюды об Островском. М. 1912.—Б. В. Варнеке. Заметки об Островском. Одесса 1912, стор. 36, 87.

Годі було б звичайно сподіватися, щоб автор, говорячи його ж словами, „молоде, ще й в колодочки не вбилося“, одразу рішуче пірвав з вивіренням уже на досвіді театральним жанром. І дійсно, маємо ми деяку неув'язку поміж реальними типами п'єси й традиційно театральними в ній моментами. Ще перший рецензент цієї п'єси—а критика поставилась до неї загалом прихильно—відзначив сентиментальність головних героїв: „не живые люди, а какие то ходячие образцы солидных и скромных добродетелей“ ¹⁾. А поруч із цими ідеалізованими постатями дав письменник Микиту, якого намалював густими й різкими фарбами. Це чоловік, який дбає перш за все за себе, який не хоче знати ніяких перепоп на шляху до свого щастя. „Давши серцеві волю“, він послідовно мусив прийти до трагічного кінця: не мігши залишитися в селі, де допіру не пощастило йому здійснити свої бажання, мусив він тікати світ за очі. На цьому власне побутова драма й могла б закінчитися. Але авторові цього було замало, йому ішлося про те, щоб міцніше збурити глядачів, щоб дати їм зворушливі сцени, які могли б викликати відповідні напружені емоції. Отже й вдається він до цілком мелодраматичних засобів; він повертає з москалів Івана. У той же час (перший збір) приходять у рідне село Микита, вже як арештант; його передають соцькому, яким на ті часи був саме Семен (другий збір). Знову до купи зійшлися всі головні герої—егоїстичний Микита та самовідданий Іван і не так суб'єкт цієї боротьби, як об'єкт—лагідний Семен. Як і належить такому ідеалізованому персонажеві, доходить Семен до великої самопожертви, але Микита має занадто горде серце, щоб на цю ласку Семенову погодитися. У першій редакції п'єси дає автор в останній сцені сільський цвинтар перед світанком; Микита приходиться на батьківські могилки, плаче над своєю долею; з'являється Іван, намагається його заспокоїти, але Микита поводить з ним спочатку з погордою. Маємо тут типово зворушливу сцену.

Микита (швидко утирає сльози). Підти геть від мене! Чого ти лізеш у вічі, чого ти зориш за мною? То діждешся, що я тебе уб'ю, як собаку!

Іван (подає йому костур). На, вбивай! Що, не підіймається рука? Чи може ломакою не б'єш відразу, то на тобі ніж, заріж мене. (Подає йому ножа). Чого ти так пильно дивишся на мене? Думаєш здригнись, злякаюсь смерті?...

1) Рецензії на перше видання „Збірника“ Кропивницького. „Одеский Вестник“, 1882, № 260.—„Южный Край“, 1882, № 640. Порівн. „Заря“, 1882, № 22.

Така поведінка Івана обеззброює Микиту, і він міняє тон, а далі, після короткої розмови, по тому як з'явилися й Семен з Одаркою, він умирає.

Отут уже ніяк не доводиться заперечувати типових мелодраматичних засобів ¹⁾. Автор дбає про те тільки, щоб викликати певний ефект афектованою подачею своїх героїв та їх учинків. Він не ув'язує їх психологічно, будує акцію п'єси на випадковостях, збігах обставин, що й зумовлюють дальші ситуації.

А втім це не заперечує звичайно загального побутового характеру п'єси. І справа тут не тільки в піснях, прислів'ях та іншій етнографічній оздобі, що її так багато в цій першій спробі Кропивницького. Певний побутовий характер мають і постаті дійових осіб. Той же Іван Непокритий, як правдиво хтось помітив,—варіяція до Миколи з „Наталки Полтавки“—типовий парубок-сирота ²⁾ (відкидаємо тут звичайно всі його великодушні вчинки). Навіть малюючи Микиту, одійшов автор від загальноновживаного тоді образа мелодраматичного „злочинця“. „Микита й Маруся—читаємо ми в давній критичній статті—не отличаются ни скромностью, ни постоянством, ни слезливостью и сентиментальностью, но за то вы видите в них характер, энергию, инициативу. Эти люди не могут увидеться в семейной тишине, им нужны сильные полные ощущения...“ ³⁾.

Ба більше: дає автор деякі риси, що дозволяють глибше тлумачити характер Микити. Це не просто погордий багатир, що вважає себе вищим за всіх сільських парубків,—син старости, що добре дався в знаки всьому селу: це людина, яка страждає від того, що її тримаються осторонь ⁴⁾.

Яскраві фарби, що ними змальовано Микиту, мимохіть притягають до нього симпатії глядача за рахунок позитивних героїв.

¹⁾ „В мелодраме нельзя искать психологической оправданности совершающимся поступкам-действиям в том виде, как это имеет место в драме бытовой и психологической. Действия-поступки в мелодраме оправданы не детализованным анализом „чувства“, не его „психикою“, но исключительно его характером (тема „страсти“) и силой. (С. Болухати й, цит. стаття, 67).

²⁾ „Превосходно даже в ущерб всей драме очерченный тип“. Е. И. Б. Малороссийская драма. „Искусство“, 1883, № 37, 432.

³⁾ Е. И. Б., там же, 431. Порівн. „Одесский Вестник“, 1882, № 260.

⁴⁾ Так інтерпретував Микиту в своєму виконанні арт. І. О. Мар'яненко, ідучи тут, як він мені пояснював, проти звичайної традиції, за якою grano Микиту, як „злочинця“.

„Странное впечатление—пишет той же автор—производят эти добродетельные люди на читателя и зрителя. Они очень скучны, невыскательны, нетребовательны, у них желания очень скромны, стремления невысоки—это те средние люди, которые очень берегут „свои животы“, свою „хату и худобу“, это те люди, которые не имеют никакой инициативы и которые потихоньку наживают деньжата, потихоньку дослуживаются возможных „степеней“. В драме мы оставили Семена в должности сотника, а после драмы, он, вероятно, попал в старосты, а там, чего доброго и в старшины...“ ¹⁾.

Ці слова відкривають завісу над серпанком ідеалізації, яким оповито ці традиційно ідеалізовані типи драми з сільського життя.

4.

Проїшло чимало років, аж поки знову взявся Кропивницький за перо. Дбаючи вже за поширення репертуару, в чому він персонально був, як актор на українські ролі, заінтересований, заходився він коло писання невеличких водевілів: в такий бо спосіб, як додатки до „серйозної“ п'єси, й подавалася українська річ. Отже й з'явилися р. 1872 в одеській газеті два водевілі: „За сиротою і бог з калитою“ і трохи згодом „Помирились“.

Не можна сказати, щоб пощастило авторові в цьому новому для нього жанрі; водевіль вимагав перш за все легкого сюжету, що одразу дав би певний зв'язок, що міг би зацікавити публіку. Цього ми якраз і не бачимо. Сюжет „За сиротою...“ надто нескладний; молода вдова не від того, щоб знову піти заміж тим більше, що з першим чоловіком жилося їй несолодко; має вона кілька претендентів, що досить напосідливо до неї сватаються, але молодий писар Яків Приблуда, що їй тільки до вподоби, тримається оддалік. Такий сюжет дає завжди змогу показати кілька яскраво окреслених типів женихів (з нього ж виходячи й дав Гоголь свою „Женитьбу“); Кропивницький же на це не спромігся. Три претенденти на серце й майно Горпини—це парубок, якого принадили гроші, підстаркуватий швець, що говорить „образованною“ мовою, та позбавлений яких-будь характеристичних рис писар. Слабенько задумано й розв'язано інтригу: Горпина іде заміж за писаря, щоб позбутись поговору й неслави.

¹⁾ Е. И. Б., там же.

Безперечно спенічніший, а також і змістовніший другий водевіль, що того ж таки року надрукував Кропивницький. Два приятелі, обидва куркулі (чомусь одного тільки відрекомендував автор, як „кулашника“, хоч і другий багатий міщанин ¹⁾ на той же епітет заслуговує) посварились; помирих їх закоханий в дочку одного із них волосний писар, чим задовольнив свого майбутнього тестя, який розсердився був на нього, бо писар боронив бідного селянина, що його цей міщанин хотів скривдити. Цікаве для нас тут тло, на якому ця нехитро збудована акція відбувається. Це 60-і роки, коли швидкими кроками багатіло куркулівство за рахунок спролетаризованого селянства,—час, коли нові судові закони були ще мало відомі масам і коли на цьому нагрівали руки всілякі „аблукати“ та „повірені“. Спогади про кріпачину ще свіжі. „Чи правда—питає дочка міщанина—що ніби-то батько господи як обдирали оту бурлачню, ще за кріпацтва? Кажуть декотрі, що було роблять, роблять тією бурлачнею, а як придеться до рошоту, то повигонять їх, або ще й станового накликають, щоб заарештував?“ (Ява 1). І на це мати може лише відповіді, що пани робили іще гірше, але її ж слова кажуть про ті кабальні умови, якими обкручував цей міщанин селянство.

Отже бачимо, що обрії житєвих спостережень письменника уже поширюється, дарма що дав він малюнки життя і прийомів сільських куркулів в аспекті водевіля.

Цікаво відзначити ще один момент. У дальших своїх творах залюбки виводить Кропивницький найнегативніші постаті героїв, що намагалися говорити „культурною мовою“. В обох же п'єсах ми несподівано бачимо писаря на амплу позитивного коханця; він не тільки говорить по-людському, але й узагалі далекий іще від цих визискувачів села, що завжди діють у спілці з куркулями. У „Помирились“ поєднано в одній особі писаря і вчителя, що вміє із пошаною поставитися до свого майбутнього тестя, хоча той аж ніяк, здається, на те не заслуговує, вміє і дати потрібну пораду, бо розуміється на законах. Чи не маємо ми в цих ідеалізованих постатях писарів чогось від народництва, яке поклало іноді надію на цих сільських інтелігентів?

„Помирились“—водевіль ущерть виповнений побутовим змістом. Його навіть забагато для легкої будови водевіля, особливо в першій

¹⁾ Це поняття невідповідне пізнішому: міщани хоч і сиділи на землі й робили як звичайні селяни, але мали деякі проти них привилеї. Див. В. Чикаленко. Спогади, I, стор. 7—9.

редакції. Степанида, що живе вся під владою думок про те, що грішно й негрішно, її чоловік, що з'ясовує загрозливі наслідки п'яної бійки тим, що пізно засвітила вона лампадки,—усе це мало в'яжеться з характерним для водевіля кінцевим „ad publicam“.

Просим щиро Вас панове,
Щоб ви розсудили
Чи годиться оця каша,
Що ми наварили.

Через це може й поставилась критика до п'єски негативно. Дорікали авторові розтягненістю деяких місць, браком справжньої веселости та жвавости, поверховим комізмом у постаті Гершка ¹⁾, а Франко, не зваживши певно особливостей Херсонщини, відкидав навіть український зміст у цій п'єсі, вважаючи, що подав тут автор малюнок із великоруського життя ²⁾.

1872 року взявся Кропивницький і за історичний сюжет—переробив для сцени поему Шевченка „Невольник“. Щоб власне спокусило його в цьому творі, драматичному ситуацією, але позбавленому виразно проведеної боротьби,—сказати важко. До того ж з п'єтету може до пам'яті великого письменника намагався Кропивницький мінімально лише змінювати матеріал, і тільки конечна потреба примусила його вставити дві дії—в запорізькому таборі і в турецькій в'язниці. Відомо, що тільки тоді можна добре пристосувати епічну річ до сцени, якщо не звязувати себе її матеріалом, підкоряти, перероблюючи його, драматичному завданню. На це Кропивницький не відважився. Як справедливо зазначила київська газета „Зоря“ ³⁾, „он не позаботился развить характеры и драматические положения“. А розвивати тут було що: така ситуація приміром, коли дізнався Степан, що він не брат Ярині, й коли братерське, як йому раніш здавалося, почуття відкривається як глибше кохання, або згодом, коли Ярина бачить Степана сліпого й погоджується проте стати його дружиною—це все досить вдячний матеріал для драматичного розроблення. Отже й мали рацію різні критики, зазначаючи, що п'єса позбавлена внутрішньої дії, що це низка ефектовних драматичних

¹⁾ „Зоря“, 1882, № 273; „Одесский Вестник“, 1882, № 260; „Южный Край“, 1882, № 640; „Искусство“, 1883, № 37, 432.

²⁾ Мирон. Рец. на „Збірник творів Кропивницького“. „Зоря“, 1883, № 3, 219.

³⁾ „Зоря“, 1882, № 273.

малюнків, не більше 1). А втім, не помилився очевидячки в основному письменник: вибрав він таке тло, що дійсно було здатне публіку зацікавити; критика відзначила мальовничу побутову обставину п'єси, низку картин, начеб-то живцем вихоплену з життя запорізьких козаків²⁾. І потрібно було чимало часу, поки зовсім іншого вже мистецького світогляду критики—може і в надто різкій формі—запамітали і ненатуральність, і вульгаризацію деяких характерів³⁾.

Значно гострішого осуду зазнала „міщанська комедія“ „Пошились у дурні“, яку й сам автор називав іноді опереткою. „Растянутый на 3 действия водевиль, не вызывающий даже комического интереса“⁴⁾, „содержание куда какое незатейливое“, „п'єса эта скучна в общем, но в частности в ней есть очень милые потребности“⁵⁾ „либретто менее всего блещет остроумием“⁶⁾—отакі думки висловлювалися в газетах у різні часи. Найгостріше ж накинувся на цю п'єсу якийсь „Земляк“, що присвячував виставам української трупи великі захоплені рецензії. Звикши до того, що нова українська драматургія відбиває й мусить відбивати життя, він під цим кутом зору поставився і до цієї п'єси і звичайно прийшов до висновку, що „в действительности может быть только нечто слабо похожее на представленное“⁷⁾.

Воно й не дивниця: певно й сам автор не обстоював би своєї п'єси, як реалістичного малюнку. Усю її збудовано на прийомах мольєрівської комедії в стилі оперети. Звернемо хоч би увагу на симетричність, як основний момент структури п'єси—два дома, в кожному батько, наймит і багато дочок, з яких одна в наймитові закохана. Кожний з батьків тільки й мріє про те, щоб хоча б одної дочки швидче позбутися, і тому природньо виховується з своїми шлюбними планами од сусіда. Хіба ж відповідає така гонитва за женихами життю українського села? Хіба ж це побутові моменти, що заходилися коло цієї справи батьки, що матері зовсім на сцені не з'являються, що взагалі обмежився автор найпотрібнішими тільки для

1) „Одесский Вестник“, 1882, № 260: „нет центра, нет мифа около которого бы все сосредотачивалось“. Порівн. „Заря“, 1882, № 27.

2) „Заря“, 1882, № 273; „Новое Время“, 1886, № 3866.

3) На думку М. Сріблянського („Українська Хата“, 1910, 763—764).

4) „Одесский Листок“, 1891, № 278.

5) С. В а с и л ь е в. „Московские Ведомости“, 1887, № 274.

6) И. З. „Новости“, 1887, № 14.

7) „Одесский Вестник“, 1884, № 6.

розвитку акції особами? П'єса вся од початку й до кінця умовна, і тому найменше можна до неї з реалістичними засадами підходити¹⁾. Інша справа—це певна її розтягненість, невеличка порівнюючи кількість куплетів, тоб-то музичних нумерів,—це вже стосується до хиб, які псують даний жанр.

5.

Знову по кількарічній перерві взявся Кропивницький до писання. Здобувши великих успіхів після дозволу українських вистав, почав він навесні 1882 р. лагодитись до зимового сезону й за цей час написав „Глітая“²⁾, чи не найпомітніший свій твір. З усіх драм Кропивницького, здається, найчастіше з'являлась ця п'єса на сцені; відчувалися можливо тут наслідки тих могутніх вражіннів, які справляла в чільній ролі п'єси Заньковецька. Поза цим чисто сценічним успіхом п'єси, відзначила свого часу критика цікаву взагалі, а для української драми а то й літератури нову тему—глітая.

Спостереження над розшаровуванням села в російській літературі почали з'являтися ще в творах Салтикова-Щедріна (1869, „Признаки времени“). Але справжньої ваги набирали вони вже геть пізніше—після народницьких „ходін у народ“, коли ентузіастично настроєна молодь могла віч-на-віч зіткнутися з дійсним обличчям села. Найболючіших форм зазнала криза народництва в творах Гліба Успенського. „Кулак“, що зростав у селі в увесь свій грізний зріст, ламав традиційне уявлення про сільську громаду, як щось одностаїне, здібне говорити голосом інстинктовної громадської правди. У різні способи дебатувалось питання про куркуля в російських журналах кінця 70-х та початку 80-х років. Не могло воно начеб-то обминути й драми, хоча й довелось вже вище відзначити невеличку кількість та високу якість народніх драм у російському репертуарі.

Яке ж місце міг у драмі куркуль зайняти? Тепер, після багатьох спроб революційної драми, воно нам цілком зрозуміле: п'єси намагаються показати гостру класову боротьбу на селі. Але раніше, коли село тільки починало розшаровуватися, про це не могло бути й мови; коли ж додати до цього, що майже обов'язковою була в п'єсі тема про кохання, то природньо мусив посісти куркуль ампула суперника, нама-

1) Не до речі через це була й критика М. Сріблянського, який закидав п'єсі те, що нема в ній ні характеру, ні типу, ні людської мови („Українська Хата“, 1910, стор. 763).

2) М. Садовський й, цитов. згадки, 410.

гаючись привернути до себе жінку бідного, але чесного селянина. Такий сюжет, коли соціальну боротьбу на селі поєднано з боротьбою за особисте щастя, давав змогу дати певне драматичне напруження, втягнувши в нього і жінку, що завжди таке міцне вражіння справляла зі сцени.

Оце в головних рисах сюжет „Глитая“. Можна багато чого закинути п'єсі, але треба погодитись із тим, що добре зосереджено тут інтереси на центральній постаті—глитаєві. Він є головною пружиною всієї акції: він приятелює з становим, земський начальник радить обрати його на старшину. Він обкручує довгами все село і в тому числі Андрія, чоловіка Олени, що впала йому в око; він випроваджує Андрія за село, перехоплює його листи й підроблює їх; для того, щоб його ж таки змалювати краще, виведено й низку другорядних осіб. Бичок—справжній володар села. „Він тобі й знахар, і ворожбит, і коновал, і все на світі... Піди до судді, він і там аблакатує; на східці скаже слово, та ще як із Іванголія додасть, так всі і замовкнуть, наче їм роти позашпаровувало; увійди в церкву—і там він старший навіть від попа: усім дякам порядок дає. І старшина у нього під п'ятою, і становий під пахвою...“ (IV, I. 1). Удаючи з себе ласкаву й добру людину, він не від того, щоб кинути якомусь бідоласі в скрутну годину гроші—на те, щоб або згодом здерти з нього втрое, або щоб просто поширити про себе добру славу та принадити до себе клієнтуру. І все це робиться, звертаючи очі до неба, зідхаючи та послаючись на обов'язки справжнього християнина, задля Бога „шукаючи душі своїй спасіння“. Як справжній Тартюф, він добре оперує господевим іменем. Як на нього, то господь і красу на те дає, щоб на неї задивлятися (I, 7), а коли мова заходить про те, який шлюб кращий, то на його думку „не то шлюб, що піп звінча, а що бог благословить“ (I, 3). Окрім усього є він носителем цілком певної „охранительной“ консервативної ідеології. Як на нього „...воля... простому чоловікові не потрібна, вона йому горе; він... не вміє нею користуватись. Клітка йому потрібна, та ярмо...“ (IV, I. 1).

Зрозуміло тому, що саме цей тип і привернув до себе велику увагу критики: „Герой нашего времени, продукт современной истории, столь обыденный в жизни наших сел, он едва ли не в первый раз появляется в малорусской литературе во всей своей отталкивающей реальности“¹⁾. П'єса збуджувала думки: „Идея этого произведе-

¹⁾ „Зоря“, 1883, № 13—Корреспонденция из Чернигова. Порівн. С. Р. Украина в произведениях новейших ее писателей. „Неделя“, 1884, № 270.

дения имеет глубокое социальное значение—читаемо ми в одесской газете; оно є „одной из ярких картинок, проливающих свет на эту странную сторону крестьянской жизни, представляющих зло во всем его отталкивающим безобразии...“¹⁾ Та ж таки газета не обминала випадку, щоб відзначити причини, через які розвивається глитаєвство: бідність і темрява нашого села²⁾. Один з критиків навіть поставився з певним підозрінням до Кропивницького; в тому, що походить Бичок із двірських кріпаків, бачить він нахил до того, щоб уважати Бичка за щось випадкове, неорганічне в селянському житті. „Автор и здесь как бы хочет сказать, что деревня наша хороша, да вот посторонние элементы ее деморализуют. Давно бы пора бросить эту манеру нашим писателям деревенской жизни. Пора понять, что кулак, мироед, кровопийца есть продукт крестьянской же жизни“³⁾.

Жодна з п'єс Кропивницького ще не вражала так публіку. Драматична ситуація в міцному виконанні відіграла тут теж певну роль, але й поза нею тип глитая, що як справжній павук тче свою сітку, щоб підбити своїй владі всеньке село, справляв невідпорне вражіння. Забувалося тут і про безперечний мелодраматизм п'єси, пробачали й різні технічні хиби⁴⁾ і тільки пізніше почали їх у п'єсі запомічати.

Які вражіння підказали Кропивницькому звернути свою увагу на сільського глитая? Безперечно, не міг він обминути цього явища, бо надто багато писано про нього в тодішній російській літературі: (в українській трохи пізніше за „Глитая“ показав сільського куркуля Панас Мирний у повісті „Повія“), і зокрема в тих народницького напрямку творах, що були популярні серед близьких йому людей. Але до цих книжних вражіннів приєднувались і життєві спостереження; хоч і працював увесь час письменник по театрах, а все ж таки заїжджав він врядогоди і на село, і листи його до А. В. Марковички свідчать, як любив він відпочивати на полюванні. У ті ж часи, хоч і носило його по всіх усядах, а все ж таки місцем, до якого він повертався після мандрівок, був Єлисавет, чи хутір його тітки коло Єлисавету, де виховувались його діти. Отже й діставав він звідти свіжий побутовий

¹⁾ „Одесский Вестник“, 1882, № 260.

²⁾ Там же: Порів. „Од. Вестник“, 1884, № 4.

³⁾ Е. И. Б., цит. стаття „Искусство“, № 38, 445.

⁴⁾ Характерно, що Франко, який не знав економічних та соціальних процесів, що відбувались у тодішньому українському селі, поставився до п'єси холодно: в ній на його думку ходило більше про акцесуари, ніж про суть („Зоря“, 1883, № 3, 219).

матеріал. Коли ми, приміром, читаємо в „Глигата“, що „тепер ще гірше стало ніж за кріпацтва“, що „тепер так настало, що в кого гроші, то той і пан“¹⁾, коли ми бачимо постаті селян, які ніяк вибратися з довгів не можуть, сплачуючи глигатаєві великі відсотки (IV дія); коли селянин, зідхаючи, каже: „чого доброго, шинків у нас слава тобі господи“²⁾ — то проходять перед нами увесь час характерні ознаки тих процесів на селі, що відбувалися протягом 70-х рр.³⁾. Отже й утворив Кропивницький на підставі життєвих спостережень тип Бичка, який має прекрасні відносини з владою („старшина у нього під п'ятою і становий під пахвою“) і який виробив своєрідну техніку обдирання селян і при цьому як справжній Тартюф Мольєрів рекламує свою добродійність, щоб при нагоді поширювати коло своїх клієнтів. „Павук, одне слово павук! Скрізь навкруги розкидав павутиння: і яка б мушка, чи комашка не поткнулась, зараз і заплутається...“⁴⁾.

І це завдання висвітлити сільського глигата стояло перед автором на першому плані; як правдиво зазначив теж один із рецензентів, „бытовая сторона выступает гораздо ярче, нежели перипетии драматического действия“⁵⁾. Та й справді, що-до способів викликати драматичний ефект не пішов Кропивницький далеко вперед, якщо порівняти до „Дай серцеві волю“. Знову ж таки бачимо ми виразне наставлення на почуття, при чому, коли бракує іноді авторові слів, що вкладає він в уста своїх героїв, тоді допомагає він афективною ремаркою, Візьмім хоча б останні сцени першої дії:

Бичок... одно що далека сторона, а друге, що тут зостається жінка молода, так страшно покидати, щоб іноді на самоті не знайшла собі забавки.

Андрій (блиснув очима). Єсип Степанович! Моя жінка, то мені і сором буде, а вам до цього зась!

Або далі, коли нагадав Бичок Андрієві про його довг:

Андрій (заскреготав зубами). Годі, Єсип Степанович. Не знаю, хто з нас чести не має...⁶⁾.

1) Збірник творів М. Л. Кропивницького. К. 1882, стор. 119.

2) Там же, 82.

3) Деякі цікаві паралелі до змальованих у „Глигата“ економічних моментів здибуємо ми в книжці А. Умісі. Современное положение земледелия на юге России (1874); між иншим зазначає цей автор, що є в Новоросії місцевості, де на 1 шинок припадає всього 100 чоловіка населення.

4) Там же, IV, 1, 1.

5) „Одесский Вестник“, 1882, № 260.

6) Цитати з першої редакції: Збірник творів М. Л. Кропивницького. К. 1882. Стор. 87. У дальших обробках ці місця трохи пом'якшено.

Ще міцніше відчувається цей же мелодраматичний елемент в останній сцені 1-ї дії, коли розлучається Андрій з Оленою: цілком у тому ж дусі проведено й V дію¹⁾.

6.

Певними рисами своєї будови близько стоїть до „Глигата“ у той же приблизно час викінчена п'єса „Доки сонце зійде—роса очі вийсть“. В обох їх досить міцно пов'язано соціальні мотиви з мотивами романічного порядку. Саме кохання, що й тут, відома річ, займає чільне місце, дано в соціальному розрізі, як кохання поміждвома різними станами людей: панич покохав сільську дівчину; наслідок цього мусив бути обов'язково трагічний. На таку ж тему у ту ж приблизно пору написав свою найкращу п'єсу „Не судилось“ М. П. Старицький. Подібність обох п'єс одної до одної відіграла чималу роль в судовій справі, що повстала, коли один російський журналіст, що не дуже-то прихильно ставився до українського театру, написав статтю, в якій назвав М. П. Старицького—„драматургом-хищником“. Судова справа реабілітувала Старицького, але разом із тим були в ній деякі моменти, що начеб-то накидали тінь на М. Л. Кропивницького; виходило на те, що ніби-то він запозичив не тільки сюжет, але й фабулу—в М. П. Старицького. Не місце тут де-

1) Цікаво порівняти „Глигата“ Кропивницького з п'єсою „Прахом пошло“ Шпажинського, що написано її очевидячки трохи пізніше за українську п'єсу. Року 1883 дістала вона в Одесі премію ім. Вучини. Мова мовиться там про такі ж самі відносини соціальні й родинні. Сільський шинкар і куркуль Єркин накинув оком на жінку бідного селянина Василя. Якраз переживає родина матеріальний скрут, ці труднощі і використовує куркуль. Під його впливом настирливо вимагає староста податків. Василь не стримується, ображає начальство, і присуджений до різок, тікає з села. Тим часом переходить жінка Василева жити до Єркина, але той уже загубив до неї перший інтерес і колинеколи навіть знущався з неї. Повертається Василь, убиває куркуля і цим кінчає п'єсу. Як бачимо, є чимало спільного поміж обома п'єсами, але є й деякі досить одмінні риси: в російській п'єсі зацікавилась Василева жінка веселим та ловким куркулем; через це, хоч і є тут деякі до-сить яскраві риси здирства й грабіжництва, а втім інтерес зосереджується все ж більше на родинних відносинах, ніж на соціальній боротьбі. Російський автор, що був досить модним на ті часи драматургом, не йшов у розріз з загальним характером тодішньої драматургії; отже й узав він із сільського життя психологічний конфлікт, який не є для такого оточення особливо характерний.

тально це питання розглядати,—не маємо ми разом з тим і підстав, щоб його остаточно розв'язати—але деякі зауваження зробити проте можна. Що до теми—кохання поміж паничем та селянкою, то була вона досить звичайною, підказувало її саме життя 60—70-х рр., коли народницькі тенденції частенько тільки зовнішньо захоплювали панську молодь і коли дійсне вивчання народу і служба йому переводились на милування етнографією та впадання за гарними репрезентантками українського села.

Такий сюжет накладав уже обов'язки для розгортання його в певну фабулу. Центральна пара, що зосереджувала в собі всю поетичну частину п'єси, що була суб'єктом і об'єктом інтриги,—обростала природно другорядними постатями. Поверховий „народник“ мусив мати коло себе для контрасту ідейного товариша, що займаючи амплу резонера, був би носителем справжніх народницьких поглядів; для контрасту не по ідеологічній уже лінії, а в справі кохання мусив поруч із легкодухим паничем бути вірний і стійкий парубок, що щиро кохаючи дівчину, ладен був би обстоювати її як від глузування з боку сільського оточення, так і від панича. Далі, хоч би які обмежені соціальні завдання стояли б перед автором, а все ж мусив він показати й батьків панича, тоб-то те оточення, що зв'язувало йому з одного боку руки, а з другого—що на нього ж мусив він несвідомо у своїй хисткості спиратися. Так само когось із батьків мусила б мати дівчина; аджеж мусила вона думати про той сором, якого вона всьому родові завдає, і цим своє горе збільшувати¹⁾.

Отже, реалізація самої теми в певних конкретних обставинах тягла тут за собою і певну фабулу, обсаджувала її і певними персонажами; це й могло підказати однакове розроблення теми обом письменникам, не позбавляючи, їх, зрозуміла річ, чималої кількості одмін. Обидва вони так чи інакше близькі були до української народницької думки, обидва вони й мусили надати певного освітлення своїм головним персонажам. Але разом із цим кожен зазнав зовсім іншої школи життєвої, і це мусило безперечно на їхніх п'єсах відбитися. Отже

¹⁾ Так само більш-менш обов'язковими рисами фабули, що виходять з певного сюжету, з'ясувати можна подібність Гоголевого „Ревизора“ до Квітчиного „Приезжий из столицы“. Див. мою статтю до „Ревизора“ в виданні кооперативу „Жизнь“, Київ 1918, стор. 165—166. —Про самостійну генезу обох п'єс—Кропивницького й Старицького—говорить і М. Сумцов. М. П. Старицький, как драматург. „Известия Отделения рус. языка и словесности Императорск. Акад. Наук“, 1908, № 3, 74—77.

й маємо ми в Старицького досить докладно змальований панський побут, поданий до того ж як справжнє „панське болото“; автор кілька сцен присвятив тому, щоб показати, як пізно збуджуються в пані її молодощі, як недвосічно залицяється вона до товариша свого сина, як робить пан „des compliments“ гувернантці, як дзвінко лається тринадцятирічна дівчинка, які розбещені панські слуги. Кропивницький показує теж куточок панського життя, але не приділяє йому так багато уваги, не дає такої широкої і різючої його картини, як це робить Старицький. Не так гостро показано в нього класову боротьбу; у Старицького ж народник Павло допомагає селянам боронитися від панських утисків. Для Кропивницького поруч із коханням намічається й інший антагонізм: між незіпсованою красою сільського фольклору, що за допомогою свідомого народника має знайти собі ширші шляхи, та грубими потворами міської русифікації. Недурно ж писав з приводу цієї п'єси А. Суворін: „Автора занимали два типа—карикатурное изображение хохла, вкусившего городской цивилизации, и изображение благородного и образованного хохла...“¹⁾. І для того, щоб показати поле, на якому такий стик повстає, дав автор кілька малюнків сільської вулиці. Але цим самим послабив він основну лінію драматичного конфлікту, і вийшла нарешті п'єса, як справедливо про неї той же Суворін писав, „растянутая в таких местах, где нет никакого драматического движения, и краткая там, где это движение есть по замыслу п'єсы“²⁾.

І дійсно, послідовного наростання драматичного конфлікту ми в „Доки сонце...“ не маємо. У першій дії Оксана покохала раптом панича, у другій знущаються з неї підстроєні панською служницею хлопці, у третій надаремно намагається вона досягнути до панича, що лежав тоді п'яньенький, у четвертій умирає (від збурення пережитим!). І цей невиправданий драматичною логікою фінал знову таки відводить п'єсу назад у царину мелодрами. Дуже характерна з цього погляду й уся постать, а також і мова нещасної Оксани.

7.

Того ж таки року повернувся Кропивницький знову до тієї драматичної форми, що її випробував він ще за десять років перед тим

¹⁾ А. Суворин. Хохлы и хохлушки. СПб. 1907, стор. 22.

²⁾ Там же, стор. 21. Порівн. „Заря“, 1883. № 40; „Одесский Вестник“, 1884, № 7; П. Кендзерский, Малорусский театр М. П. Старицкого в Воронеже. СПб. 1884, 22.

на першому році своєї сценічної кар'єри; мова мовиться про дві однаквітки: „По ревизії“ та „Лихо не кожному лихо, а іншому й талан“. Перша з них знаходить своє місце на сцені і зараз,—другу забуто; а втім дещо поміж ними є спільного. Обидві дають легеньку інтригу; певний драматичний конфлікт наявний, але він якийсь несерйозний; бракує йому водевільної гострої ситуації. Увагу глядача одразу приваблюють побутові типи, що сягають особливої довершеності в „По ревизії“. Кропивницькому пощастило не тільки схопити життєвий тон, але й обгорнути його серпанком лагідного гумору, що дякуючи йому здаються змальовані постаті не так соціально шкідливими, як дивакуватими та смішними. Тому можливо й були такі однодушно хвальні відзиви рецензентів. П'єса, як писав „Одесский Вестник“,—„прелестный этюд, ни водевиль, ни фарс, ни комедия... а этюд полный жизненной правды, обнаруживающий в авторе не только знание многих явлений и условий народной жизни, но и умение наблюдать и пользоваться своими наблюдениями“. Особливо тішила рецензента своєрідність жанру в цій п'єсі: „ни сложной интриги драмы или комедии, ни бесконечных водевильных недоразумений не найдете вы в этом этюде; перед вами картинка из деревенской жизни, заурядный в волости случай и ничего больше...“¹⁾.

А деякі критики, дивлячись глибше, бачили в цьому водевілі й певні риси соціальної сатири: „водевиль оказался прелестной бытовой картинкой, хотя и очень нелестной для крестьянского самоуправления: слишком уж большую роль играет тут горилка“²⁾. І важко покищо сказати напевне, але дуже можливо, що мав письменник на увазі певну актуальність, яку мало в часи написання цього водевілю питання про сільське самоврядування й волосний суд; зустрічаємо ми в тогочасних журналах статті на цю тему³⁾.

Другий водевіль, того ж таки року написаний, зазнав менше успіху в публіки, хоч і збудований він так само легко, хоч і оздоблює його ще жвавіший діалог. Герой його — „quantité negligable“ церковного причету—паламар, що „спереду жид—не жид, цап не цап, а щось нелюдське, а ззаду шолудива дівка“, що „усім у зубах

¹⁾ „Одесский Вестник“, 1884, № 14; пор. „Одесский Листок“, 1891, № 278.

²⁾ „Неделя“, 1887, № 7, 237; порівн. „Заря“, № 8, 158.

³⁾ Е. Карцев. Сельское правосудие. „Вестник Европы“, 1882, I—II.

зав'яз“. Та й сам він скаржить на своє підневільне становище. Усі його визискують: „Хто випрошує задля матушки-попаді поросят, курей, воску, меду сиру, масла, як їздить він з батюшкою у піст з молитвою по хатах?—Паламар.— Хто улітку пасе на дачі коней батюшчиних і д'яконових?—Паламар.— Хто найчастіш чистить конюшню і двір батюшчин?—Паламар.— Хто няньчить дітей батюшчиних, як няньки немає?—Паламар. Скрізь паламар і паламар...“ Але ось усміхнулось нарешті й йому щастя: скасовано паламарів духовних, заведено найманих: ріже він собі з радістю свою „духовну принадлежність“—косу, і має в нагороду—дівчину, якої він, паламарем буди, сподіватися не міг.

У тому ж жанрі написав Кропивницький і комедію „Вуси“, в якій використав невеличке оповіданнячко Стороженка, розробивши його в п'ятикартинну п'єсу. Смішний анекдот він узяв тільки як матеріал, що дав йому змогу, добре відчувши побут давніх часів, дати яскравий малюнок у стилі Гоголевих „Старосветских помещиков“. Кропивницький міг іще придивитися до життя панків і полупанків у 50-х роках, чимало чував від своїх близьких оповідань на ці теми, добре ж розуміння Гоголя допомагало йому відлвити решту. Що-правда, „Вуси“ не стали репертуарною п'єсою, ніколи викликали навіть і не зовсім хвальну критику¹⁾, серед якої відзначається абсолютним нерозумінням стилю цієї комедії замітка М. Євшана, котрий з цього приводу назвав письменника „останнім бардом“, „останнім могиқаном старосвітчини“, та й пропонував „з найбільшою лютістю“ шпурнути від себе такі шпартгали їй, як оця п'єса²⁾.

„Вуси“—комедія на неоригінальний, запозичений в іншого письменника сюжет. Двохрічне мовчання перед нею та трьохрічне по ній, усе це утворює чималий таки антракт у творчості письменника. Та воно й не дивниця: така перерва була йому потрібна, щоб вижити з себе рештки старих драматургічних форм—побутової мелодрами та водевіля, і перейти до чогось іншого, нового. До того ж роки 1883—1888 були досить змістовними в історії української драми, а навіть і російської народної п'єси. Карпенко-Карий помітно міцше напружок своєї драматургічної роботи, хоча й не міг він одразу залишити стару, теж до певної міри мелодраматизмом позначену маніру. Року 1885 пише він комедію „Розумний і Дурень“ та „Наймичку“,

¹⁾ „Неделя“, 1887, № 7, 237.

²⁾ „Укр. Хата“, 1910, 574—575

року 1886—„Мартина Борулю“ та „Безталанну“¹⁾; тільки далі, не зважаючи на той великий успіх, якого здобула „Наймичці“ та „Безталанній“, цим повним драматичного напруження п'єсам, Заньковецька,—кидає він цю маніру і переходить до інших тем, не таких уже вигідних для драми, але глибших своїм соціальним змістом. До цього прямує, хоч і не так виразно, та й не так щасливо й Кропивницький.

8.

Року 1889, посилаючи О. З. Сусліву для „Елисаветградского Вестника“ свої спогади, писав Кропивницький, що хоче розтягти їх на цілий рік: у них „войдут постепенно и мои наблюдения над труппами, как русскими, так равно и малорусскими, в которых мне приходилось принимать участие: войдут и наблюдения над херсонским помещичьим оскудением и замещением прежних землевладельцев Шувяковыми, Дмитриями, Воликами...“²⁾.

А за рік по тому оголосив Д. Мордовець свою розмову із Кропивницьким, який поміж іншим висловив і такі думки; „...репертуар малороссийской сцены в бутафорском инвентаре своем до сих пор слишком злоупотреблял смешною фигурою жида ...авторы современных сценических произведений из народного украинского быта проглядели одно очень серьезное и опасное явление текущей жизни Малороссии. Как уже и предвидел покойный Салтыков-Щедрин, что „чумазый идет“, он действительно не только „идет“, но уже „пришел“; к удивлению—не из среды еврейства..., а из своего собственного конопляника, „как Пилип с конопель“. Это кулак новой формации, воспитанный на началах национальной травли, в школах человеконенавистничества...—кулак этот будет почище, хотя и глупее всякого еврейского кулака...“³⁾.

І хоч може й не все так сказав Кропивницький, як це писав Мордовець,—адже інтерв'ю не є документ,—але що турбували письменника такі ж самі думки, про це свідчить і наведений вище уривок із листа його до О. З. Сусліву, а також і дальші його твори,

¹⁾ Дати беру з переднього слова О. Дорошкевича до „Вибраних творів“ Тобілевича. Книгоспілка. Літературна бібліотека. К. 1925, стор. ХІІ.

²⁾ Лист до О. З. Сусліву 12. ІІІ. 1889. Курсив мій.

³⁾ Д. Мордовець. Нечто из Новой Украины. „Новости или Биржевая Газета“, 1890, № 100.

особливо „Зайдиголова“ та „Олеся“. До речі буде разом із тим зазначити, що такі ж явища зацікавили на ті часи й Карпенка-Карого. Року 1890 пише він „Сто тисяч“, у яких Калитка, маючи кілька тисяч капіталу, тягнеться до того, щоб порівнятися з земельними магнатом Пузирем, що колись ходив у таких же сіряках, як і він.

На ті ж часи припадає і дуже помітна подія в історії російського театру: р. 1886 з'явилася „Власть тьмы“—п'єса, що виразно відрізнялась від усіх попередніх народніх драм оригінальністю свого сюжету, глибоким його трактуванням та щільним пов'язанням моральної ідеї твору з усім його матеріалом. П'єса переконувала, що можлива справжня народня драма, яка уникла б трафаретних сюжетів з одного боку, переваженості етнографічними моментами—з другого¹⁾. Коли ж з'явилась на сцені п'єса Кропивницького „Зайдиголова“, Суворін у дуже прихильній до неї рецензії висловив між іншим і думку, що п'єса ця написана під помітним впливом згаданої вище драми Толстого. Він не ставив цього Кропивницькому на карб: „писать под влиянием Толстого—не безчестие, а честь“; ба більше, він бачив доказ драматургічної досвідченості Кропивницького в тому, що він написав цю п'єсу свою саме під впливом Толстого. Зазначивши високий моральний зміст і тенденцію „Зайдиголови“, Суворін приходить навіть до такого висновку: „по нравственному, общечеловеческому своему смыслу она выше всего того, что я видел в малорусском репертуаре...“²⁾.

І дійсно, певного впливу Толстого заперечувати в „Зайдиголові“ не можна, хоча й зазначити треба досить таки істотні відмінні.

В Толстого носителем не так моральної, як релігійної тенденції є старий Аким; у Кропивницького на тому ж амплуа бачимо ми Захарка Лободу; але позбавлений він того виразного релігійного світогляду, що героя Толстого відзначає. У Кропивницького виправдується шляхетність і моральна чистота цієї постати народницькими традиціями в уявленнях про незіпсований розум народу, в Акимі ж Толстого можемо ми бачити швидше улюбленого в цього письменника „божьего человека“, що його образом та устами висловлює

¹⁾ Див. цікаву рецензію на цю п'єсу Л. Толстого („Неделя“, 1887, № 8).

²⁾ А. Суворін, цит. праця, 92.—Інші відзиви були теж дуже прихильні.—Див. „Зоря“, 1891, № 16, 317—318; 1892, № 1, 18; „Одесский Листок“, 1891, № 279; „Южный Край“, 1890, № 3256. Трохи відмінну думку бачимо в „Киевской Газете“, 1902, № 17.

автор свої думки. Відмінні помітно як тема так і фабула п'єси. Жакливі ситуації Толстого послаблені; якщо в нього доходить безвільна людина до моторошного злочину, то в Кропивницького вперу запобігають як самогубству Домахи, так і втечі її від чоловіка. У Толстого дійсно аки мова мовиться про страшну темряву народню, в Кропивницького—чимало важить і типова, як на свекруху, вдача Гапки, і її прагнення до багатства, до того, щоб стати вищою над звичайний селянський рівень, прилучитися до вільнішого міського життя. Та ще одне треба зазначити. У розвязку п'єси маємо ми теж обернення героя: він приходять до тям і благає жінку пробачити йому всі провини. Така зміна відбувалася в силі силенній мелодраматичних п'єс, яких автори у гонитві за ефектами досить безтурботно ставились до вимог психологічного виправдання вчинків своїх героїв. Тут же справа стоїть інакше: моральне просвітлення виправдується всією безвільною вдачею героя, по суті ще здатного на кращі вчинки.

Тій же таки темі про непорядкованість родинного життя, але з міцнішим акцентуванням особистих конфліктів та яскравішим змалюванням соціального тла—присвячена драма Кропивницького, відома під назвою „Дві сем'ї“, яку він писав майже одночасно з „Зайдиголовою“. Драмі довелося зазнати пильної уваги цензури. У першій своїй редакції, що мала назву „Де зерно, там і полова“, відносини Романа до Домахи були значно ближчими, і „гріх“, що скоївся між ними, не дає Романові спокою. Знову здibuємо ми таким чином тут ідею про спокуту своєї провини, що на ній під впливом драми Толстого збудував Кропивницький свою попередню п'єсу. У цій першій редакції, що її автор на цензурні вимоги зміняв двічі, сама героїня п'єси Домаха змалювана значно живіше і глибше: вже з перших же сцен чітко виступає її пристрасна вдача, з палким прагненням до особистого щастя, загартована щоденним знущанням від її завжди п'яного чоловіка. Становище її ускладнюється тим, що зазнала вона хоча й хвиливого захоплення нею з боку Романа,—він же, бачучи злиденне життя братової, жаліючи й обороняючи її, тим болячішим іще робить і так уже гірку її долю. Отже розробив Кропивницький у цій п'єсі нову для нього тему, знайшов глибоку драму в житті селянської жінки. Подаючи в попередніх своїх п'єсах тему про кохання з нелюбом, він окрім „Глитая“ завжди уникав її завершення: молоді знаходили своє щастя там, де треба. Навіть у „Зайдиголові“ показав він щасливий кінець: хоч і зав'язала, здається, жінка світ чоловікові, але все ж таки доходить нарешті після важких

переживань родина до згоди. Не те бачимо ми в цій п'єсі: Домасі нема иншого виходу, і цікаве для нас те, що Кропивницький (у першій редакції) знімає її устами гострий протест проти такого безправ'я жінки:

„Везли мене до шлюбу, мов на заріз: сторгували й продали, ніби поле, ніби деревину... Дитиною я була, сама кажеш... Чий же це гріх?.. Всі безгрішні, одна я нескаянна грішниця? Божою волею, чи людською світ мені зав'язано?..“ І далі з ширим переконанням твердить вона, що нема ніякого закону в її шлюбі з Самросем... (II, 3).

Але хто той чоловік, що так нещадно катує свою жінку? З цим типом знайомив нас Кропивницький тільки побіжно. Це—той таки „чумазий“, що ми їх бачили аж двоє в „Помирились“, але без загострення їх соціальної шкідливості: вони обдурюють і визискують нарід, вони деспоти вдома. Водевільний план не дозволив іще показати їх тут на весь справжній їх зріст. Тільки в цій п'єсі ми бачимо цього ж таки збагатілого землероба, що дуріє від грошей і майна, що заробив не він між иншим, а його батько. У Самросевого батька сімдесят десятин землі, вони „з давніх давен потомствени міщани“, але цього Самросеві мало: „міщанське коліно надоїло“ йому, й він марить зробитись „памешиком“. А покищо він пиячить із старшиною й писарем; свідомий свого багатства й сили, жорстоко знущається з жінки, від якої вимагає слухняності у всіх його диких вигадках. Кропивницький не показує в п'єсі, яким чином складалося багатство Жлудів; не говорять про це і старі селяни, що вороже ставляться до Романа, коли той намагається розв'язати темряву, яка їх опосіла. Процес нагромадження багатства нам невідомий, показані тільки його наслідки: людина, дуріючи від грошей, вважає що їй все дозволено, та виправдовуючись тим, що дома їй „нема простору“, нищить усе зібране раніш, не її певно руками добро. Це не той куркуль, що піде твердим кроками до дальшого збагачення.

Цікавою новиною з'являється в цій п'єсі ідеалізована постать Романа, котрий не має, окрім того що необережно привернув до себе палку Домаху, жадної плямочки на собі. Це контрастна до Самрося постать, це сільський інтелігент, що мав змогу завдяки батьківським грошам здобути певної освіти в місті, і котрий, повернувшись у село, в усякі способи намагається допомогти темним селянам. Він є перший у тій низці ідеалізованих постатей, що чим далі, то частіше зустрічатимуться в п'єсах Кропивницького.

Драма „Дві сем'ї“, хоча й побачила світ у покаліченому цензурою вигляді, сказала нові слова публіці. „Новая пьеса Кропив-

ницького—писав Д. Мордовець—производит удручающее впечатление. Этот пьяный разгул „чумазных“, проникнутых хищническими инстинктами, это деморализация, проникнувшая из города в деревню и как гангрена раз'едающая народную душу: карты, заразившие захолустье, вытесняющие из украинской улицы поэзию, потому что урядник запрещает петь народные песни и гонит молодежь в овраги—„провалья“, где она тайно винтит по своему, как их отцы в кабаке Чикалки; эти симпатичные парубки, превратившиеся в подобных „Юхиму“, эти дети начинают давать в морду отцам, вполне того заслужившим—все это очень прискорбно, тем более потому, что верно передает нравственный облик „Новой Украины“, на которой так пышно разросся щедринский „маков цвет...“¹⁾.

Та й сам Кропивницький мабуть відчував, що надто чорний малюнок подав він у своїй п'есі. Через це можливо й написав він згодом іще п'есу „Чмир“ на подібну до попередньої тему, але її розробив він уже в плані анекдоту. Бондар, що тільки животіє з своєї роботи день-у-день, несподівано дістав спадщину й задурів. Він почав знайомитись із сільською аристократією, намагався заводити в себе панські звички. У наслідок же нехитрого шахрайства переходить усе його так несподівано набуте майно у лапи справжнього куркуля. І хоч і бачимо ми, як загрожує раптово здобуте панство його ладові всієї родини—а все ж трактовано цю тему в легкому комедійному жанрі. Воно, що-правда, й не дивниця: виграш у лотерею, непередбачена спадщина—це такі мотиви, що їх залюбки комедія використовувала (згадаймо „Двісті тисяч“ Гольдфадена).

9.

І далі не кидав Кропивницький цієї теми про багатія, що перетворюється на пана. Життя йшло вперед, і не можна було вже спинятися на самих сільських куркулях.

Іще 1889 року згадував Кропивницький у листі до О. З. Сулова про свої спостереження над переходом земельних капіталів з панських рук до мужицьких. Процес—загально відомий, що почався іще в 60-х р. р. і чим далі, то набував більшої сили²⁾. Найхарак-

¹⁾ Д. Мордовцев, цит. стаття. У „Зорі“ (1892, № 1, 19) висловлюється думка, що під впливом „Власти Тьмы“ надмірно згустив автор фарби.

²⁾ Цей процес відбивали в своїх писаннях російські белетристи; не обминали його й драматурги. Що-правда, найталановитішим над-

тернішу постать такого з учорашнього лише дня пана, дав Кропивницький в своїй драмі „Олеся“. Перед нами вже не мужик; Балтиз, що виріс під крилом поміщика дворянина, який умів тільки прожити гроші, оце свіжо тільки зробився власником панського маєтку, придбавши його через заставну за дурничку. Що-правда, важкий шлях пройшов він за своє життя, зберігаючи гроші для майбутнього кращого життя: „не досипав ночей, не доїдав шматка хліба, та все працював, щоб себе і свою сем'ю заратувати від злиднів...“ Було картопельку з сирівцем їм, а посесійонні гроші у срок висилаю (II, 4). Коли збіднілий пан дорікав йому, що той не „по совісті“ чинить з ним, то Балтиз знає, що відповіді йому. Безперестанно згадуючи з пошаною батька цього пана, через якого й вийшов він у люди, він усе ж таки добре пам'ятає старе панство, його звичаї і поведження. Прогорілий спадкоємець обурюється наміром Балтиза зрубати розкішний клен, що стоїть перед домом: „Ты испортишь чудный вид, дивный ландшафт“, каже він. „Деякі люди—відповідає Балтиз—і досі пригадують ландшапти. Як було покійні батюшка ваші, царство їм небесне, вічний покій їхній душещці, схочуть кого із мужиків вихворостити, та зараз відчинять оце саме віконце та й гуляють на отамана: „а веди його, шельму сюди, під оцей ландшафт, розложи його під оцим кльоном, у холодку, щоб сонце його не припекало, та всип п'ятдесят гарячих...“ (III, 4).

Отже нема пошани в нового господаря до панства, хоч і записав він старого пана на грамотку й молиться на нього повсякденно. Він, як і дружина його, твердо засвоїли одне: „справжній пан—той,

грібком старим дворянським гніздам була відома п'еса Чехова „Вишневий Сад“, яка побачила кін у рік смерті письменника (1904). Але нещодавно з приводу ювілею Островського згадали були про п'есу „Светит, да не греет“, що її написав він укупі з Соловйовим, і що була досить репертуарною на сцені. Порівняння обох п'ес дає нам чимало спільних моментів, але з досить різкою одміною: не однаково ставились письменники до тих явищ, що вони на сцені змальовували. В Чехова бачимо ми м'яку елегійність, Островський з Соловйовим підходили до панського побуту з певним сатиричним завданням: Кропивницький у цьому є ближчий звичайно до цих останніх письменників; воно й не дивниця: у 1881 і 1890 р. було феодальне панство значно загрозливішим лихом, ніж напередодні першої революції. Див. С. Е л е о н с к и й. К истории драматического творчества Островского.—А. Н. Островский. 1823—1923. Сборник статей под редакцией проф. П. С. Когана. Иваново-Вознесенск. „Основа“, 1923, стор. 95—104.

которий має в кешені“ (I, 2; порівн. I, 5). А якщо так, треба щоб грошей було ще більше; отже й оплітає він цупкою сіткою своїх робітників, примушуючи їх купувати тільки в нього все їм потрібне. Та не це власно цікавило автора в Балтизові. Цей тип був йому інтересний в цій п'єсі не в перспективі у майбутнє, а в розрізі тої ситуації, що оце допіру склалось для нього з удачним злетом на верхів'я матеріального добробуту. Балтиз сам іще не може собі остаточно соціальної динаміки своєї сучасности усвідомити. Його цікавить, що „одні пнуться в пани, другі—в мужики...“ (I, 10). Такі інтереси з першого погляду трохи дивують у такому активному майнозбирачеві, як Балтиз, але в задумі Кропивницького не стояло, очевидно, змалювати гіршого представника тієї верстви, що неблаганою силою економіки невпинно йшла вгору. Той же Балтиз звик раніше радітися з дочкою в багатьох справах; він же відчуває каяття, дізнаючись про самогубство колишнього власника маєтку; ймовірна є й згода його одпустити на курси свою доньку Олесю, ім'ям якої невинувато названо п'єсу.

Олеся—це новий симптом у житті цих недавніх панів. Це не Чмирева дочка, що зрадівши несподіваному багатству, перш за все дбає про те, щоб мати нові вбрання. Це чула дівчина, що не може задовольнитися з того багатства, в якому вона живе, що хоче знайти собі своє власне місце в житті і перш за все здобути для цього освіту. Може отаке її становище, коли вона не знає, до якого діла себе притулити і то гуляє співаючи, то кидається нянчити дітей першої-ліпшої наймички,—і виправдує ту традиційну для драми романічну інтригу, що зовсім не пасуючи до цієї п'єси була проте до неї пришита, і не дивно тому, що й займала вона в ній другорядне місце, не надаючи п'єсі справжнього напруження.

П'єса мала досить прихильну критику: „это весьма поучительная и едва ли не самая художественная из всех пьес почтенного автора“¹⁾. „В ней есть длинноты и излишний мелодраматизм, но среда представлена в ней яркими чертами“²⁾. „Пьеса умна и бьет по больным местам современности“³⁾.

¹⁾ В. Д-и ч. „Киевская газета“, 1902, № 20.

²⁾ Колтоновская. Современный Малорусский Театр. „Киевская Старина“, 1904, X, 117.—Порівн. Катранов. О малорусской драме... стор. 20.

³⁾ С. Глаголь. По поводу одной пьесы („Олеся“ М. Л. Кропивницкого). „Киевская Старина“, 1893, III, 56.

Отже, може зважаючи на важливість освітленої у цій п'єсі теми, а також і на прихильне ставлення критики і використав Кропивницький деякі ситуації і типи цієї п'єси іще раз по кількох уже роках у комедії „На руїнах“, що її відношення до „Олеси“ в розумінні трактування теми нагадує те ж саме, що ми бачили поміж „Дві сестри“ та „Чмирем“. Знову перед нами доба переходу земельної власности до рук колишніх двораків. „Помещики—читаємо ми в п'єсі—одні сдали имения в аренду и сами куда-то испарились, другие—при помощи земельного банка, вылетели в трубу... третьи продали имения крестьянам, либо кулакам... И теперь весь этот район заполнен новыми землевладельцами, все бывшими кабатчиками, да прикащиками...“ (I, 1). Обставини, в яких колишній дворак здобув землю,—ті самі; становище, в якому має опинитись колишній пан, таке ж безвихідне; але не мав автор наміру бачити вже тут драму; отже й подає він досить недовладню для драматичного твору інтригу—розповідає про те, як обдурив новий землевласник усіх покупців панських меблів, що таким чином конкурували із ним.

10.

В „Олеси“ намітив автор мотив про кохання між нерівнями: дочка багатого поміщика (хоча й недавнього) закохується в селянського парубка; по суті те ж саме було й у „Доки сонце зійде...“, тільки в певному оберненні „панночка“ покохала селянина. Але, як зазначено вже вище, не посідає в „Олеси“ цей мотив центрального місця; проте, кількома роками згодом (1895) набув він такого значіння, що написана на цю тему п'єса Кропивницького була двічі заборонена цензурою і не побачила світу й досі. Це—„Замуляні джерела“.

Перед нами знову певний етап розкладу панського життя, і справа на цей раз не тільки в руйнуванні економічного добробуту, але й у досить істотних розколинах, що розкладають замкнений родинний лад. Дрібномаєткова поміщиця, полковницька вдова, приїхала з двома доньками в своє село на літо. Тепер вона вже святенниця, а раніш були в неї досить близькі відносини з місцевим „лавушником“, що й досі не без приємности про це згадує. Вона не здатна ні до чого; матеріальна скрута, зосередженість інтересів на молитвах—усе це робить її виграшкою в руках клюшниці, лавушника та інших. Менша її дочка, гарячої вдачі дівчина, раптово закохується в гарного парубка, і той при допомозі спритного батька обкручує її; вона

іде за нього проти волі матери, але без серйозних до того перешкод. Скоро дівчина пішла заміж за парубка, дізнається вона про всю гірку правду його до неї відносин. Чоловік вимагає від неї грошей; подарунків, яких дістає подружжя раз-у-раз від матери, йому не досить; він знущується з неї, б'є і доводить її цим до божевілля. Автор показує прикру сцену, коли прикуто молоду жінку ланцюгом у хліві; далі вона одужує, але на те тільки, щоб зустрітись із чоловіком, побачити його з полюбовницею, забити його й умерти самій.

Отакую п'єсу подав Кропивницький; матеріялу в ній чимало, але він не впорядкований, драматично не опрацьований, хибує іноді й на логічні прогалини. Цікаво нам проте в цьому творі інше—це досить темні фарби, якими змальовано найяскравіші селянські постаті в п'єсі й зовсім майже безпорадне становище, в якому опиняються кволі й зовсім нездатні до якогось опору (хоча й допомагає їм наприкінці, але якось непевно становий пристав) представники здрибілого панства. Мав тому з свого погляду рацію цензор, підсумовуючи свою думку про п'єсу так: „представление на сцене драмы, в которой дворянство выведено в таком невыгодном свете, где мужик истязает дочь полковника, где рисуются грязные сцены обнимания и пьянства Килины с солдатом, грубого заигрывания Конона с Женей и Феоной, иронического издевательства лавочника Типки над прежней любовницей—матерью Жени, не может быть допущено, так как даст повод публике из простонародья к глумлению над высшими сословиями империи“.

Але цікавлять нас у даному випадкові якраз не ці „высшие сословия“. Ця невдала п'єса Кропивницького свідчить значною мірою, що той сумний погляд на сучасне село, який знайшов свій вияв у „Зайдиголові“ та „Дві сем'ї“,—не тільки не зник за ці 6—7 років, а певною мірою навіть і підсилювався. І коли через рік подав цю п'єсу Кропивницький знову до цензури, то пом'якшивши—дуже незначно—густі фарби свого твору, дав він у ньому й декілька моментів, що кидають промінь світла на його ставлення в ті часи до селянства. Сільський учитель, що з переконання працює в селі, висловлює кілька тверезих думок, які належать безперечно самому авторові:

„...останніми часами сутуги й утиски й всякі ліхі пригоди вже ізнервничали (так! П. Р.) простий люд, інших обернули цілком у зажерливих голодних вовків, у котрих над усіма думками одна панує, що як би то побільше загребти грошей, не гребуючи способами: де взяти їх і як їх взяти, аби тільки побільше!..—Не кажу, що багато вже таких, але на жаль є вже їх немало.“

Ж е н я. Невже це правда?

Павло Іванович. А ви все ідеалізуєте нашого мужика? Поговірка каже: „нужда навчить коржі з салом їсти“, а я скажу: злидні можуть із чоловіка зробити й звіря й плута... (III. 6).

Як бачимо, змальовуючи ці невідрадні картини, пробував Кропивницький навести й причини їм: гонитва за грішми, коли їх було або дійсно замало, або тільки здавалось так,—псувала ідеалізований абстрактний образ народу, що його утворено ще сімдесятьма роками. П'єса Кропивницького начеб-то доводила марність надії на те, що так легко понести світло в гушавину темного народного життя; школу відкрити героїні цієї п'єси не дозволили, та й не показано, щоб дійсно серйозно тяглося до світла село.

Але не легко було Кропивницькому, вихованому в атмосфері 70-х рр., розлучитися з застарілими на ці роки юнацькими мріями, і того ж року, коли заборонили йому „Замуляні джерела“, мав він уже готову п'єсу „Супротивні течії“, але не сподіваючися ласки цензури, кинув її „у скриню під самий спід“¹⁾.

Як і в останній редакції „Замуляних джерел“, маємо ми тут спробу приватної ініціативи в заведенні школи на селі. Перед нами вже не панночка, а звичайна сільська дівчина, що навчилася дечого в панночки й завела неофіційну школу, намагаючись розвіяти сільську темряву. А втім це не так легко; в задумі автора було показати ті „супротивні течії“, що проти цих замірів повстають та їх здійсненню перешкоджають. Це звичайні на селі явища—пияцтво, забобони, сліпе прагнення до грошей то-що. Проте не пощастило авторові знайти живих типів для своєї п'єси, тому й не впливають ці негативні явища сільського побуту не тільки на читача, але й на дівчину-культуртрегерку—героїню п'єси. І хоч говорить вона, що „сумно жити серед такого люду, прямо хоч тікай з села“, її слова не переконують. Штучним здається і кінець, коли вривається до неї юрба, обвинувачуючи її, що вона відьма, коїть людям лихо; юрба намагається на власні очі переконатись, чи має вона хвостика. І коли б не магічна панна, яка з'явилася з звісткою, що дозволено їй на власні кошти відкрити школу, в якій вчителюватиме та ж сама запідозрена, як відьма, Надія, — справа скінчилася б лихом.

11.

Але поруч із серйозними темами, в яких більш чи менш щасливо намагався Кропивницький відбивати події сучасного дня і які

¹⁾ Лист до Б. Д. Грінченка 24. VI. 1895.

майже завжди не щастило йому через цензуру провести — мусив він дбати про поширення репертуару, про постачання своїй трупі п'єс, які б не тільки щасливо минули цензурні утиски, але й догодили б публіці. Отже й маємо ми низку п'єс із сюжетами, що мали за мету тільки розважити глядача, не ставлячи перед ним ніяких серйозних питань; п'єси ці густо насичені піснями, яких так залюбки слухала публіка в українському театрі. До таких спроб належать у першу чергу „Пісні в лицах“¹⁾ або „Зальоти Соцького Мусія“, де звичайнісінький мар'яжний сюжет подано в водевільних куплетах і народніх піснях. Спробу змалювати характер парубка, „джигуна“, що крутить голови мало що не всім жінкам і дівчатам села, дає п'єса з цим же ім'ям (1893); сюди ж віднести слід і „Дурисвітку“, про яку цілком слушно зауважила О. Пчілка, що вся вона „є привід для того, щоб вивести на кон обрядове вечорниче свято „кусання калити“²⁾.

Але одні ці, не дуже то вдалі до того ж п'єси Кропивницького не могли його антрепренерському лихові зарадити. Тому й удався він і до інсценування чужих творів. Так переробив він мелодраму „Підгоряни“, що мала успіх тільки в разі гри самого Кропивницького в ролі вїйта. П'єса, що сподобалась йому на вбогому тлі галицького репертуару, з'явилася 1890 року запізно. Далі — „Вїй“ (1895), може одне з найрепертуарніших перероблень Кропивницького: його самого обурювало, як говорилося вже вище, що цей твір викликав більше симпатій публіки, ніж змістовна „Олеся“; слідом за цим „Пропавшая Грамота“, що залишила по собі досить недобру пам'ять³⁾, та „Енеїда“ (обидві р. 1898). Але не будемо тут на цих п'єсах спинятися бо цікавити нас може в них лише драматична техніка Кропивницького, а не запозичені в другого письменника теми; вже зазначено вище, що шукав Кропивницький тут насамперед репертуарного видовища.

У ті ж таки часи одійшов Кропивницький від сучасного йому життя в недавно минулі але добре пам'ятні для нього часи і написав п'єсу з досить відповідальною назвою: „Перед волею“. Як матеріал, використував він у данім разі деякі факти з життя панського капель-

¹⁾ Про цю п'єсу згадує Кропивницький в листі до О. З. Суслоав 12. III. 1889.

²⁾ О. Пчілка. М. Кропивницький, як артист і актор. ЛНВ. 1910, VIII, 250.

³⁾ С. Васильев, що не дуже-то спочував українському театрові, розпинався з приводу цієї п'єси і висловив навіть думку, що „малороссы не понимают Гоголя и не умеют обращаться с ним“. „Московские Ведомости“, 1900, февраль. „Сенсационная новинка“.

мейстра Дубровинського, що оженився з бабкою письменника¹⁾. Автор розповідає про кохання кріпака талановитого скрипника з дочкою багатого пана, та про трагічні наслідки почуття до нерівні. Акція розгортається в панській садібі, дійові особи — переважно двораки: панів змальовано не завжди виразно, а втім подекуди досить густими фарбами показано їхню некультурність, вузькість інтересів та розпусту. Автор зосередив усю свою увагу на драмі кохання: через це й невинуватана назва п'єси. Про те, що події розгортаються саме перед волею, говорить нам хіба постать одного дворака, який так нудьгує за волею, що просить пана, щоб той наказав добре вихворостити його, бо це є єдиний спосіб угамувати його нетерплячку. Сюди ж стосується мелодраматичний фінал п'єси: дочка зарізується в присутності жорстокого батька. Зараз же по цьому батька кличуть до церкви, щоб вислухати маніфест про волю; складається таке вражіння з ходу подій у п'єсі, начеб-то й воля прийшла тільки для того, щоб збільшити гризоту сумління в батька, який не хотів згодитися на кохання дочки з кріпаком.

Випадковим одхиленням від звичайних соціально-родинних тем була комедія „Нашествие варваров“, в якій захотів Кропивницький розповісти про різноманітних шкідників українського театру — драматургів, куплетистів, хазаїв, клакерів, то-що. Поруч із цим мовиться мова й про різних антрепренерів, що бруднять авторитет українського театру, виставляючи перекривленого Фауста, подорожуючи до Парижу з перекривленою „Наталкою“, то-що. П'єса начеб задумана в плані ревію, яке має показати різноманітні типи, але бракувало їй як соковитої яскровости в змалюванні їх, так і дотепности. Тому й справила вона гнітюче вражіння на публіку — не тільки своєю нехудожністю; а навіть самим задумом винести перед очі широкої публіки те найгірше оточення, в якому перебував тоді український театр. Авторіві забракло тут уміня втілити свою думку в переконливі постаті, тому й лишалася п'єса незрозумілою. Мав тому певну рацію київський кореспондент „Літературно - Наукового Вістника“, висловлюючись, що коли не міг автор зачепити головного „варвара“, що нівечив український театр — російську урядову цензуру, то не треба було цієї теми зовсім знимати²⁾.

¹⁾ Див. М. Кропивницький. Автобіографія, II, 146—148 використані й деякі деталі, див. III, 159—160.

²⁾ В. Миревич. Наші театральні новини. ЛНВ. 1902, т. XVIII. 70—74; пор. В-д-ч. „Киевская Газета“. 1902 № 30.—Треба зазначити,

Ще 80-ми роками помітив був Кропивницький нове явище в житті села — зміщення куркуля; йому він присвячував і в дальшому свої п'єси, знаходячи для кожної нові модифікації цього типу й нові ситуації, що життя утворювало. Що-правда, 90-ті роки висунули й силу інших проблем соціальних і не тільки в житті міста, якого Кропивницький у своїх п'єсах не торкався, але й села. А втім, не давали вони й матеріялу для драматичного оформлення, та й не були вони для вихованого в 70-х роках письменника такими важливими, як отая розколина, що нею був, на думку народників, на здоровому тілі села куркуль. Тому й показував письменник різні етапи в розвитку того ж таки куркуля. Але, оскільки його очі прикріплені були виключно до села, то й доводилося йому змальовувати найтемніші, найнекультурніші постаті цього ж типа; з усіх багатіїв сільських, що їх ми в п'єсах Кропивницького до цього часу бачили, сама лише Олеса з великими труднощами дістала змогу вчитися.

Однак життя висувало нові проблеми. Перші роки ХХ віку, ще до японської війни й революції, були вже неспокойні, селянство пролетаризувалося геть більше, економічна боротьба набувала гостріших форм; далі внесла чимало нового в життя села війна, за нею перша революція й доба реакції. І от у цих подіях, що як уже вище говорилося—хвилювали й старого письменника, черпав він матеріял для своїх останніх п'єс.

Першою з них, що дає вже передреволюційні настрої, слід уважати „Конона Блискавиченка“, що її написав Кропивницький ще на початку 1902 року та переробив згодом у році 1905-му. Що-правда, тут ще не так-то багато цих моментів; але деякі, безперечно характерні. Конон розповідає про те, як важко живеться в місті робітникам: „Робочих рук сила, а робота не завжди знаходиться, через що один у другого роботу виривають з рук, таким способом зменшують заробітну плату, а від того — не доїдають, ходять у руб'ї та в дранті, хоріють і загивають“¹⁾. Сам він працював у залізничному депо, слухав якісь лекції з гігієни та захотів повернутися в рідне село, щоб попра-

що повною мірою скористувалися з негативної критики п'єси ті, що очевидно побачили власні риси в змальованих „варварах“. Див. лист Л. С. до редакції „Харьковских Губернских Ведомостей“, 1902, № 7. Цитую з „Киевской Старини“, 1902. II. Библиография, 149—150.

¹⁾ 1-а редакція, I, 4.

цювати йому на користь. Там він зустрічається з товаришами; вони засновують під його проводом сільсько-господарчу артіль, зустрічаючи левний опір, хоч і не дуже активний, з боку старих сил села. А втім ідеалізація села ще досить глибока: Конона, не зважаючи на всі новини, що він у село приніс, обирають на волосного старшину з поради земського начальника (того самого лікаря, що колись його лекції слухав Конон!). Коли ж повстають у нього непорозуміння з селом і батьками, то зникають вони досить легко. В артілі проте не все гаразд; один із членів її замість робити щиро, залицяється до Кононової жінки, і це примушує одного з учасників спільної праці висловити гірку думку: „Не досі ми... до рівноправності, некультурні ми люди, на нас... тільки зверху образование“ (I ред., IV, 7).

Але ще більше негаразд із цією артіллю в самого письменника. Здавалося б, що мусила її доля зайняти чільне місце в драмі, а замість цього бачимо ми, що виходить на перший план старшинування Конона. Та й від самої драми в цілому відгонить надуманість; вона справляє таке вражіння, наче б мотив про артіль якийсь штучно увійшов у п'єсу; через це він ще менше реальний, ніж у „Понад Дніпром“ Карпенка-Карого, в якого він органічніш впливав із усього світогляду письменника. Але з яких джерел походить у Кропивницького ця думка про артілі? Ол. Дорошкевич гадає, що на Карпенка-Карого ідея толстовських комун вплинула¹⁾; але вимагає ця думка ще перевірки: адже ж той же дослідник зазначає, що сюжет цієї п'єси безперечно взяв Карпенко-Карий з давньої статті В. В. „Про спілки хліборобські“ („Рада“, 1883); могла таку думку підказати як Карпенкові-Карому, так і Кропивницькому діяльність добре знайомого обом їм „артільного батька“ Миколи Левицького. Що ж до Кропивницького, то цікавився він питанням про артілі ще в 1885 році²⁾.

Думка про те, щоб зарадити лихові артілями певно випадково лише промайнула в Кропивницького. У дальших п'єсах, змальовуючи сільську скруту, знов таки не показує він якогось виходу з неї; село виглядає в нього досить невідрадними малюнками. Найтемніший же малю-

¹⁾ Іван Тобілевич. Вибрані твори. З переднім словом, примітками і за редакцією Ол. Дорошкевича. Київ. 1925, Книгоспілка стор. XXXI.

²⁾ У листі до П. М. Карпинського 13. V. 1885 пише він: „З ким в Харкові бачився Степан Корнієвич (?) і з ким радився про артельне хліборобство? Який ваш погляд на це діло? Я готов допомогти грішми“.

нок у цьому напрямку маємо ми в п'єсі „Мамаша“, двічі цензурою забороненій. Що-до сюжету й ситуації не дає він нічого істотно нового; читаючи її, пригадати можна певні паралелі з інших п'єс того ж автора. Знову перед нами збагатіла селянська родина, в якій всім керує ласа на гроші, а навіть і на запізнілі любові, мати (пор. „Зайдиголова“, „Дві сем'ї“); знову чоловік знущується з жінки („Дві сем'ї“). У додаток до всього з зв'язною жорстокістю (пор. „Замуляні Джерела“) ставляться син та мати до батька. Відворотний малюнок доповнювала й гостра боротьба, яку провадять ці багатії з робітниками; вони нещодавно переселились із Таврії, і ще не встигли оговтатися на новому місці, а пашать уже ненавистю до робітників, а також і до панів, до яких робітники йдуть охотніше, ніж до них. Цікаву проте бачимо ми тут зміну в поведінці самих робітників. Це не ідилічні відносини Андрія з Іваном Павловичом, що навіть читати його навчив („Глитай“): тут іде гостра боротьба; робітники вимагають кращої їжі, мстяться хазяям, нищачи городину й тероризуючи при цьому сторожа так, що той боїться виказати винних, щоб його не вбили (II, 2). Року 1902 пройшли досить активні селянські рухи по кількох губернях України, отже й бачимо ми в цій п'єсі слабенький їх відгук — оскільки можна було його дати, зважаючи на цензуру, та оскільки відчув цей рух письменник на своєму хутірському дозвіллі.

Але справжньою прелюдією до революції була японська війна 1904 — 1905 року; її відблиск на селі присвятив Кропивницький дві п'єси. Перша це „етюд з натури“ — „Ошибка провзойшла“. Говориться в ній про ту радість, яку принесла салдаткам звістка, що одержуватимуть вони допомогу від уряду за призваних на війну чоловіків. Дивне проте вражіння справляють сторінки, з яких дізнаємось, що потрібні були селянкам ці гроші лише на всякі дурниці. Та й окрім того змальовує Кропивницький що досить таки серйозну тему в невідповідному для неї дусі. Ані хвилини не відчуваємо ми горя на селі: баби радіють грошам, староста поводить з ними немов у водевілі, салдатка радіє, що позбавилась нелюба, і щиро жалкує, коли з'ясовується, що чоловіка мобілізовано помилково і коли він несподівано з'являється вдома.

Така ж помилка лежить в основі родинної драми в другій п'єсі „Розгардіяш“, значно цікавішій деякими соціальними мотивами. Перед нами село за часів японської війни і звичайнісінька селянська родина. Ледве встиг весільний поїзд увійти в хату, як слідом за ним з'явився староста з сумною звісткою: молодого мобілізовано в військо. Через деякий час його поранено, далі дізнаються, що шпиталь, у

якому він лежав, згорів. Молода вдова, посумувавши, іде заміж, але зараз же по вінчанні повертається її чоловік. Як бачимо, знову „фатальна помилка“, одна з головних пружин мелодрами; що-правда, дає вона ефект лише в кінці п'єси і не використовується, як чинник, що п'єсу в певну фабульну суцільність організує. І якщо автор сміливо його в свою побутову мету та стилем річ уводить, то не тільки через ембріональність цього драматичного моменту, але й тому, що життя часів війни іноді дарує такі романтичні моменти в дійсності. „В Розгардіяші — писав Кропивницький М. Комарову — салдат взятий з життя, цей факт з двоюродством вчинився в імініі нашого предсідателя земської управи“¹⁾.

Та й взагалі цінував автор у цій п'єсі її життєве тло, маючи почасти для цього рацію. Село в ній потроху розворушується, з'являються в ньому агітатори, що-правда трохи легендарні — в мундири та орденах, котрі закликають розбирати панську землю; селяни потроху дізнаються, хто вони тепер та чим були раніше. Але, як наслідок усього, — драгуни, що приїхали оберігати панський маєток. Зрозуміла річ, що не дає Кропивницький у своїй п'єсі на першому плані цих подій: за винятком самого лише арешту, відбуваються вони поза лаштунками: про них ми тільки чуємо. Та це ж і не дивно. Аджеж не зник він зовсім до таких тем у своїх побутових п'єсах. Опріч того, мусив він увесь час оглядатися на цензуру, яка й не пропустила таки цього „Розгардіяшу“. І трохи наївними звучать його скарги, коли він у листі до М. Г. Савиної про це пише: „Скільки я знаком с драматическими произведениями на современные жгучие темы, то в моей пьесе этот вопрос отразился в самом скромном масштабе: два года я живу безвыездно на хуторе... наблюдаю жизнь, совершающуюся вокруг, на наших глазах, живу среди погромов, насилий, разбоев и грабежей (хотя меня до сих пор не тронули, слава богу!) и не могу упрекнуть себя в малейшем сгущении красок в „Розгардіяші“, а между тем цензура пьесу запретила...“²⁾.

13.

І такого досвіду було в письменника на ті часи чимало. Одночасно мабуть із цією п'єсою написав він „Скрутну добу“; цензура сконфіскувала відбитки з цією п'єсою з „Рідного Краю“; пройшла

¹⁾ Т. Слабченко. З листування, 81.

²⁾ Лист до М. Г. Савиної 8. XI. 1906.

навіть чутка, що справа про неї перейшла до прокурора¹⁾. І дійсно зміст цієї п'єси значно більше за попередню насичений соціальними моментами. Досить добре сконденсовано усю акцію п'єси навколо спроб селян здобути панську землю. Чимало уваги віддає автор і самим землевласникам, що з більшим чи меншим жахом чекають виявів селянської активності проти них. Серед представників різних верств землевласників виділяє автор „справжнього поміщика“ з ліберальними поглядами, який каже, що він „знає мужика“ і що „багатьох можна зупинити широю розмовою і усовістити, бо у багатьох ще „живе бог в думці“ (I, 1). Так він і пробує робити, і коли до нього приходять селяни з недвозначними погрозами; він швидко їх заспокоює, що не він винний у тому, що сповіщено станового про агітаторів. Але самим розв'язком доводить Кропивницький нездатність такого ліберала протистати владі: надаремне заступається він перед становим за селян: той робить своє діло.

А втім не один лише ліберальний поміщик цікавий у цій п'єсі. Змальовує Кропивницький „лавушника“ Микитку, що користується з „скрутною доби“ щоб нажитися в різні способи; він чекає розгрому панського будинку, бо йому цікаві панські „небулі“, а тому не хоче вже повірити панській наймиці і копійку на день, бо „може до вечора... панів і звання не зостанеться“ (II, 4). Це звичайний для нашого автора тип „чумазого“, тільки в початковій стадії „нагромадження“, він ще тільки сподівається, що буде колись купцем першої гільдії. Та й інші купці, що ми їх бачимо в цій п'єсі — землевласники — виведені досить негативними рисами, особливо якщо їх поставити поруч із ліберальним паном. Новими є й постаті агітаторів, що з'ясовують селянам маніфест 17 январа; проте, не спромігся тут автор на живі типи, і агітатори розмовляють з селянами сухою, книжною, незрозумілою їм мовою.

Добі ліквідації революції присвятив Кропивницький дві свої п'єси. Це „Зерно і полова“ та „Старі сучки й молоді паростки“. У першій тема кохання проходить на тлі економічних заворушень: селяни незадоволені з тієї платні, що їм дають у панській економії, намагаються страйкувати, але хитрий прикажчик знаходить спільну мову з найхисткішими елементами з них: стражник дізнається, хто агітував за страйк, і зустрівши опір, убиває найсвідомішого з селян — героя цієї п'єси. А втім це тільки тло, на якому відбувається й інша

¹⁾ Т. Слабченко. З листування, 80.

акція, нова для цього драматурга своїм мотивом, хоча й має вона тут нові вже форми: дівчина стала на короткий час жертвою міської розпусти; проте парубок, розуміючи, що не вона цьому винна, не зважає на це, ладен із нею одружитися, і тільки смерть стає цьому тут на перешкоді.

Друга п'єса про події тих же часів знову розвиває тему про „чумази“, ускладнюючи її взаємовідносинами поміж дітьми й батьками. Але як у „Скрутній добі“ протиставив автор ліберального пана тим поміщикам, що він їх раніш так негативно змальовував, так і в цій п'єсі показав він не тільки звичайний для нього тип дикуна - купця, але й представника ліберальної буржуазії, що навіть мріє про видання для селян української газети. І поруч із ним син першого купця, молодий парубок, що тільки й гадки має, щоб учитись і бути потім корисним народові. Авторіві не пощастило проте наситити п'єсу боротьбою поміж обома представниками сільської буржуазії, через це й уводить він додаткові моменти: купець образив учительку і боїться суду, селяни вимагають, щоб зменшив він оренду; за допомогою цього й визначається на сцені якась ілюзія драматичного рухання. Та воно ж і не дивниця: письменник, що звик брати матеріал із життя, не знайшов там образів для своїх героїв; тому й оперував він так немічно своїми уявленими постатями. І критика слушно зазначила низку хиб у п'єсі; статті А. Василюка та Олени Пчілки не знайшли в ній нічого, що говорило б їй на користь¹⁾.

Отже, як бачимо, зробив Кропивницький за останні 5—6 років свого життя кілька спроб відгукнутись на нові теми, що їх життя висувало, — війна, селянські розрухи, реакція. Але, не говорячи вже за те, що думка про цензуру завжди звязувала йому руки, не даючи змоги вільно змальовувати ті явища, що перед його очима розгорталися, — були ще й інші, внутрішнього вже порядку, перешкоди; письменник, що вже написав кількадесят п'єс, завжди мав інерцію говорити раніш утвореними образами, схемами й мотивами, користуватися вже давно вживаними способами комічного й драматичного ефекту.

А поруч із тим важко було йому орієнтуватись у подіях, що тоді по всьому терені тодішньої Росії відбувалися. Але про це скажемо вже згодом, розглядаючи ідеологію письменника.

¹⁾ А. Василько. Сучки й паростки. „Рада“, 1908, № 192 О. Пчілка. Рецензія на альманах „Терновий Вінок“. „Рідний Край“ 1908, № 21, стор. 12. Порівн. Г. Хоткевич. Літературні вражіння ЛНВ. 1909. II. 407.

Не спинятимусь тут довго на двох водевільного типу п'есах—„Голомозий“ і „Дійшов до розуму“. В одній мовиться про те, як дівчина не одружилася з нелюбом тільки тому, що хлопець, який її кохав, здер із суперника перуку, яку той примушений був носити, бо облісів після хвороби. У другому ошукав брат батька, удаючи, що цілком поділяє його плани на шлюб сестри, і повинчав її з тим, кого вона любила. Такі сюжети після попередніх п'ес здадуться дивними тільки з першого погляду; аджеж писав 1906 року письменник М. Комарову — „жодна моя п'еса, окрім „Чмиря“, „Пісні в лицах“ та „Дурисвітки“ не минула червоного олівця“¹⁾. Отже й треба було до таких сюжетів удатися, що в них би цензура нічого шкідливого не знайшла.

Такими ж збоченнями від природнього шляху письменника були і дві дитячі п'еси Кропивницького — „Івасик - Телесик“ та „По щучому велінню“. Не можна сказати, щоб пощастило письменникові з дебютами у новому для нього жанрі. Вони пройшли майже непомічені: на великих сценах їх не виставлювано; одна ж рецензія в „Раді“, як то кажуть, не побачила поза деревами лісу: „з п'ески вийшла звичайна українська п'еса з горілкою та гопаком та барвистою народньою лайкою“²⁾. Що-правда, є трохи цього в „Івасику-Телесику“, але він не може застити того, що інсценовано тут, як і в „По щучому велінню“, казковий матеріал добре; остання ж п'еса має навіть досить виразно подану ідею вельми розповсюдженої народньої казки про те як „дурень“ довів, що він розумна людина, і опинився зверху над тими, хто з нього знущався.

Надто великої інерції набрала звичка гудити старого письменника.

¹⁾ Лист до М. Комарова 2. X. 1906. Т. Слабченко. З листування, 79. Є тут, як покажуть дальші примітки до окремих п'ес,— певне прибільшення.

²⁾ „Рада“, 1911, № 382. Рец. на „Івасика-Телесика“.

III. ПИСЬМЕННИЦЬКА МАНІРА.

1.

Друкуючи вперше свій драматичний твір — водевіль „За сиротою і бог з калитою“, подав Кропивницький до нього характерну примітку: „взято из действительного происшества в одной из деревень“; згодом писав він М. Комарову: „кожний виконавець бачить мало не що-дня моїх героїв — по базарах, по шляхах по вулицях і скрізь“¹⁾. Пройшло чимало років, і все ж боронив кропивницький при нагоді вірності дійсності зазначених у нього явищ. Власні враження, те, що він на власні очі бачив, говорило йому дуже багато. „Що п'янесенький некрут москаль віддає честь перед фотографією,— то це не вигадка, а факт“— писав він С. О. Єфремову²⁾; так само обстоював він документальність як фабули, так і змальовування подій у „Розгардіяші“³⁾.

Виходить, було життя начеб-то першим і головнішим зразком, з якого брав автор матеріал для своїх творів. Та й ніхто не намагався відкидати значіння його як письменника побутового. Але зазнала ця оцінка з часом певної еволюції. Рецензенти, особливо ранні, зазначали, що драматург безперечно добре знає українське народне життя, дехто навіть добачав у його п'есах характерні для південного Правобережжя малюнки⁴⁾. Згодом якось перестали писати про це, охтініше нотуючи ті чи інші хиби в його п'есах. Коли ж справа дійшла до підсумків, то побачити можемо ми зарідки нової уже думки. „Корифей Украинской Сцены“ зазначають, що народне життя в творах письмен-

¹⁾ Лист до М. Ф. Комарова 11. IX. 1882.

²⁾ Лист до С. О. Єфремова 13. XII. 1902.

³⁾ Лист до М. Г. Савиної 8. XI. 1906.

⁴⁾ „Южный Край“, 1882, № 640.

ника показується „не в праздничном наряде, а в будничной „латаній свитині“¹⁾. Ті ж самі думки, тільки обережніше подані, зустрічаємо ми і в пізніших оглядах С. Єфремова²⁾, О. Киселя³⁾. Ще в Д. Антоновича, що вніс чимало свіжих думок в історію українського театру, читаємо кількарізкові твердження про реалізм, побутовість Кропивницького⁴⁾. Але ще М. Вороний розвинув ширше твердження, що воно, як ми бачили, з'являлось іноді в газетних рецензіях — про міцний вплив мелодрами в першій половині драматичної діяльності письменника⁵⁾; Я. Мамонтов же характеризує „театр Кропивницького — Старицького“, як „романтично-побутовий“, що був не так народнім театром, як „народницьким“⁶⁾.

Як бачимо, не стоїть тепер справа з характеристикою творчости письменника так просто, як раніше здавалося. „Побутовість“ Кропивницького вимагає тепер уточнення чи перегляду, цілком за наших часів зрозумілих. Аджеж у всі підручники увійшло твердження про реалістичну маніру відомих „Записок охотника“ Тургенева, і тільки, коли вже за революції глянув гострішим оком на його твори дослідник-етнограф, наслідком цього були висновки, що значною мірою обмежили давню думку: замість письменника-реаліста з'явився перед нами ліберальний романтик, що відзначав тільки найвидатніше, наймальовничіше, найнезвичайніше в селянському житті⁷⁾.

І спостерігаючи тепер у певній історичній перспективі твори наших письменників 60-80 рр.—Панаса Мирного, Нечуя-Левицького, Кониського, навіть Грінченка, завжди помітити можемо ми в них певний відблиск народницької думки, глибокої віри в народ, що й примушувало їх, несвідомо здебільшого, тою чи іншою мірою прикрашувати або народне життя в цілому, або окремі в ньому типи;

1) „Корифей Украинской Сцены“, стор. 45.

2) С. Єфремов. Історія українського письменства. Київ 1917, 340—341.

3) О. Кисель. Український театр. К. 1925, 107.

4) Д. Антонович. Триста років українського театру. Прага 1925. 121—122, 132, 141, 184, 190.

5) М. Вороний. Театр і драма. Київ 1913, 105—106.

6) Я. Мамонтов. На театральних роздоріжжях. Книгоспілка, Харків 1925. 24, 26.

7) Див. Б. Соколов. Мужики в зображенні Тургенева. „Творчество Тургенева“. Сборник. М. 1918. Цікаво, що такі ж по суті, тільки різкіше сформульовані думки зустрічаємо ми в рецензії на „Записки охотника“ в журналі „Дело“, 1881, № 6: „Мужик с точки зрения людей 40-х гг.“.

давалася знати в цьому й політична потреба часу. Діяла, зрозуміла річ, тут і певна традиція — ще од Квіткиних та Марка-Вовчкових оповіданнів.

Коли ж ми звернемося до драми, то побачимо, що мала тут традиція значно глибше коріння: підтримували бо її не тільки самі письменники, але й актори, що до втілювання певних типів, до гри в певних ампулах звикли. Складність самої драматичної композиції, потреба уявити собі п'єсу в живих формах тільки на сцені — все це природньо скеровувало письменника на старі шляхи і шаблони. І дійсно, з „народними“ сюжетами стояла справа на театрі досить зле. Була певна традиція, що йдучи ще від комічної опери подавала на сцені „пейзан“, але ненатуральність, колодкуватість таких постатів упала у вічі. І це попри те, що 70—80 роки дали цілу низку талановитих белетристів-народників, що в начерках, оповіданнях та повістях змальовували з різних боків народне життя. Але драма ставила суворіші вимоги; перш за все, книга була значно демократичнішим провідником художніх образів і певної думки, ніж це можна говорити про сцени тих театрів, що найміцніше певної традиції в змальованні народніх типів додержували, бо були розраховані на вищі верстви суспільства. У белетристичних творах тільки писав автор про народне життя, на сцені ж його показувало в конкретних, відповідних живій дійсності постатях. До того ж мусила бути драма перш за все драматургічно добре оформлена. „Драма — писав один із рецензентів „Власти Тьмы“ Толстого — есть самый требовательный род произведений относительного сюжета. Какой-нибудь клочек жизни, обрывок впечатлений, оригинальная сцена, характерное лицо или картинка нравов часто бывают достаточны, чтобы составить содержание рассказа, очерка или повести...“ Для драми ж перш за все потрібна боротьба, серйозна й напружена. І резюмуючи розповсюджені серед суспільства думки, природньо ставив згаданий рецензент питання: „Возможна ли у нас бытовая народная драма? Не слишком ли бедна и элементарна жизнь нашего народа, чтобы из нее можно было взять необходимый для драмы сюжет? И можно ли признать произведением искусства драму, написанную тем языком, каким говорят наши крестьяне?“¹⁾.

І дійсно, де ж у народньому житті шукати цієї гідної драматичного твору боротьби? В інших політичних та культурних умовах можна було зачепити глибші з соціального чи морального погляду теми.

1) Д. Драма гр. Толстого. „Неделя“, 1887, № 8.

Австрійський селянський драматург Анценгрубер на другий план відсуває вже традиційну схему кохання й показує іноді досить гострі соціальні суперечності („Stahl und Stein“). Гавптман, беручи в основу народне життя („Візник Геншель“), спромігся через більший проти українського культурний рівень його—тракувати на його тлі глибокі моральні питання.

Але ж які теми могли в умовах російського царату запліднити творчу думку драматурга? Годі було б говорити тут про змальовування потайної запеклої боротьби, що велася за часів кріпаччини. Яскраві вибухи народнього гніву не знайшли б звісно місця на сцені через цензурні умови, звичайні ж малюнки буденної вороженечі поміж панами і кріпаками або селянами і глиталями не годилися для драми, бо не давали потрібного сюжетного напруження, та й на такі навіть малюнки не глянула б байдужим оком цензура. Отже й лишилася сфера родинних відносин,—досить важлива ділянка людського побуту, але вона в усякому разі не спричинялась у народньому житті до такої кількості драм, та й такого високого до того ж напруження, як це звичайно на сцені показувано. Зрозуміла річ, що й до цієї теми можна підійти різно; можна лише накреслити драматичну ситуацію (як це зробив Кропивницький в „Ошибка провзойшла“), можна втворити й справжню драму („Зайдиголова“). Драматург міг залишитися або в межах тільки самої родинної теми, або міг під нею побачити глибші дійові сили й причини („Власть Тьмы“ Толстого, „Роза Бернд“ Гавптмана), котрі промовляли міцніше над зовнішні події, що їх п'єса показувала. Але до такого сполучення життєвої правди й глибокої думки про актуальні в цій правді причини рідко підносились драматургія, що брала сюжети з народнього життя. Здебільшого маємо ми в п'єсах примітивні сюжети, що ставлять собі за мету тільки зворушити глядача певними афектами, викликати його спочуття до змальованих героїв.

Російська селянська драма йшла нехитрим шляхом: подавала звичайні всім верствам людности нескладні почуття—кохання, ревності, тільки загострюючи їх над природній в переобтяженому матеріяльними турботами селянському житті рівень („Около денег“ Александрова, „Прахом пошло“ Шпажинського, п'єси Потехіна).

Який же шлях мала обрати собі українська драма?

Якщо зверталась російська чи якоїсь іншої нації драма до народніх сюжетів, то було це або виявом народолюбських традицій, або спробами внести щось на кшталт егзотизму на сценічний поміст; нова ж українська драма, природньо дебютувавши „Натал-

кою-Полтавкою“, так само природньо пішла й далі шляхом змальовування на сцені сільського життя, що за звичайною традицією зосереджувалось навколо теми кохання. З часом, зрозуміла річ, мінялися способи подавання цього життя, як мінялося й ставлення до народніх сюжетів і в белетристиці. Легеньке етнографічне зафарблення в п'єсах Котляревського густішає в пізніших п'єсах („Чари“, „Чорноморський побит“, „Назар Стодоля“), коли зростає потреба підкреслювати свої національні особливості, виявити їх у художній та привабній формі. З другого боку, потроху впливала на драму й художня народницька література, що намагалася, зберігаючи по суті ідеалізацію народнього життя, показати його начеб-то ближчим до правди.

Кропивницький, як ми бачили, еволюціонував від теми кохання до тем соціального порядку; в перших п'єсах посідало воно ще чільне місце—теми; далі сходило воно до ролі мотиву, що іноді зовсім невеличке місце займав, рівняючи до основної теми; в останніх же п'єсах залишився він рудиментарним як мсь приростком, зовсім для п'єси стороннім і непотрібним. Але так чи інакше, в тому чи іншому ступені наявні питання кохання, шлюбу, і логічне продовження попередніх—родинні відносини—в $\frac{3}{4}$ з 37 п'єс (оригінальних та перероблених) Кропивницького, що до наших часів дійшли. І цей поважний відсоток набере тим більшої ваги в письменника, якщо ми візьмемо на увагу, що найдраматичніші його п'єси—це ті, що в найбільшій мірі зазначені вище теми використовують.

Але й ця традиційна „мар'яжна“ інтрига знала різні модифікації її. З давніх давен уживана, набувала вона сценічної цікавості або через яскраві театральні трюки, як у „commedia dell'arte“, або через побутове тло, як у Мольєра, що вмів у своїх комедіях виявити яскраву ідеологію молоді ще тоді французької буржуазії. Інтрига іноді набувала значного напруження або через зручно вигадвані перешкоди, або через непримиренність якогось особливо довершеного характеру, що природньо посідає у п'єсі центральне місце. Протягом довгого вживання вицвіла ця інтрига, раз-у-раз відчувалася потреба освіжити її якимось новим матеріалом. І звичайна річ, що мусив Кропивницький узятися не до розцвічування старої інтриги окремими моментами перешкод, а до виповнення цієї схеми побутовим матеріалом.

Тут були перед письменником два шляхи, і далі ми з'ясуємо, яким із них він ішов. Один—перетворювати спостереження у певні типи, подаючи їх або в простому, „побутовому“ розрізі (Островський), або згущуючи в них риси, які він хотів на перший план

випнути (Мольєр, Гоголь). Другий—подавати їх у сировому неперетравленому вигляді, вносячи в п'єсу певні образи й сцени, що в житті зустрілися і в пам'яті письменника відпечатались.

2.

Так чи інакше, конкретними носителями драматичного матеріалу були певні сценічні персонажі. Те, як їх використовував письменник—чи то брав їх багато, чи мало, вимальовував усіх однаково, чи в певній драматургічній перспективі, чи всіх зв'язував з основною акцією, чи вводив випадкові постаті: в цьому й полягали особливості—хиби й досягнення його драматичної техніки.

Отже про його персонажі.

Тема кохання й шлюбу перш за все вимагала наявності самої пари закоханих, тих одвічних коханців світової драми, що в них зосереджувано все чуття, всю ніжність, усю лірику. І зрозуміло, що мусила драма позбавити їх не тільки ініціативи в драматичній інтризі, але й яких-будь характерних рис, що їхні обличчя ніжних закоханих чимось затьмарювали б. Такі ж в основі й коханці у Кропивницького; та й взагалі тільки в деяких нечисленних п'єсах Мольєра та особливо в „Ромео й Джульєта“ Шекспіра вийшли вони над звичайний рівень ліричних шаблонних коханців, особливо дівчата. В Кропивницького вони дійсно „краса української землі“—добрі, ніжні, здатні до щирого й глибокого почуття, або поважні, заглиблені в своє кохання („Дай серцеві...“, „Невольник“, „Дві сем'ї“, „Підгоряни“, „Зайди-голова“), або веселі-жартівливі („Лихо не кожному лиху...“, „Дури-світка“¹⁾); драматичних, бодай певною лише мірою, характерів дівочих Кропивницький майже не дає; в Оксані („Дай серцеві волю...“) та в Насті („Глум і помста“) бачити можна тільки нахил до такого драматичного офарблення. Тільки жінка, що здобула вже певного досвіду життєвого, здатна до напруження своїх почуттів до ступеня афекту; і тільки Олені („Глитай“), Оксані („Доки сонце...“) та Зінці („Дві сем'ї“) випала доля глибокого страждання від драматичного збігу обставин. Але ж коли в перших двох п'єсах склалися образи героїнь під впливом мелодраматичної маніри, маємо ми в останній

¹⁾ Не говоритиму тут уже про зовсім схематичні постаті, позбавлені будь-яких індивідуальних рис, як у „Пошились у дурні“, „Зальоти соцького Мусія“ та в останніми роками написаних водевілях письменника.

свіжішу, а через те й глибшу постать, що зворушується й мучиться не через те, що до цього примушує її рука драматурга, а тому що вона природньо реагує відповідно своїм характерним рисам на певну ситуацію. У перших героїнь надто піднесені та пересвітлені їхні почуття ще в ненапруженому драматичною борнею стані; в других—бачимо ми нові цілком постаті, що здатні не тільки на добре, але й на грішне.

З парубоцтвом пощастило Кропивницькому менше; та й не міг письменник, що од перших іще своїх п'єс намагався бути близьким до життя, подавати парубків, заглиблених у почуття кохання. Перша спроба Кропивницького („Дай серцеві...“) не вийшла вдалою і викликала, як ми уже наводили вище, серйозну критику. Деякої виразності зазнавали в нього ці постаті, якщо їм надано різних драматичних рис,—або в напрямку мелодраматизму („Глитай“—дарма, що Андрій оженився нещодавно), або історико-героїчному („Невольник“)¹⁾. Решта ж здебільшого не характерна та й мало чим відмінна від маси, рідко ж до того живо поданої як у „Дай серцеві...“, „Лихо“, „Дури-світка“. Іноді, що-правда, намагається Кропивницький дати представникам цього амплуа деяких особливих рис—вдачу поетичну („Олеся“), енергійну й горду („Глум і помста“), веселу й до всього безтурботну („Джигун“), покладливу й аморальну до-краю („Замуляні джерела“),—але мало пощастило йому з цим: від його парубків відгонить штучним поєднанням випадкових рис із традиційним амплуа.

У пізніших п'єсах посідає кохання вже менше місце, скупішають любовні діялоги дійових осіб... Але тут постала перед письменником інша небезпека. Ступив він на шлях утворення ідеалізованих постатей; і вище вже зазначали ми певний натяк на це в двох перших водевілях письменника, в одному з яких надано парубкові гарних рис не тільки моральних, а навіть і громадських. Таким же виступає в першій редакції „Двох семей“—Роман; а пройде ще кілька років, і зарясніють у п'єсах письменника такі герої—здорового, на думку автору, світогляду. Та не пощастило тільки оцим всім Кононам, Хвилімонам, Трохимам стати живими людьми; дійсність таких зразків не давала, а письменник звик тільки з неї черпати свої типи, та ще й не спромагаючись на відділювання випадкового від постійного.

¹⁾ Сюди ж належить і другорядна в п'єсі постать Степана з „Доки сонце...“.

До тієї ж групи належать і ідеалізовані дівчата, а то й молодіці—нешасна Женья („Замуляні джерела“), що одружуючися з дикунячої вдачі хлопцем, мріяла про те, щоб навчити його чогось кращого, Надежда („Супротивні течії“), Катря („Розгардіяш“), Тетяна („Конон Блискавиченко“).

Проти блідих чи ліричних постатів коханців завжди були краще схарактеризовані суперники; недурно ж у „commedia dell'arte“ був з театрального боку цікавіший капітан, ніж його щасливий суперник, якийсь безособовий Валеріо, чи Флориндо. У дальшому своєму розвитку й виробляла комедія інші характерні постаті, кількість суперників збільшувалось, і з цієї ж традиційної схеми „женихів“ повстала й п'єса, що найрозробленішим представником її схема була Гоголеве „Одруження“, де кожний з женихів дав довершений, живий у своїй трохи гротесковій формі малюнок. Обмінюючи перший твір Кропивницького, де виступала в нього досить виразна постать суперника в мелодраматичному стилі, побачимо ми щось на зразок згаданої Гоголевої п'єси в „За сиротою й бог з калитою“, але годі було б тут говорити про якусь закінченість та розробленість персонажів. Цікаве проте тут інше: уперше зустрівся тут скалічений міською російською „образованністю“ парубок, що за авторовим задумом мусить бути кумедним. Значно виразніший портрет такого спотвореного міською „культурою“ парубка бачимо ми в постаті Гордія („Доки сонце зійде...“).

Кропивницький не дуже-то широко використав ампула суперника в своїх п'єсах, спостерігаємо ми в нього уже певну одірваність від традиційної композиції дійових осіб. Прагнучи до більшої життєвості своїх творів, він не пов'язує фабульно з усією акцією одних носителів характеристичних рис, він уводить їх відокремлено, як частенько з'являються в нього осторонь від основної лінії й інші персонажі.

Досить виразних рис набрав у старій українській п'єсі дяк,— постать, що взагалі мала за собою досить довгу сценічну й анекдотичну традицію. Кропивницький не йшов за нею; в одній з ранніх своїх п'єс показав він псаломщика, як *quantité negligeable* причету; на шляхи звичайного водевільного змальовування стати він не міг: його кортіло сказати щось міцніше. Про свої релігійні переконання писав він ще 1881 р.: „Я чту бога и чту евангелие, но не признаю ни попа ни дьякона. Меня возмущает худо скрываемаая личина и всякая маскировка: поп в атласной рясе читает проповедь об обязательной помощи друг другу... а сам грабит, требует и жмет бед-

няка, архипастырь возносит очи к небу... а втихомолку имеет целый гарем жен и т. д...“¹⁾. Отже не шуткувати з такими постатями хотів він, а картати їх такими ж гнівними словами, як і інших глитайв. Але хіба можна було про це говорити, як про щось реальне, коли викреслювала йому цензура всяку згадку про бога, чи навіть про образи в п'єсі? У „Кононі Блискавиченку“ спробував був письменник розповісти про шахрайство попа, і не залишив йому цензорський оливець нічогосінько від цих сцен. Отже й з'являються в п'єсах Кропивницького рідкі й нехарактерні постаті, так чи інакше до вітваря причетні—чи то дяки („Кон. Блиск.“; „Лихо не кожному лиху“), чи псаломщик („Олеся“); говорять завжди мішаною церковнослов'янською та російсько-українською мовою.

Виразно негативно супроти всяких інших показуваних у Кропивницького верстов змальовані в нього різні представники влади. З'являючися здебільшого незмінною парою—староста й писар, перший переважно статичний, що начеб-то свідомий своєї величності, не знає тільки, як її виявити, другий—динамічніший та спритніший,—завжди однаково ставлять вони власні інтереси вище понад усе. „А що, писар ваш любить приношення?“—питає заїжджий міщанин Андрія в „Глитай“, на що й дістає відповідь: „А де ж ті писарі, котрі цього не люблять?“ (I, 12). Та й не в самих „приношеннях“²⁾ тут справа; сільська адміністрація завжди тягне руку багатих, приятелює з ними („Глитай“, „Дві сем'ї“, „Мамаша“), не дбаючи зовсім про справи. „Мало не універсальний образ сільського безладдя—пише акад. С. О. Єфремов—невмирущими рисами дав Кропивницький у драматичному етюді „По ревізії“³⁾. У цій п'єсі вже досить помітно співвідношення поміж цими обома представниками сільського начальства: крутить усім писар. На нього рівняється і в інших п'єсах староста чи старшина, від нього ж калічену мову засвоюючи (пор. „Конон Блискавиченко“, 2 редакція, 1 дія).

Але виступаючи один із одним поруч, відіграють обидва вони в п'єсах лише аксесуарну роль. Поминаючи п'єси 70-х рр., де окреслено їх людськими рисами (окрім писаря в 1-ій ред. „Дай серцеві волю...“)—не беруться вони до основної нитки п'єси. Їх використовує письменник тільки для того, щоб повніше змалювати сучасне йому село з усіма чинниками його життя,—проте не спромігся він,

¹⁾ Т. Слабченко. З листування, 75.

²⁾ Комічно повернув цей момент письменник у п'єсі „Ошибка провзойшла“.

³⁾ С. О. Єфремов, цит. книга, 341.

можливо оглядаючись на цензуру, на те, щоб дійсну їхню соціальну шкідливість наочно показати. Цікаво, що ні разу, окрім згаданих вище й нехарактерних для ролі писаря водевілів, не надав письменник писареві ролі суперника; ув'язавши його щільніше в хід акції самої п'єси, це дало б змогу повніше його схарактеризувати, яскравішої надати їм життєвої реальності. У п'єсах Кропивницького правлять вони за представників влади, носителів русифікаційної культури, і тільки з цього боку їх і окреслено.

Досить помітне місце посідають у звязаній з мотивами кохання та шлюбу драмі—постаті самих батьків, що через них не можуть молодята знайти своє щастя. Але завдання створити побутову драму так виразно стояло перед письменником—з одного боку, бажання змалювати народні постаті з найкращими рисами—з другого, що не показував письменник у своїх п'єсах батьків, котрі б викликали антипатію глядача. Він переносить усю вагу інтриги не на матеріальні різнощі, а на якусь іншу ситуацію, що так чи інакше ускладняє питання про щастя дівчини й парубка. Тільки зрідка, коли надто велика вже різниця поміж матеріальним їх станом, з'являється впертість у батька, який не хоче дати згоду на шлюб з нерівнею („Доки сонце...“, „Чмир“, з ранніх—„Помирились“, „Пош. у дурні“). Але тоді вже здебільшого репрезентують батьки інші, неселянські верстви. Через це й нечасті по суті постаті батьків у п'єсах Кропивницького. В „Доки сонце...“ бачимо найкращими рисами поданого Антона Заваду, що добре розуміється на тодішній соціальній ситуації і яскравими оповіданнями згадує про кріпаччину. В „Зайдиголові“ утворив письменник досить виразну постать старого Захарка Лободи з твердими уявленнями про моральні обов'язки людини; це чи не найкращий народний тип Кропивницького, збудований так міцно, що примушує вірити в нього як у живу постать, не зважаючи на ідеалізацію. Значно слабший тип батька в „Мамаші“. Що до інших п'єс, то зустрічаємо ми ще в них іноді батьків, але це здебільшого тільки різні ступені „чумазих“, що і в відносинах своїх до дітей найбільше про гроші дбають.

Частіше здибуємо в драмах Кропивницького матір. Досить яскраво схарактеризована вона в „Глитаї“, „Зайдиголові“, „Двох сем'ях“, „Мамаші“—якраз з негативного боку; це жінка, що позбавлена всяких моральних принципів, що сама не може похвалитися бездоганною поведінкою і що на такий же шлях своїх дітей штовхає, добачаючи їхнє щастя насамперед у багатстві. В інших же п'єсах маємо ми слабше змалювані типи матерів—затуркана жінка, що живе, постійно

боячись чоловіка („Помирились“, „Олеся“), гоноровита й сваркувата („Конон Бл.“) та решта інших, що ще блідіші за наведених вище.

Отже мало порівнюючи уваги віддав письменник постатям і батьків: А втім це зовсім не значить, що не мали літні, поважні селяни місця в його п'єсах; навпаки, він їх охоче використовував, як певне побутове тло, випускаючи на кін у коротенькі епізодичні моменти. Бачимо ми другорядну, але досить значущу постать Мартина Хандолі в „Глитаї“; бачимо в тій же таки п'єсі ще кілька жертв того ж Бичка, що розповідають при цій добрій нагоді про своє гірке становище, про свою безпорадність, коли посідає їх якийсь лихо. І коли змалюваний цей гурт з боку тих матеріальних злиднів, під тягарем яких доводиться селянам існувати, то з іншого боку характеризують сільське життя молодіці, що гудячи матір нещасної Олени, навіть забороняють дітям у її бік дивитися. Прегарні малюнки селянського побуту маємо ми й у „Двох сем'ях“ (особливо в першій редакції цієї п'єси), де кілька разів виводить письменник гурт консервативно настроєних селян, котрі, добре розуміючи свої труднощі, рішуче бояться всяких новин, що хоч би трохи не відповідали б ustalеним уже життєвим поняттям. Не говоримо тут про класичну Риндичку, що не тільки утворює всією своєю поведінкою та мовою невмирущий тип селянської баби, але силою різних дрібниць, про які вона базікаючи розповідає, переносить глядача в атмосферу справжнього села. Та й по інших п'єсах дуже багато говорять дійові особи Кропивницького; оця сама перенасиченість їхніх реплік різними дрібницями сільського життя, що робить їх недраматичними, допомагає глядачеві сприйняти постать, як побутову. Спричинюються до цього й усякі згадування про „грошенята“, худобу, врожаї, ярмарки, податки, коняку, теличку, Рябка—одне слово, про весь буденний антураж сільського життя.

А ці невеличкі деталі оживляли і невірно задуманих типів, і всю п'єсу, нерідко затушковуючи значною мірою її схематичність і роблячи її сприймовною.

Певною мірою відповідало це й акторській манірі Кропивницького. Він умів надзвичайно правдиво подавати в своїй ролі якусь живу дрібничку (ів бублика в „По ревизії“, пив чай в „Олесі“) і в цю окрему деталь вкладав стільки виразного життя, що невідпорно переконував¹⁾ і в цьому.

¹⁾ Про це свідчать деякі його портрети.

Сцена можливо підказувала йому й ті моменти його п'єс, коли виводив він на кін низку третьорядних дійових осіб, що мали дати суцільне уявлення про сільське життя: аджеж добре відомо, як умів Кропивницький компоувати масові сцени, даючи кожному з учасників їх свою роллю й оживляючи таким чином увесь гурт.

Але виповняючи сценки побутовим матеріалом, знав Кропивницький певні межі, яких не слід було йому переступати: „і в лайці треба не відступать від законів искусства“, писав він якось.

Чимало місця виповнював він у перших своїх п'єсах етнографічним матеріалом. Найкраще пощастило йому сполучити його з акцією п'єси в „Дай серцеві волю“. Бачимо ми там численні пісні, з якими з'являються деякі дійові особи на сцену (I, 3, 4), або гуртовий спів, який закінчує дію (I, 5); влучно вдається до співу з відповідним сюжетом Семена, коли дізнається, що беруть його в салдати (IV, 3); веселою піснею хоче приглушити своє горе й Іван, коли він вирішив іти в салдати замість Семена (IV, 4). А опріч цього в деяких місцях густо пересипано п'єси прислів'ями, якими влучно перекидаються один із одним парубки.

Доцільно застосовувався цей етнографічний матеріал в тих п'єсах, що в святковому вигляді українське життя показували; там же, де переважав буденний побут, вставлялися вони іноді надсилу тільки, щоб чимось однаманітну акцію розважити. Дуже влучно збудував Кропивницький останню дію „Двох семей“; починаючись весільними піснями, даючи весільні звичаї й далі, утворює вона виразистий контраст для переживаннів Зінчиних. Але тоді вже губив етнографічний елемент свою самоціль і правив за компонент у будованні основної акції п'єси. Проте, не так уже легко було його завжди на таку роллю в п'єсу увести; уводити ж треба було: вище вже наводжувано дані, які говорили про те, як публіка його любила¹⁾.

3.

Така письменникова маніра—відхилятися від наміченої у п'єсі, не завжди до того й чітко подаваної, лінії—зле мусила й відбиватися

¹⁾ А. Суворін, вихваляючи „Назара Стодолю“ в ставленні Кропивницького, писав: „И в подробностях и в общей картине какаая эстетическая мерка, не допускающая ничего резкого и грубого. В русских бытовых п'єсах мы сплошь и рядом наталкиваемся на эту грубость, будто бы требуемую реализмом...“ цит. пр., 6. Досить добре це свідчить про ті вимоги, які публіка до українського театру ставила.

на її суцільності. Це підмітив іще Суворін: „Манера г. Кропивницького несколько странная. Он с любовью отдается эпизодам, отделяет сценки и мало заботится о целесообразности их. В этом отношении у него очень мало меры. Ради какого-нибудь монолога, какойнибудь мысли или нравоучения он преспокойно оставляет драматическое положение и главное лицо и начинает писать то, что его занимает...“¹⁾.

Побут і драматична динаміка—це взагалі ворожі одна до одної категорії, як це й доведено усією еволюцією драми. Аджеж найсценічніші форми—це трагедія, *commedia dell'arte*, мелодрама, водевіль, тоб-то такі п'єси, що побутових завданнів собі ні в якому разі не ставлять, що всією суттю своєю побутові ворожі. Побут не заваджає динаміці, якщо приймає гротескові форми, що можуть бути певним прийомом, якими п'єса про життя промовляє. Прикладів цьому шукати не доводиться; з кількадесяти п'єс Островського тільки небагато має потрібне драмі драматичне напруження; загубив динамічну гостроту і Карпенко - Карий, до нових реалістичних зразків перейшовши. Тої ж еволюції зазнав і Кропивницький. Виявивши себе іще в „По ревизії“, як „редкий этюдист“²⁾, пішов він і дал цим шляхом, раз-у-раз побутове навантаження своїх п'єс збільшувачи. Розтягненість акції відчувається уже в „Дай серцеві волю...“, саме в тих місцях, де зосереджено етнографічний матеріал. Але забарвлені ці сценки таким соковитим фольклором, що охоче пробачити можна письменникові ці відступи від основної акції; менш цікавий матеріал бачимо ми в „Доки сонце зійде...“, де всю першу дію присвячено юрбі молоді, через що зовсім раптовою здається сцена освідчення взаємного кохання героїв. Потопає в багатьох місцях драматичне напруження і в „Двох сем'ях“; переважає над усім завдання змалювати характер в „Олесі“. Та й з приводу перших уже п'єс зазначили рецензенти, що не вміє письменник орієнтуватися в тій масі матеріялу, що він у своєму розпорядженні має. І Кропивницький сам розумів свої слабкі місця: розвязка для нього—наймудріша „заковика“³⁾. Що-правда, нелегкою вона була й для інших письменників; хибував на неї іноді й такий майстер драматичної техніки, як Мольєр. Проте Кропивницький не в цьому тільки добачав свої хиби: „Як я Вам пораджу у таким ділі, як драматичний утвір—писав він Б. Д. Грінченкові,—я й сам

¹⁾ А. Суворін, цит. книга, 29, 31.

²⁾ „Одесский Вестник“, 1884, № 14.

³⁾ Лист до О. З. Суслова 5. IV. 1891.

скільки вже років тлумачу це діло, а й то роблю помилку за помилкою" ¹⁾).

І справа з будовою драматичного твору дійсно стояла в Кропивницького негаразд. Читаючи його п'єси, частенько дивуватися можна, як міг стежити глядач за основною лінією розвитку, якщо часто невиразно виступає вона на поверхню, або раз-у-раз відхиляється від неї письменник кудись у бік. Нечітко накреслюється драматичний конфлікт. Мляво й потроху зростає акція, пасивно розгортається діалог—одне слово, позбавлена п'єса потрібних для гарного драматичного твору ознак. Тільки талановиті, виховані під орудою самого автора, актори ратували п'єсу яскравими втіленнями дійових осіб. Може через це саме рідко виставляли більшість п'єс Кропивницького по інших трупах: не можна було сподіватися, що приваблять побутові постаті увагу глядачів.

Але так-сяк іще стояла справа з тими п'єсами, що будував їх письменник так чи інакше за старими зразками. Значно складнішою стала ця проблема, коли перейшов він до змалювання нових явищ, що не увійшли ще в якісь усталені форми. Спостереження його розсівалися по окремих дрібницях. Він начеб-то старанно ловив ті чи інші явища життєві, що під око йому попадали, й заносив їх у свої п'єси. І через це частенько не помічається протягом одної а то й двох дій ніякого драматичного руху. Майже не наростає акція, в „Супротивних течіях“ проходять перед глядачем один за одним малюнки сільського життя й самовіддана праця надуманої селянської інтелігентки; зав'язується щось на кшталт інтриги кохання. Мало що не під кінець п'єси раптом вибухає акція, і справа трохи не доходить до бійки. Драматична інтрига тут неорганічно з усім матеріалом пов'язана, лишається вражіння, що письменник начеб-то встромив її у побутове тло своєї п'єси, щоб якось до кінця її довести.

У „Кононі Блисквиченку“, не маючи сили змалювати, як живе й розкладається хліборобська артіль, переносить Кропивницький мову про це в чималенького таки листа, який на сцені одна з дійових осіб читає. А oprіч цього є в п'єсі ще чимало моментів, де настирливо повчає головний герой п'єси і родичів своїх і односельців. У „Скрутній добі“ всеньку першу дію відведено на те тільки, щоб показати різні постаті поміщиків, а виставити поперед усіх їх невиразну ліберальну постать, яка чомусь певна, що все буде гаразд і яка дуже багато говорить. У „Розгардіяші“ приходить лист із

¹⁾ Лист до Б. Д. Грінченка 23. V. 1896.

війни, в якому розповідає селянин, як збудила його національну свідомість сестра-жалібниця в шпиталі, як відкрився перед ним новий обрій. У „Старих сучках“ теж чимало розмовних елементів.

Та й не в самих лише розмовах справа. Змальовуючи нові відносини соціальні, намагаючись відбити ті заворушення, що на тлі усталеного життя повставали—не знаходив старий письменник у цьому житті драматичного нерва, який надав би творові потрібної динаміки. Отже, щоб надхнути якогось руху у свою п'єсу, додавав він іноді їй інтриги, сторонньої що-до основної акції. Так у „Старих сучках“ переходить дія у площину анекдоту: переляканий Кирпа ховається в скриню, яка своїм віком і вбиває його. Випадковим елементом є тут не тільки оця злощасна скриня, але й ступінь обурення селян: нічим у попередній частині п'єси він не підготовлений. Так же само раптово й немотивовано кінчається й „Зерно й полова“. Хвилімон агітує за страйк, урядник ображає його, Хвилімон відштовхує урядника, за що й дістає собі кулю. Знову ж таки не підготовано нічим таку трагічну розв'язку: попередня дія не зростає у належний спосіб.

Та й не тут тільки, але й у раніших п'єсах уживав письменник трагічного розв'язку—смерти, яка з попередніх подій не випливала. Тільки в мелодрамі умирають герої від надмірного хвилювання, але там полегшується сприймання такого кінця всім тоном п'єси. У „Глумі і помсті“ та „Метелику“ дещо від мелодрами є, але мало, щоб якимись конкретними фізичного порядку причинами таку смерть виправдати: в обох п'єсах умирають героїні тому, що одна з них бачила злочин, що зробив її милий, на неї провину звернувши; друга—з того, що милого свого вбила. Але героїні були, як на задум Кропивницького, такі принадні, що замість неминучого в зв'язку з подіями арешту нагородив він їх смертю. Така ж немотивована смерть, як правдиво ще Золя про такі випадки висловився, виглядає вульгарно ¹⁾.

Отакі хиби в будові п'єси не тільки шкодили потрібній для драматичного твору логіці, але й позбавляли її суцільности: увага глядача розбивається по кількох напрямках, що один із одним не ув'язуються.

¹⁾ Цікаво проте зазначити, що такого ж гатунку хиби вмів письменник у чужих творах помічати: „Кінець мені зовсім не подобався—пише він А. Ю. Тесленкові з приводу його п'єси „Не стоїть жити“, надто мелодраматичний (підкреслення моє—П. Р.); на мою думку, такий тип, яким ви задумали змалювати семинариста, не повинен би так легко розв'язатись з життям...“ Лист до А. Ю. Тесленка 9. IX. 1903.

Але безперечно розуміючи, як досвідчений режисер, яку велику хибу становить у п'єсі брак динаміки, чим же розцвічував письменник свої п'єси? На самих побутових темах, виставах, або дрібнищах виїжджати він, зрозуміла річ, не міг. Треба було ще якогось матеріялу, що робив би ці п'єси для сприймання легшими, що під час його могли б глядачі розважитись і посміятись.

Таким елементом міг би бути у всяких комбінаціях комізм. Але й комізм буває різний. Знаємо ми найглибшого гатунку комічні характери, що невмирущі зразки їх утворили Мольєр й Гоголь; знаємо ми комізм ситуації, що залюбки вживаний був і в комедіях інтриги, і у водевілях, і в фарсі.

Кропивницький рідко спромагався й на те й на друге. Таку ситуацію, як старий закохався в молоду жінку, що використовувано в найрізноманітніші способи в комедіях різних часів і народів, Кропивницький волів розвинути в глибоко драматичному плані. Або літня вже жінка умліває коло писаря („Зайдиголова“, „Мамаша“) — ситуація, що нагадує нам Фонвізінового „Недоросля“, також не знаходить комічного опрацьовання, автор наче-то зникає її в побутовий план, не помічаючи, що виглядатиме вона так, як фальшива й ненаaturalна. І майже тільки в одній п'єсі своїй „По ревізії“ вміло використав письменник ситуацію, показавши п'яного старшину, що все намагався прочуматись й поїхати на ревізію, але знову попадає в такий стан, коли навіть „усі дні порозгублював“.

Не вміючи підноситися до узагальнених комічних характерів і не маючи нахилу й до такого ефективного театрального моменту, як ситуація, знаходив письменник інші способи своєї урізноманітнювати. Давши ще в перших своїх творах прегарні зразки народньої мови — чи не єдине за що похвалив першу збірку його творів Франко — Кропивницький рішуче обстоював надалі цю ж саму українську мову, що природньо була найпомітнішою ознакою української національності. Для Кропивницького, що зростав в народницькій атмосфері 70—80 рр. місто було тим шкідливим чинником, що псувало українського селянина морально, а насамперед денационалізувало його. Отже й використовував він цей момент, як побутовий, а разом із тим і комічний деталь. Калічена мова мала з одного боку свідчити про характерну для українських обставин дифузю поміж зрусифікованим містом та українським селом; з другого — відновляв тут письменник популярний з давніх давен у комедії спосіб ви-

кликати комічний ефект кумедною мовою. Смішно говорили педанти й лікарі в Мольєрових п'єсах, євреї в українській інтермедії, Возний у „Наталці-Полтавці“, то-що.

Але яку вартість мала така мова як побутовий матеріял, а також як чинник, що викликав комічний ефект?

„Я сычас только што з города прикатил з колокольчиком...“ „...на чий щот ви отдираете етії саміі категорії“; „...перед усяким сміло можу оправдать свой авантаж“; „у нас такой титул штоб рубашка з манишкою калинкоровая, або ситцева, зонтик в руці і щиблети або бакфорти на рипах“; „какурат“; „меньзели“, то-що. Воно може з незвички, як чи не перший зразок такої каліченої української мови на сцені, й було смішно, але побутову правдивість і тут можна під запитання поставити. Що далі, то гірша справа з цією комічною мовою. З часом почав письменник підсилювати свою маніру; принаймні праця його над „По ревізії“ дає нам цікаві зразки: послідовно зміняє автор слово „псаломщик“ (1883) на „пасаломщика“ та „писаломщика“ (1910). Можливо навіть, що відчувуючи певні хиби в своїх п'єсах, бачучи, що не мають вони того, чим могли б публіку брати,¹⁾ намагався письменник надати їм хоча б цього оздоблення розрахованим на комічний ефект словом. Наслідки проте були безперечно невдалі; наводжувані в Кропивницького слова оцих напівзрусифікованих персон відгонили штучністю: „ляпортуе“ („Ошибка провзойшла“); „як птиця на улюблених крилах“ („Мамаша“); „курник“ — парик („Голомозий“); „благадыру“; („Мамаша“); „цвинкуляр“ („Скрутна доба“) „капиталотеческого“ (капіталістического, там же) „ниспектор“ („Розгардіяш“); „симпатичное благорастворение“ („Мамаша“); „кафе-шантаж“ („Зерно й полова“); або „я проник окончательно, што ви гаспода ознакомлены с устройством себя в сведениях обхождения и развязкой своего существования“²⁾.

Як бачимо, мають наведені вирази характер чогось нарочитого, надужитого. Це — слушно писала з приводу цього Олена Пчілка — „вже перекручене (з руки автора) перекрученого“³⁾. А молодшою

1) „...Я готов даже согласиться с тем, что перечисленные мною пьесы („Перед волею“, „Конон Блисквиченко“ „Мамаша“ — пр.) слабее первых моих произведений, что они суховаты, скучноваты...“ Лист до Л. Р. Сабініна 2.VI. 1908.

2) Тут тільки трохи змінив письменник фразу, яку чув він від одного бобринецького урядовця. — М. Кропивницький. Автобіографія, III, 131.

3) О. Пчілка, цит. стаття, VIII, 248.

генерації критик звернув увагу вже не так на самого Кропивницького, як на наслідування його маніри: „він порозводив усяких писарів, дячків з ідіотською мішаниною, од якої нема проходу до цього часу“¹⁾. Думку треба розвинути ширше: Кропивницький сам був своїм власним наслідувачем, і в пізніші п'єси, на новіші вже теми написані вносив ті риси, що до місця були тільки в ранніх його п'єсах. На початку 80-тих рр. було вчасним турбуватися про таке псування чистої мови й морали українського народу; за який же десяток років висунуло життя значно цікавіші питання.

5.

Отже підходимо тепер до останнього питання в розгляді драматичних творів письменника—до ідеології, яку втілювали його п'єси.

Походження, оточення живих людей і певної лектури, доба, тими чи іншими подіями насичена—ось що мусило так чи інакше в світогляді письменника, в художні образи вкладеному, відбитися. Який же вигляд мали ці чинники в житті Кропивницького? Гіркі дитячі роки, поневіряння по панах, у яких він жив із ласки, матеріальна руїна через панську сваволю, що добре далася йому в знаки,—з одного боку, теплий жаль і увага від бідолашних кріпаків—з другого: усе це мусило скерувати на певний шлях думки письменника. Але багаж, із яким прийшов він на сцену, все ж таки був дуже невеличкий. Про це свідчать його перші твори, в яких із ідеологічних моментів зазначити можна неясні зарідки майбутніх малюнків боротьби проти куркуля („Дай серцеві...“, „Помирились“) і яскравий патріотизм, хоча й без конкретних українських рис („Невольник“)²⁾.

Сімдесяті роки значно поширили обсяг знайомості письменника з життям: адже театральні мандрівки збагачували його досвід. Зростає протягом цих часів і література українська, хоча й не можемо сказати, оскільки був із нею письменник знайомий. А втім, безперечно мусив він заражуватися настроями тодішніх українських народників і не тільки того елісаветського гуртка, про який вище була мова³⁾ і до якого не зважаючи на дружні зв'язки, все ж таки під-

¹⁾ М. Сріблянський. Рец. на „Пошились у дурні“: „Укр. Хата“, 1910, 763.

²⁾ Маємо право так говорити, бо непомітно іше в „Невольнику“ розуміння історичної долі України: усе, що говорить тут письменник про „Україну“, однаково пасувало б і до „Святої Русі“ приміром.

³⁾ Див. стор. 40—41.

ходив письменник трохи зокола: надто вже визначалось на певний шлях життя письменника, як життя мандрівного актора¹⁾.

Може більше важили для розвитку національної і тісно поєднаної з нею соціальної свідомості письменника ті палкі зустрічі й овації, які йому українська молодь робила. Рівняючи твори 1882—1883 рр. з попередньою групою, одразу помітити можна, що ідеологічно Кропивницький виріс. Малюнки здирства глитаїв, безладдя сільської адміністрації, кастової черствості й поверхового народолюбства панського—усе це досить виразно про його тодішні думки говорить. Може уперше здибуємо ми тут і натяк на якийсь вихід із цього становища—глибока, органічна любов до народу (постать Гордова), бажання насамперед активно йому допомагати, не хехтуючи „малими ділами“. Цікаво однак, що стоїть осторонь од боротьби у драмі оцей ідеалізований народник, займає позицію спостерігальну; його конкретної праці ми не бачимо.

80-ті роки дали ідеології письменника менше, ніж суміжні—70 та 90-ті. Упоєний сценічними успіхами, зайнятий досить гострими иноді товариськими непорозуміннями, очувався письменник тільки року 1889, коли опинивсь він без трупи. Скоро почав він із новим товариством їздити, то добре дався йому в знаки той досвід, що його він, по Росії мандруючи, призибував. На деякі моменти починав він дивитися гостріше; свідчать про це всі заборонені в першій та позакреслювані в другій редакції „Двох семей“ випадки проти начальства, легке гумористичне змальовання „благочестия селян“, правдиво підмічені мрії селян про „прирізку землі“. Цікаво, що доставши заборону на першу редакцію „Глителя“, пише він другу, в якій не пом'якшує небезпечних моментів, а навіть поширює змальовану картину; більше місця віддає він шинкареві, що щільний зв'язок має з Бичком, в тісній спілці із ним над руйнуванням селянського добробуту працюючи.

Але який же вихід із такої скрути селянської бачив письменник? Відповіді його твори не дають. Складається таке вражіння, що письменник стоїть на тому ж роздоріжжі, як і його мила героїня Олеся, що нудьгуючи від незадоволення з свого становища, то кидається допомагати наймищці коло її дітей, то закохується в простого селянського парубка. Що-правда, Олеся здобуває змогу вчитись. Але що́ буде з нею далі, якщо не захолоне вона до

¹⁾ Див. листи до А. В. Марковички. (Т. Слабченко. З листування, 39—76).

підкування інтересами села? Наче б за відповідь на це править п'еса „Замуляні джерела“; її героїня, панночка з походження, закохується в парубка, одружується з ним і (можливо через це?) пробує завести школу, але не дістає дозволу адміністрації. У „Супротивних течія“ школа вже здійснюється, але за допомогою якоїсь „*de a ex machina*“, поміщицької панночки. У близькому до тих часів „Кононі Блискавиченку“—ідеалізованому героєві фортує: невідомо чим і як здобуває він довіру селян, і хоч у наполовину його силами зорганізований артілі не все йде гаразд, але усе ж таки старшинує він на селі, та ще й через добру рекомендацію „земського начальника“.

І важко сказати, що письменника на такі фальшиві, нежиттєві малюнки штовхало. Навряд чи це були рештки ідеалістичної віри в актуальність культуртрегерства поодиноких інтелігентів на селі, чи певне надуживання світлих явищ—брєніли б тоді й більш оптимістичні нотки в листах Кропивницького; а цього ми якраз не бачимо. Може непереможне бажання бачити свої твори на сцені, самому їхніми образами говорити? Отже виходить тоді, що давав письменник такі ідейні моменти, щоб верблудячі вуха цензури обминути, не зовсім-то вже чорний малюнок у своїй п'есі подаючи. Так чи інакше, а майже в кожній з пізніших п'ес Кропивницького подибуємо такого представника ідеології письменникової. Але як кволо й нежиттєво вони думки автора підносять, які нездатні вони до того, щоб не те, щоб глядачів, але хоча б дійові особи на сцені переконати!

І можна гадати, що чимало таки перешкоджало письменникові, те що через умови свого мандрівного життя не міг він за культурним рухом стежити¹⁾, чому й перебував мало не до останніх років під впливом пережитків народницької ідеології, не глибоко розробленої та в основних лише рисах засвоєної.

Але ось прийшла перша революція, та руба поставила питання про орієнтацію на певні напрямки; і не одна людина з генерації письменника розгубилась перед швидким темпом подій; важко було ціл-

1) „Ведучи на протязі 25 літ циганяче життя—пише він 1906 року проф. М. Сумцову—читав мало й не все встиг втлумачити в мозок, читав прихалком, в ті п'ять чи шість тижнів великого посту, на котрі приїздив в сім'ю на відпочинок... А приїдеш було додому стомлений та знівечений та і не знаєш чому віддатись, чи читанню, чи розмові, чи спочинкові... Звичайно, що користуючись тим відпочинком, охотніш бувало хапаєшся читати щось легеньке та новеньке, здебільша текучу белетристику, та те з чого хліб їси—драми, комедії, та статті про искусство...“ („Южный Край“, 1910, VI, 3.)

ком на бік народу стати, та ще важче було вчинки уряду виправдати. Не зміг певної позиції знайти для себе й Кропивницький. З одного боку іще під час японської війни бачив він, що в цих поразках винний уряд¹⁾; з другого боку не маємо ми ніяких даних твердити, що передбачав письменник, що слідом за нещасною війною прийде потрібна в інтересах подоланих верстов революція. Скоро ж стався вибух народнього гніву, цілковито розгубився письменник. З одного боку жахали його криваві репресії²⁾, з другого зустрівся він із народнім рухом, як хазяїн невеличкого маєтку, й на власній шні зазнав, як важко господарювати, коли всім „забастовки вскружили голову“³⁾.

Знову ж таки повстає питання: де ж вихід із цього напруженого становища?

Чи не єдиною відповіддю на це є п'еса „Скрутна доба“. Позитивні постаті її—ліберальний поміщик Деревницький та селяни Йосип (безземельний!). Обидва вони проти насильств, проти неорганізованого захоплення панських земель. Але на що ж інше чекати? Селяни прийшли „порахуватися“ з своїм добрим паном; раптом налітає становий з драгунами (яких покликав сусідній пан, поінформований про селянські настрої дурноверхою бабою). Ліберальний поміщик боронить селян, запевняє станового, що селяни прийшли до нього вмовитись про випас. Але марні ці дитячі спроби; становий заарештовує кого слід, і коли Деревницький загрожує, що він сповістить про це „господина начальника губернії“, то дістає іронічну відповідь: „Ах, сделайте одолжение... Я даже буду вам весьма и весьма признателен. (Розшаркався з усмішкою)“⁴⁾.

Та й недурно випадає тут становому бути розумнішим за ліберального пана: аджеж згадував той же пан, що коли він просив у губернатора дозволу відкрити в селі школу, то дістав відповідь: „глупости сударь затеваете вы там, все это мужику не нужно, был бы он исправным плательщиком податей да черезчур не пьянствовал...“⁵⁾!

Отже не дозволяє брак логіки в поведінці цього пана бачити тут відповідь автора. Поставивши актуальне й для нього

1) Див. вище, стор. 48.

2) Див. вище, стор. 49.

3) Лист до О. З. Суслєва, 10. VII. 1905.—Т. Слабченко, 36. Прим. 2.

4) М. Л. Кропивницький. „Скрутна доба“. Малюнки у 3-х одмінах. Полтава 1906, стор. 64.

5) Там же, 49.

питання про те, що мусить поміщик у ті бурхливі часи на селі робити, відповідає він абстрактно й неясно: добре до селян ставитись.

Події ішли далі, письменник розумів, що йде „хуртовина“, що треба однодумцям збиратися до гурту. Але на що, на яку теоретичну чи то практичну платформу ставати—це незрозуміло. Та й не знав і сам письменник свого дальшого шляху. Народницького зафарблення його світогляду було замало, щоб у подіях першої революції орієнтуватись і щоб погодити традиційне уявлення про селянина з хвилею „насилств“, що він бачив, і щоб руба питання про його єдину майже тоді матеріальну базу—маєток—поставити.

Бракувало певної визначеності й національному питанню в Кропивницького. Безперечно лише тільки, що значно еволюціонував він у цьому протягом свого свідомого життя. На початку 80 рр., коли признавався в „Доки сонце...“ (що відноситься змістом до початку 60-х рр.) Гордов, що він „спасував би“ та й перейшов на російську балачку, якби „розмова прийняла характер надто спеціальний“ (III, 10)¹⁾, може й стояв він ближче тут до погляду Костомарова, ніж Старицький у відомій суперечці про те, куди має іти українська література²⁾.

Але це не завдило письменникові уже 80-ми роками цілком добре до деяких своїх кореспондентів (М. Комарова, В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка) українською мовою на досить таки спеціальні теми писати.

Про 90-ті роки знаємо ми, що провадив він репетиції свої російською мовою, чим обурював гарячу студенську молодь, яка ніяк не могла погодитися з таким обмеженням ролі української мови. Мандрівки 90-ми роками по далеких містах, особливо гастролі в Москві чимало допомогли письменникові в справжньому ставленні пересічної російської публіки до українців зорієнтуватись³⁾.

1) Див. лист М. Кропивницького. „Киевская Газета“, 1902, № 37.

2) П. Рупін. П. А. Куліш та М. П. Старицький. „Життя й Революція“, 1926, № 12, 67.

3) У листі до Грінченка 22. II. 1899. пише письменник:

„Все те, що кажуть нам москалі про братерство та прихильність, все те бредня й брехня. Нема того нічого: одягай косоворотку, зіпун і кацайся, то й тоді не будеш йому рідним. Ті що тут живуть наші—вони зовсім не наші; скидаються ж тільки нашими потилицю—поколику це їм корисно. Ні, нехай вже сюди хто інший їздить, а я вже вдовольнився до сходу. Спасибі за хліб, сіль, і за квасок. Чи знаєте ви те, що декотрі коренні кацапи нас мають ніби за калмиків, чи киргизів? Мене спитав один купець: „скажіть, пожалуста,

Товариство під орудою М. Л. Кропивницького в Харкові р. 1866 чи 1886.
Сидять: М. К. Садовський, Г. П. Затишкевич-Карпівська, М. Л. Кропивницький, М. К. Заньковецька.
З правого боку стоїть О. К. Саксаганський.

Багато невиправданих надій та болючих вражіннів принесли що-до українського питання події 1905 року. До тих часів належить письменників експромт із досить виразно поданими на цю тему думками:

Нехай знущаються над нами,
Нехай кують міцніш кайдани
На наші з'ятрені руки,
Хай завдають найтяжчі муки—
Терпітимем аж до загину,
За безталанною Україну
І доки язика не втнули
Казатимем: нас обманули 1).

Програма, як бачимо, хоч і виразна, але скромна—„терпітимем“

А втім, покладав письменник певні надії на полегшення українського життя; дещо на зразок пропаганди національної теми маємо ми в „Розгартіяші“ 2), „Скрутній добі“ 3), в „Старих сучках“; частіше зустрічаються відповідні думки і в листах письменника (наведено вище). Але знову таки жадного променя виразної політичної думки; попереду всього стояли перед письменником питання культурного порядку—театр, преса, школа.

Отже, як і в справах політичного моменту, бракувало тут письменникові вміння послідовні висновки зробити, справжню оцінку подій дати. Та й не дивниця воно: ніякого не було з письменника політика, був це по суті добрий інтелігент, обиватель, що міг, звичайно, страждати від неадаптивності суспільного життя. Але ніколи не виростили для нього ці „хиби“, недоліки, до розмірів болючого питання, що рішуче вимагало б негайного розв'язання.

хохлы, они православные?“. А одна курсистка, кровна москвичка, на питання моєї жінки „почему вы не хотите смотреть малороссов?“, відповіла—„да ведь это же те же цыгане“.

1) Уманов-Каплуновський, цит. стаття. „Исторический Вестник“, 1910, № 6, 976. Гадаємо, що помиляється автор, відносячи цей вірш до 1905 року; вище вже згадувано, що 1904—1906 р. два роки прожив письменник безвиздно на хуторі (див. стор. 49.) Також не виправдана й думка Т. Слабченка (З листування, 35), що сказано цей вірш на докір російській інтелігенції. А чому не уряд? Про те, як ставився Кропивницький до невиправданих надій, що покладувало на уряд, маємо матеріали в листах до того ж В. Уманова-Каплуновського.

2) III, 1. М. Л. Кропивницький. Розгартіяш. „Киевская Старина“, 1906, VII—VIII, 458—459.

3) II, 7, цит. видання, 37—38.

Не прикрашували ми тут ані постати письменника, ані його літературної творчости: перш за все потрібуємо ми тепер об'єктивного висвітлення нашого минулого.

А втім і наведене вже мусило свідчити про велике значіння самої лише драматургічної діяльності письменника. Через ті чи інші причини, але весь час стояв письменник „лицем до села“, п'єсу за п'єсою йому присвячуючи. Частенько й ідеалізував він своїх сільських героїв, але було це на ті часи потрібною справою: умови невпинної денационалізації вимагали того, щоб як-найбільше про село нагадувати й увагу до національної стихії привертати. А до того ж давав Кропивницький цим репертуар для української сцени, на своїх героях учив він своїх учнів знаходити потрібні фарби для вдавання того „побутового“, а все ж таки умовного театру. Його діяльність спородила наслідувачів, з яких може кожний пішов своїми шляхами, далеко од свого вчителя відходячи; але в загальній масі зростав український репертуар, яким і живився театр тих часів. І не винний звичайно письменник, що знайшлося в нього чимало невдалих наслідувачів, що й сам він іноді переживав своїми творами самого себе: це трагедія багатьох письменників, що сказавши своє нове й оригінальне слово, не кидали й далі пера, хочучи за собою активну позицію в житті зберегти...

ДАЙ СЕРЦЕВІ ВОЛЮ, ЗАВЕДЕ У НЕВОЛЮ

Драма в 5-ти діях і 6-ти одмінах

ЛИЦЕДІ:

Семен Мельниченко, парубок.
 Микита Гальчук, син старшини.
 Іван Непокритий, сирота, побратим Семенів.
 Омелько Вертелецький, парубок.
 Одарка Степаненкова, дівчина.
 Морозиха, удова.
 Маруся }
 Горпина } Дівчата.
 Христя }
 1-й } Старости: } Скубко, писар
 2-й } } Кугут, селянин.
 Зачепиха, баба Одарчина.
 Скубко, писар.
 1-й }
 2-й }
 3-й }
 4-й } Парубки.
 5-й }
 6-й }
 7-й }
 Селяни.

Діється в Херсонщині.

ДІЯ ПЕРША.

Село. Управоруч хата, навкруги город, заплетений лозою; в городі біля хати, з причілку, квітки, соняшники і маненька верба. Уліворуч простяглося село: хати у зелені, церква, садки, скирти хліба і вітряки. Смеркає.

ЯВА I.

Семен Мельниченко *(йде з гори шляхом, зупиняється, здима бриля і ніби зачарований дивується)*.
 Ось і любий край і рідне село! Давно, давно я попрощався з тобою, рідна батьківська оселе, дорога країно. Я покинув тебе ранньою весною; тоді ти була якась сумна, невесела, мов після пожежі, і на токах тільки де-не-де маячив невеличкий стіжечок, дерева були обголені лютою зимою... Тепер ти знов звеселіла; знов пишашся в скиртах та в стогах; знов хати завітчались і потонули в зелені, і тільки де-не-де білють помеж густими садками,— то виринуть, то знову уринуть, мов лебеді на безкраім морі... Чи знайдеться ж у світі хоч одна людина, щоб не закохалась на цей любий, тихий та веселий рай? А он далі церковця божа, а ген ледве мріють вітряки; далі степ, степ синій, як море!... А он і хата милої—весела та світла, як погляд дівочий. Чого ж це у мене на серці ніби похолонуло? Руки тремтять, і голова мов у вогні горить... *(Підходе до хати)*. Боже милий! Як тут гарно, скільки усякого цвіту! І свячена верба, що вдвох, на вербній, з завутрені принесли і посадовили, розрослась навдивовижу: мабуть, часто поливана. А он сояшник як височенно вигнався, ще й голову схилив, наче зажурився і думає тяжкі думи... Ніби-то він розуміє і сумує, що ось неза-

баром прийде зима, зв'ялить його, а буйний вітер вирве стебло з корінням і занесе його далеко...

ЯВА II.

Семен і Одарка.

Одарка (*вийшла з хати, пізнала Семена і нищечком до нього підійшла*). Хто це стоїть?

Семен (*кинувся до неї*). Одарко, серденько моє!...

Одарка. Е, ні-ні, постривай, парубче! Рукам волі не давай!...

Семен (*тривожно*). Що це з тобою?

Одарка. Ач, який добренький,— підійшов крадькома, та й в хату не йде!

Семен. Яж оце тільки-що прийшов і думав...

Одарка. Що вже Одарка не любить тебе?

Семен (*зідхнув*). Не думав доки... А тепер думаю і думці не вірю...

Одарка (*прожогом кинулась йому на шию*). Орле мій! (*Заридала*). Щастя моє!... Ох, боже ж мій, я ж думала, що тебе вже й на світі нема... Де ж це ти взявся? Звідки прилинув до своєї милої? (*З радістю і плаче, і сміється*).

Семен. А ти без жартів ані на ступінь! Така ж жартовлива, як і перш була. Аж налякала мене так, що й господи!... (*Сміється*). „Стривай, каже, парубче!“ У мене аж душа замерла, і ніби земля підо мною затрусилась!...

Одарка (*сміється*). Коли б не так дуже скучила за тобою, то ще б гірш налякала. Як же ти змарнів!... Слабий був? А оченята блищать, як зорі. Ти певно втомився, мій голубе? Ходи в хату, спочинеш!...

Семен. Не годиться в хату йти; люди спостережуть, почнуть базікати, що я й додому не зайшов, та... Ми ж ще не заручені. Тут так гарно, вітрець свіжий подиха. Сядьмо на хвилину та побалакаєм. (*Сідають*). Що ж бабуся твоя, чи здрастують ще?

Одарка (*жартуючи*). Підскакують, з печи до долу, а з долу на піч. Вони так частенько про тебе згадують.

Мабуть же й правду кажуть, що не втаїться коханнячко, як у мішку шило. А ти й не бачиш нашої верби, що вдвох з завутрені принесли та й посадовили?

Семен. Я вже з нею з першою привітався!

Одарка. Що-ранку й що-вечера поливала я її дрібненькими слізюньками. Згадаю, було, тебе і гірко, гірко заплачу. От і зараз губи вже й сміються, а слзюзи ще тремтять на очах. Не знаю, як я з жалю не вмерла. А оце, як почали повертатись з заробітків, то я кого не зустріну, зараз і питаю, чи не бачили, чи не чули чого про тебе? Прийде вечір, дівчата зберуться на вулицю, співають, сміються, а у мене й охоти нема— ні до пісень, ні до жартів... Так уже мене всі й прозвали черницею. А яку я пісеньку склала про свою журбу!... нехай колись тобі заспіваю. Правду ж кажуть, що боже, боже, чого та любов не зможе! А ти дуже скучав за мною?

Семен. Ти питаєш? Хіба твоє серце не ясніш моєї мови тобі розкажує?...

Одарка. Воно мені завжди каже, що ти мене любиш дуже, дуже, більш усього на світі! І я вірила йому.

Семен. Вір, вір, голубко, йому, доки воно б'ється у грудях!

Одарка (*обійма його*). Буду, буду вірити! (*Помовчала*). Он вже й зірочка вечірня зійшла і засяла, отак тепер світло у мене на душі. То моя зірочка! До неї я що-вечора молилась; їй одній я розказувала моє горе; перед нею однією я сліз не ховала. Як же небо захмариться і моєї зірочки не видно, то мені так важко стане, ніби навкруги мене все повимре, і я одна, одна на божому світі!... Инколи вийду з хати опівночі, сяду на цім місцеві і задумаюсь... Ото й почне мені ввижатись, буцім сидимо ми поруч і тихо балакаємо про кохання, і я ніби бачу тебе, бачу твої очі, схилюся до твоїх грудей і чую, як твоє серце б'ється!...

Семен. О моя зоре, мій цвіте рожевий! Я не знаю, я не вмію тобі вимовити, що з серцем моїм діється!... Скільки було в ньому смутку й горя... А тепер все одлинуло, все забулось!... Скажи, голубко, за віщо ти мене так любиш?

О дарка. За віщо?... Чудно!... Коли б серце змогло промовлять словами, то я б і переказала тобі... Воно ніби б то й промовля, і сама я розумію його мову, та переказати не зможу.

Семен. Правда, серденько! Наодинці й балакаєш з серцем, ніби з людиною, і виспіваш його й скарги, його й радощі... А захочеш поділитись з ким иншим тією вагою, і не знайдеш мови... Тепер, моє серденько, ми вже ніколи не розлучимось...

О дарка. Ніколи, ніколи, мій голубе...

Семен. А мені, спасибі богові, таки похвортунило!... Заробив ще більш, як торік: таки ні одного буденного дня не прогуляв, а іноді то й у празник робив, хай господь милосердний простить... Довелось, бач, мені у німців стать на поденну; дивлюсь, вони роблять і в празники: думав я, думав, а далі й кажу собі: невже ж німці не такі люди, як і ми? У них там же в колонії і церква є, кирка по їхньому, і моляться вони у книжку... Дивишся, уранці він іде до служби божої, а після обід за роботу... Ото, дехто з нашого брата почали гомоніти, чи й справді ж воно гріх у празник робити? То інші, а найпаче старі люди не згодились закон ламати; а другі стали так міркувати: тепер, кажуть, коли змога заробити добру копійку, то й треба зароблять; а прийде зима, то й робив би, так роботи бракує, або й ціна така, що не варт і праці!— от тоді і молитись... Подумали ми, подумали; перехрестились, та й гайда у покіс!...

О дарка. Не знаю, чи воно гріх, чи ні. *(Помовчала)*. От я заплющила очі, і ввиджається мені, що ми сидимо у садку, кругом пташечки тихо щебечуть, і лист на дереві ледве-ледве коливається. Над нашими головами посихлялось гілля; вітер ніби потиху зворухне його й тихо-тихо паросить листям. А лист же так тихо шепотить, так тихо,— ніби старенька бабуся, куняючи, шепче онучатам казку. Не ходи нікуди сьогодні, будемо сидіти довго-довго... Заспівай мені яку-небудь пісеньку, та тихесенько, так тихо, щоб окрім бога й мене ніхто не почув тієї пісні!... *(Схиляє голову до його грудей)*. Як твоє серце б'ється! От я й знову заплющила очі, а все таки тебе бачу.

Ті ж та Микита.

Микита *(співає за лаштунками)*.

Вулиця гуде, де козак іде,
Ти, дубе, розвивайся.
На козакові та два жупани,
Ти, дівчино, не важся.

О дарка *(тривожно)*. Це вже й Микиту несе!

Семен. Нехай собі йде! Хіба він до тебе?

О дарка *(встає)*. А хто його зна? Може... Він вже двічі присилав до мене за рушниками.

Семен. Он як!... Це, як і торік, знов в'яжеться?

Микита *(співає)*.

Ті два жупани, ще й сіру свиту
Він проп'є, прогайнує;
Зведе дівчину з ума з розума
Та й сам помандрує.

О дарка. Торік, у-осени, аж тричі простягався свататись, і тепер тієї ж... Приходь на вечорниці! Сьогодні уперше зберуться. Прийдеш?

Семен. Добре! Тільки на хвилину додому забіжу, бо я ще ж не бачився і з батьком. Прощай! *(Одарка йде в хату)*.

Микита *(здалеку)*. Добривечір, Одарко! *(Підійшов ближче)*. Хто це такий?

Семен. Адже бач, що людина!

Микита. Бачу— та хто? *(Придивляється і пізнає Семена)*. Ти де у біса взявся?

Семен. А ти, певно, з бісом у добрій злагоді, що й проти ночі його згадуєш.

Микита. Ач, який митець! Мабуть не вспів і перезутись, та швидч до Одарки?

Семен *(усміхнувся)*. Так-так! Захапався, бач, та гаразд і не підперезався! Дуже вже закортіло!

Микита. Гляди, щоб я тебе не підперезав так, що й дух з тебе випре!... Я тобі оскомину зіб'ю...

Семен *(спокійно)*. Не хвались! Звісно, коли б свині га роги...

Микита. Що?... Геть звідціля! Нема тобі тут шляху! Заросла вже твоя стежка! Ти знаєш, що я сватаю Одарку?

Семен. Чув, чув! Оце ж свіжо вона мені хвалилась.

Микита. Ну?

Семен. Та не нукай! Коли не запряг, то й не поганяй.

Микита. Ти дуже став балакучий! Я тобі утру носа!

Семен. Не хвались! Сказано, поки хвалько нахвалиться, то будько набудеться.

Микита. Ой, бѣсуре, не попадайся ти мені! *(Іде до вікна)*. Одарко, Одарко! А вийди сюди на часинку!

Семен *(сміється)*. Казала, що вчора вийде!

Микита. Одійди, кажу тобі, сатано! *(Іде в хату)*.

Семен. Піди, піди в хату, може піднесуть там дві сухих, а дві порожніх. Ану-ну, послухаю, що то він казатиме. *(Притулює до вікна)*. Мовчить! Мабуть не зна, з чого почать... Осмілюсь, забалакав... *(Сміється)*. „Води, каже, зайшов напитись“. Промочи, промочи горло, певно пересохло!...

ЯВА IV.

Іван *(виходе, співаючи і пританцьовуючи)*.

Як схопилась метелиця,
Поламалася мельниця,—
Крила ж її поламало
І мельника занесло...
Як схопилась заверюха,
Поморозив пес вуха.
А прикажчик собі носа,
Як ловили вони лиса,
У ту самую годину
Біля панського тину...

Семен *(переходить йому дорогу)*. Здоров будь, Іване!

Іван. Тю, диви! Звідкіля це ти узявся?

Семен. Та оце ж тільки що прийшов. *(Обіймається)*.

Іван. Ну, насилу тебе принесло. А тут, брат, така кумедія... Вже, мабуть, розказувала Одарка?...

Семен. Про Микиту?

Іван. Та еге ж! В'яжеться, та й в'яжеться!... Вже я хотів йому ребра полічити, та здорова бісова личина; боюсь, щоб самому часом печінок не відбив... Ну, та дарма! Вже він мені попадеться на зубок; я йому допечу, коли не кулаком, то язиком.

Семен. Та цур йому! Ну, як же ти поживаєш?

Іван. А так: бреду горем, мов тим морем, і враг його зна, коли перебреду. Та про мене довга пісня: багато говорить, та нема чого слухать. Стривай, стривай, дай я на тебе подивлюсь! Е, братухо, та й змарнів, неначе після пропасниці!

Семен. Чужа сторона — не рідна мати.

Іван. Що й говорить! А тут Одарка за тобою так вбивалась, що й... Часом почнеш її розважати, то ще й гірш! Чорти його батька знає, коли б мене так дівчина любила... Що ж, далеко був?

Семен. Та занесло мене аж у Басарабію!

Іван. Еге, близенький світ! Багато заробив?

Семен. Вісімдесят приніс!

Іван. Ого! Та в Одарки з півсотні на схові.

Семен. А ти ж по чім знаєш?

Іван. А як же, хвалилась, що дав заховати.

Семен. Що ж у вас нового?

Іван. Багато нового! Земельне прибавили, та ще на якусь школу!... Здирство, брат, таке, що й!... Перед Різдом, кажуть, знов рекрутчина. Гаврила Куксенка у острог посадили за те, що вкрав курку у шинкаря!... Та цур йому з такою новиною! Ходімо, там хлопці зібравшись на раду.

Семен. На яку раду?

Іван. Березу на цю зиму обібрати. Та он же й вони йдуть сюди. Он і Омелько, і Савка! *(Гука)*. Говов!... *(Парубки за лаштунками одгукуються)*.

ЯВА V.

Омелько і другі парубки.

Омелько. Як собі хочете, панове-товариство, а я не можу; зберіть собі кого другого; я й так за дві зими прийняв муки.

1-й парубок. Велика мука! Може ти ремствуєш на кого з нас? Може тебе хто зобідив, так кажи?

Семен (*нідійшов до парубоцтва*). Добривечір вам, панове-товариство!

Усі. Семен!... На ж тобі!... Здоров! Чи давно прийшов? Як поживаєш?

Семен. Спасибі, братове! Як вас господь милує? (*Цілується з деякими*).

Іван. Що ж, обібрали березу?

2-й парубок. Та он Омелько ерепениться!

Іван. Я ж казав, що без мене ладу не буде! Хлопці, хто за Омелька, обізвись!

Голоси. Я! Я! Я!

Іван. Бач, Омельку, усі тебе бажають; чого ж ти брикаєшся, мов той нечук?

Омелько (*показує на Семена*). Ось вам береза! І розумний, і дотепний!

Деякі парубки. Молодий ще дуже! Хоч і повно в його голові розуму, так глевкий же ще той розум,— нехай зачерствіє!...

Омелько (*чуха потилицю*). Не хотілось би мені... Ну та нехай вже буде ваша зверху. Хто за мене, ставай управоруч! (*Скільки парубків переходять*).

Іван (*стає на півдорозі*). А я, братове, ні сюди, ні туди. Якщо Омелько постановить могоричу, то й я за нього. (*З хати виходить Микита*).

Голоси. Почав вже вигадувать!...

Іван (*ніби не бачить Микити*). Аджеж Микитин батько всіх людей могорочив, щоб його обібрали за старшину.

Микита. А ти ж бачив?

Іван (*здіймає картуза*). І ви тут? Я хоч не бачив, та чув.

Микита. Гляди, щоб часом тобі не позакладало!

Іван (*глузуючи*). За що ж ви гніваєтесь на мене, паничу? Звиніть, будь ласка, мені вже цей раз, ато все так буде! (*Резім*).

Голоси. Та годі тобі, Іване, перестань!

Іван. А що-бо ви за народ такий! Тільки-що вступив до речі з паничем, а ви вже й почали гримати.

Микита. Я з таким дурнем і говорить не хочу!

Іван. А звісно! Бо ви ж високого коліна; ваш батько, вкупі з хортами, лизав панські тарілки! Що ж, Омельку, купиш могоричу?

Голоси. Годі-бо тобі теревені правити!

Іван. І— лихо, не дадуть і поторгуватись! Ну, нехай стара в'язне! (*Перейшов*).

2-й парубок (*переходячи*). І я туди, де більш!

3-й парубок (*теж*). У гурті й каша смачніш.

4-й парубок. Куди кобила, туди й лоша!

5-й парубок. Що громаді, те й бабі!

6-й парубок. Гуртом і батька добре бити!

7-й парубок. Слухайте, хлопці, я вам ще торік казав, щоб Соломію прогнати з нашої кумпанії, бо вона в городі зовсім ошаліла.

Іван. Стало бути, перевчилась на один бік.

7-й парубок. Іноді таке неподобне сплеще, що й парубкові соромно слухати, не то що дівці. Там, як розпусе губу, так і не вговтаєш її!

6-й парубок. Так, так; вона таки любить скороминку.

Омелько. Та ну-бо, не перебивай!

7-й парубок. Тепер же знов кажу вам, що як вона буде ходити на наші вечорниці, то я вам не товариш.

Микита. А я хочу, щоб вона ходила!

Омелько. Мало б чого ти не схотів!

7-й парубок. От, спарувать би її з Микитою,— була б пара!

Микита. А чому ж не з тобою?

7-й парубок (*сміючись*). Бо ви обоє панського кодла; твій батько з лакизів, а її з поварів!...

Іван. От, якби їх, братця, й справді спарувать, якраз на те б вийшло, що чорт сім пар черевиків стоптав, доки докупи зібрав.

Микита (*згорда*). Ну, нехай би вже хто путній говорив, а то...

Іван. А то що?? Ну-ну! Чого ж ти замовк?

Омелько. Та перестань вже! (*До парубків*). Я так, братця, думаю, що Соломія не з так-то й винувата... Але ж громада великий чоловік. Ну, одкликайтесь, хто не хоче, щоб вона була в нашій кумпанії.

Голоси. Я! Я! Я! Всі не хочуть!

Омелько. Що ж, Микито, бачиш, тільки ти один за Соломію.

Микита. Тьфу на ваші порядки! (*Пішов*).

Омелько. Ой, не плюй, Микито!

Іван. Знаєш, куди плюнь?

Голоси. Не зачіпайте його, хай собі йде!

Іван. Що ж він тут розплювався!... Я не подивлюсь на нього, що він панич!

Голоси. Та цур йому!

Омелько. Та й то правда! Не зачіпай дурного, то й свого розуму не пощериш! Слухайте ж сюди, панове-товариство! Не хотілося мені, дуже не хотілося бути за березу; ну та коли вже ваша воля, то мушу послужити. Будемо ж гуляти чесно, тихо, та смирно, як слід чесному й поважному парубоцтву, так як гуляли наші діди й батьки... Хазяйку на вечорницях поважать і шанувать, як матір, з дівчатами обіходиться з повагою; та не забувать, братця, що чесна дівчина, то є краса і честь усього села.

Всі. Так, так!

Іван. Ну, вже Омелько, що скаже, то так, неначе дратвою пристрочить.

Семен. Не піде з позикою за розумом!

Омелько. Тепер в складчину, та покромимо вечорниці. Семене, ти будеш за міхоношу; настановляй бриля! (*Кида у бриль Семенові срібні гроші*). А ти, Гнате, збігай за музиками, та й дівчатам дай звістку.

3-й парубок. Та це я знов за попихача!

Омелько. Бо ти ж молодший над усіх. (*Парубки скидають Семенові гроші*).

Іван (*виверта кишені*). Де ж це мої гроші? Де ж це вони у бісового батька поділись? От тобі й на! Кала-

вур! Обікрали... Е ні, брешу, постривай, осьдечки вони! Ох, коли б же не розсипати!... На тобі, Семене, червінця!

Семен. Та це ж шаг, та ще й щербатий!

Іван. Щербатий, тю! Така його й мати щербата була. Бери, коли дають! Знаєш, братіку, з голого, як з святого!

Омелько. Тепер починай пісні—звеселимо вулицю! Голоси. Ану гей, почнемо „чумака“! Зачинай хто?...

Гуляв чумак на риночку,

Та пив чумак горілочку:

Пропив воли, пропив вози,
Пропив ярма, ще й занози — } двічі.
Все своє добро!

Прокинувся чумак вранці,

Та полапав у карманці —

Всі кешені вивертає,
Аж там грошей вже й чорт має — } двічі.
Нічим похмелитись!

Ой піду я до шинкарки:

„Всип, шинкарко, хоч з півкварті!“

Шинкарочка к чорту дметься
Ще й з чумаченька сміється, — } двічі.
Що гіркий п'яниця!

Скинув чумак жупанину:

„Всип, шинкарко, четвертину!“

„Ой не всиплю четвертину,
Здобудь грошей хоч з полтину, — } двічі.
Тоді пий-гуляй!“

Вийшов чумак на могилу,

Станув, глянув у долину:

Стоять воли, стоять вози,
Висять ярма, ще й занози, — } двічі.
Не мое добро!...

Ой піду я у Молдаву,

Та сім рік я погорюю;

Ой сім рік я погорюю,
Воли й вози покуюю — } двічі.
Вп'ять буду чумак!

ЗАВІСА.

ДІЯ ДРУГА.

Середина хати удови Морозихи. Стіл, лавки, піч, кочерги, піл, мисник і усяке збіжжя.

ЯВА I.

Микита сидить за столом і луза насіння; Маруся з деркачем в руці, Морозиха сидить на полу.

Маруся. Причепурю я, тіточко, хоч трохи вашу хату, бо щоб не прозвали й вас нечупайдою, як от співають про ту удову,—що сім день печи не топила, сіней, хати не мела...

Морозиха. Причепури, чепурухо! Та не викидай сміття надвір, бо проти ночі не годиться.

Маруся. Хіба ж я цього не знаю? Я замету між кочерги! (*Зупинилась проти Микити і з жартом говорить*). А ти, парубче, не сміти по хаті, ато я тебе ось цим деркачем по губах!

Микита (*дає їй лушпиння*). На, викинь!

Маруся. І сам викинеш, не великий пан. І—і розлуцився!

Микита. Відчепись ти від мене!

ЯВА II.

Ті ж і Одарка.

Одарка. Добривечір!

Маруся (*швидко*). Сестривечір, добрички, чи не телячили ви моїх бачатків?—А як же, телячили, телячили; задрали лози та й побігли у хвіст. Яким це вас вітром сюди занесло?

Одарка. Таким же, як і вас. Здрастуйте, тітко! Чи ви ще живенькі - здоровенькі? (*Кладе хліб на стіл*).

Морозиха. Здорова, здорова, дівонько! Як тебе господь милує?

Одарка. Спасибі господеві милосердному! Бабуся вам кланяються.

Морозиха. Спасибі, спасибі!

Маруся (*тихо до Одарки*). Що, вже бачилась?

Одарка (*соромлячись*). З ким?

Маруся. Ач, ще й питає!

Микита (*наслухає*). Так і вилетіла йому назустріч!

Морозиха. Хто? Кому назустріч?

Микита (*регоче*). То ми балакаємо про Одарчиного мидруса.

Одарка. „Просимо вас, не смійтеся з нас; ми об тім не споримо, що вас не стоїмо; ви за нами не дуже, а ми за вами й байдуже!...“

Маруся. Он як відчитала!

Микита (*удає з себе спокійного*). Говорила покійна до самісінької смерті, та все чорт батька зна що!

Одарка. Адже я з тобою не балакаю, то й не лизь у вічі. Я тобі вже не раз казала, не зачіпай мене!

Маруся (*регоче*). Закуси, Микито, чим бог послав!

Микита (*до Марусі*). А тобі зась, коли не до тебе річ! (*До Одарки*). Так кажеш: „Не зачіпай мене!“ Ач, яка велика парсона!

Жіночий голос (*за вікном*). Чи є хто в хаті? А вийдіть сюди на часинку!

Маруся (*зазира у вікно*). А кого вам треба? (*Придивляється*). Та це Сидориха. Це до вас, тітко!

Морозиха. До мене? Чого б то їй?

Маруся. Певно прийшла прохати, щоб ви поворожили. Вона вже либонь з тиждень, мов несамовита, по усіх ворожках бігає, та питає: чи скоро її чоловік повернеться з наймів?

Морозиха. Ну вже хай вибача: проти неділі я й карт у руки не візьму. (*Пішла*).

Маруся (*сміючись*). Слухай, Одарко! А ти багато

ворожок одвідала, доки діждалася Семена? *(Скинула оком на Микиту).*

О дарка. Не лічила!

Маруся *(чванливо)*. Чого ж це ви так запишалися, чи не в міщани приписалися?... *(Помовчала)*. Чи не ворожать оце тітка на зорях?... Треба піти та й собі по-вчитись; бо либонь незабаром і мені прийдеться декого відшіптувати.... *(Глянувши з сміхом на Микиту, побігла з хати)*.

Микита *(встає і довго ходить по хаті. Балакає ніби про себе)*. Парсона, настояща парсона!

О дарка *(не дивиться у вічі)*. Яка є, такою вже й зостануся!...

Микита. Пава, панянка...

О дарка. Куди ж нам до вас рівнятись? Ми за вами й не потрапимо!... То ти з себе удаєш панича, а ми люди прості...

Микита. Що ж, багато Семен заробив?

О дарка. Спитай у нього!

Микита. А тобі б то він і не похвалився?

О дарка. Скільки заробив, стільки й буде... У шинок не понесе.

Микита *(глузуючи)*. „Не понесе!“ Я, бач, через те питаю, що бачив сьогодні на ньому одержу і зовсім би нову, та тільки старі дірки та латки!...

О дарка. Ох, як же смішно! Чому ж ти не регочеш? Ану зарегочи!...

Микита. А тобі до плачу доходить?

О дарка. Ми у злиднях вирости, то вже й звикли.

Микита. А вже грошей, то, певно, повні кешені приніс, та все, мабуть, бамажки, чи може червінці?... Багатир! А як же ви до вінця, у хургоні поїдете, чи на волах?

О дарка. Підемо пішки! Пішки, кажуть, нема замішки!

Микита. Воно й безпечніш! А то як баских коней запряжете, то щоб бува не перекинули та не покалічили... Або щоб на те не вийшло, як співають: „Ой їхали, та возилися; тпру! — стали, зачепилися“...

О дарка. Еге! І я ж так кажу, достомітно так!

Микита. Ай гарний же який став Семен, мов намальований!...

О дарка. Еге ж, гарнісінький такий! *(Усміхається)*. Мабуть мати в любистку купала.

Микита. Лице мов висмоктане, а очі як баньки!... Вже й говорить трохи навчився, а перш було все мовчить!

О дарка. Хто мовчить, той двох навчить!

Микита. А звісно! Він таки вилюдніє. Розумний парубок! Там такий розумний, як дядинина курка; що знесе яйце, то й кудкудаха!... І такий вже тихоня; хоч проти шерсти його гладь, не вкусе.

О дарка. Вже він нікого не дратує і ні з ким не заведеться... *(Глянула на нього)*. Та й до шиньку стежки не втопче.

Микита. Справді? Покірливий, виходить, мов той ледачий цуцик; хоч на хвоста йому наступи, й не писне.

О дарка *(підвела очі)*. І ти думаєш уразити мене такими речами? Та хоч ти собі що хочеш вигадуй, мели собі язиком, скільки влізе, а мені аж нічогісінько!...

Микита. Такий вже то, стало бути, до вподоби; хоч медом обмаж його, хоч дьогтем... Але мені цікаво ось що. Скажи мені, будь ласка... не раз вже я тебе питав, але ти все одмовчувалась... Скажи мені, чим він тобі до вподоби?

О дарка. Ба таки й скажу: тим, чого в тебе бракує.

Микита. Що ж він на вроду кращий від мене, чи розумніший? Чи постаттю, чи хистом взяв?

О дарка. Ні, не те, все не те ти кажеш. Може розумом та хистом ти його й переважиш, не знаю. А ось що: ти багатий дукар, а він бідний — і за те я його люблю. Ти сприткий і надто балакучий, а він тихий — і за те я його люблю! У тебе що-разу сміх та глум на умі, а в нього праця — і за те я його люблю! Ти кожного зачепиш, з кожного кепкуєш, а він нікого й словом не уразить — і за те я його люблю! Ти вихвалюєшся та чванишся тим багатством, що батько твій придбав, а сам і за холодну воду не берешся, а він змалку працює і батькові своєму старому допомагає, і малих

братів та сестер до розуму доводить — і за те я його люблю. Ти мало не що-дня п'яний, та б'єшся, та бенькетуєш, а його зроду ніхто п'яним не бачив — і за те я його люблю! Чув? От тобі і вся правда!... Що ж це, ні тітки, ні Марусі? Це неначе нарочито нас звели... *(Хоче йти з хати)*.

Микита. Ні, не всі ще ти одзнаки перелічила. Про те ще не сказала, що як він уміє улесливо буркотати, та слини розпускати...

Одарка. А ти б то не буркочучи задурих Марусі голову? Звів дівку з ума, та й відсахнувся!...

Микита. Нехай собі дуріє, коли приступа!... *(Палко)*. Так ти певно йдеш за Семена?

Одарка. Ще нехай спершу подаю рушники, а тоді вже буде річ про весілля!...

Микита *(скаженіє)*. Відсахнись від нього! Відсахнись, кажу тобі!...

Одарка. Цур тобі! який страшний у тебе погляд!... *(Побігла з хати)*.

Микита *(кричить)*. Одарко, постривай!... Що ж тепер?... *(Ламає руки)*. „Страшний погляд!...“ Так!... Аж ось коли ти вся з'явилася перед моїми очима, мов на долоні!... Тобі треба голубиної мови, улесливих речей? А я тебе лякаю своїм поглядом? Через те я тобі не до вподоби?... Не вірю, не вірю!... Це все нікчемні речі!... Дратуєш ти мене, як і торік дратувала, що слова правди у тебе ніколи не випитаєш. Але ж перш я ніколи не чув від тебе того, до чого зараз допитавсь... Хоч це і жарт, але інший; хоч це і дратування, але воно вразке, зневажливе! Дратуєш ти мене? Постривай!... Побачимо, які будуть дині з тієї огудини!...

ЯВА ІІІ.

Морозиха і Микита.

Морозиха. Намоглась в одну душу: ворожи їй та й ворожи!... Ні одної зірки на небі, геть заволокло, та захмарило... певно на дощ! Дивилась, дивилась... блиснула одна зірка, та й знову заховався; еге — на мою думку так випадає, що коли не заслаб де в дорозі,

то чимсь дуже бідкається. *(Сіла на полу)*. Еге! то оце вже Семен і вернувся з заробітків? Гарний парубок: тихий та покірний!... От буде пара!...

Микита. Кому?

Морозиха. Одарці! Оце вже вони, мабуть, в-осени і поберуться.

Микита. Навряд!

Морозиха. Чому ж? Вони одно другого стоять! Та й любляться либонь собі.

Микита. Навряд, кажу, чи поберуться! То пусте діло, що любляться!

Морозиха. От цього то вже я й не розумію! Може її хто інший свата?

Микита. Я її сватаю.

Морозиха. Ти? Опам'ятайся! Еге-ге, стривай, стривай! Правда, чула і я щось таке ніби похоже... Хто ж це мені сказав? Не пригадаю... Але ж кажуть, що вона тебе ненавидить.

Микита. Можна так зробити, що й полюбе.

Морозиха. Конешне, чого чарами не зробиш?... На світі усяке є зілля — і до отрути, і до любовців...

Микита. І без чарів обійдемось!

Морозиха. А гроші то, мовляв, найкращі чари. Еге-ге, ти як захочеш, то знайдеш собі таку дівчину...

Микита. А як я не хочу нікого, окрім Одарки?

Морозиха. Та що-бо ти це таке кажеш? Як же це?

Микита. Те, що чує!... Та це, бачте, я шуткую! Я вчадів; а з чаду я можу так зробити, що Семен і дутеля з'їсть.

Морозиха. Як? що таке? І бога ж ти не боїшся отаке казати? Оце вигадав! Певно ти, парубче, з жиру дурієш! Одно слово: дука, багатир!... через те тобі отаке нікчемне і в голову лізе!

Микита. Що ж мені робити, коли я її люблю? Тут і не хочачи зробишся нелюдиною, коли серце болить, мов гадина його ссе!... Кажуть, сякий-такий Микита, бешкетник, коверзник... А ніхто не загляне Микиті в душу, ніхто не спита, що там у нього діється. *(Надто зрушений)*. Знаєте, тітко, що іноді щось на мене таке находить, що здається, коли б моя сила, то я б усіх

людей порізав; а Одарку розчавучив би, мов ту гадину, на шматки б її роздер! *(Помовчав)*. Нехай би я був паскудний на вроду, або ж злодій, чи шибеник... Чому ж Одарка не хоче мене любити? За що вона зневажає мене? Через що я їй осоружний?...

Морозиха. Та отже не даром, мабуть, кажуть: „Не родись багатим, а родись щасливим!“

Микита. Так отже кажу: Хочби я мав і душу свою занепастить, а не попущу, щоб Семен на їй оженився; не попущу, щоб надо мною узяв верх отой обшарпанець, голодранець! „Не родись багатим!“... Що з того, що я багатий, коли серце моє пошматоване, гірш старцевої одежі?... „Не родись багатим!“...

Морозиха. Ти, мабуть, і справді п'яний?

Микита. Ні, я не п'яний, а упрямий! Що б то я був за парубок, щоб не посватав котру схочу?

Морозиха. Бачу, парубче, що твоє багатство тобі вже зовсім забило памороки. Жируеш ти!

Микита. Та замовчіть ви бога ради, не дорікайте мене, не ворухіть мого серця!... *(Довго ходить по хаті)*. Тітко, чи нема у вас чарки горілки?

Морозиха. Та в тебе й так хмелю того повно в голові.

Микита *(сів за стіл)*. Не бійтесь, я розуму не проп'ю. А що у мене оттут засіло, у цій кістці *(показує на лоб)*, того ні горілкою, ні отрутою не занімиш!... *(Співа)*.

Гей і п'є козак, п'є,
Бо в козака гроші є,
Гей за ним, за ним ненька старенька
Дрібні слізеньки лле.
Ой ти синочку мій,
Ти дитино моя,
Гей не пий, не пий тії горілочки,
Бо зведе з ума.
Як горілки я нап'юсь,
Та й ума я наберусь,
Гей з невірною дружиною
Жити не поїмусь.

Ті ж, Одарка, Маруся, Христя, Горпина й другі дівчата.

Дівчата. Добривечір вам в хаті!

Морозиха. Здрастуйте, мої любі дівчаточка!...

Отже й гаразд, що ви поприходили, ато тут Микита...

Микита. Я чув колись приказку: „Іж борщ з грибами, держи язик за зубами“.

Маруся. А вгадайте, тітко, де це ми були?

Христя. Ну, та й язиката!

Маруся. Це ми у нас, на горищі, курей покрали!

Морозиха. Ой буде тобі на горіхи від батька!

Маруся. Про батька байдуже, аби мати не дізналась. Тоді буде мені сто чортів і сіра свита! *(Рече)*.

Микита. Тітко, дайте ж мені чарку горілки!

Морозиха. А де б то вона у мене взялась?

Микита. А, чорт батька зна що!

Маруся. Давайте, дівчата, поскубемо курей, та зготуємо вечерю, а щоб не поснули,—заспіваємо.

Морозиха. Оце розумна річ! Справді, заспівайте! Давно вже моя хата не чула співів... Візьми ж котра курей, та поріж за хатою, а тоді вже й скубти!...

(Микита скрутив цигарку), одвернувся від дівчат і затулив вуха; дівчата сідають на лавах, готують вечерю, інші ложки перемивають та полумиски; одна дівчина взяла курей і пішла з хати).

Дівчата *(співають)*.

Та нема гірш нікому,
Як тій сиротині,
Ніхто не пригорне }
При тихій годині. } двічі.
Та не пригорне батько,
Не пригорне мати,
Тільки той пригорне,
Що думає взяти.

Налетіли гуси
З далекого краю,
Скаламутили воду
В тихому Дунаю.

Бодай сірі гуси
З пір'ячком пропали,
А що нас розлучили,
Як голубів пару.

Як ми кохалися,
Як зерно в горісі,
А тепер розійшлися,
Як туман по лісі.

Микита. Ну вже завели гарної! Хай вам враг з такою піснею!

Маруся. А ти заткни вуха, та й не слухай.

Микита. Ба ні ж, завели неначе по мертвому!

Маруся. Я знаю, чому тобі не по нутру ця пісня.

Микита. Ти знаєш з носа та в рот!... *(Сміється)*.

Маруся. Засмійся, Матвійку, дам копійку.

Микита *(з серцем)*. Що ти сказала?

Маруся. Те, що чув! Хіба ти оглух?

Микита. Щоб тобі язик всох!

Маруся. Бог—не дитина, не послуха дурного Литвина!

Микита. Гляди, щоб я тебе іноді, бува, не мазнув по губах! Щось у мене дуже сверблять руки!

Маруся *(регоче)*. Ох лишенько! Я ж тебе так точнісінько боюсь, як торішнього снігу.

Морозиха *(до Марусі)*. Але й ти яка дівка! Чи вже ж не можна змовчати?

Маруся. Щоб я йому змовчала? Не діжде він цього, от що! Велике цабе!

Микита *(скочив)*. Чи тобі заціпить сьогодні?

Маруся *(регоче)*. Ох, як же ти мене налякав, аж сорочка на мені пополотніла!

Микита *(скрегоче зубами і кидається до неї з кулаками)*. Ну, идолка, дамся я тобі в знаки!...

ЯВА V.

Ті ж, Семен, Іван, Омелько і парубки.

Омелько *(кладає хліб на стіл)*. Добри вечір вам, тітко! Чи приймаєте гостей?

Морозиха. А які ж там гості?

Омелько. Наше парубоцтво. Нараялись ми прохати вас, щоб знов прийняли нас на цю зиму у вашу господу.

Морозиха. Чесному парубоцтву моя хата настіж! А якщо ти, Омельку, знов за березу, то за твоїм розумом і моя голова не болітиме.

Омелько. Спасибі вам, тітко! Тепер же, хлопці, звеселить тітчину господу гарною піснею.

Іван *(прожогом вбіга)*. Ось дечки й я! *(Швидко говорить)*. Добри вечір, тітко, га? Чи нема kota тумана, кицьки-шкодливи,—пояси дітям дам; борщу забільного під лавою, хоч покришкою накритого—гребінка гарна е! га? *(Парубки тим часом чоломкаються з дівчатами, дівчата соромляться, штовхають одна другу. Інша ховається від парубка за дівчат)*.

Семен. Ну, замолов! Починай-бо пісні!

Іван. Пісні? Ось зараз! *(Співа й пританцьовує)*.

Заграй мені гранди бала,
Щоб я трошки подибала...

Омелько. Не пустуй-бо, Іване, заводь гуртової!

Іван. Не гнівайтесь, ваше благородіє, зараз почнемо. *(Співають)*.

Та лугом іду, та коня веду.

Розвивайся, луже,—

„Сватай мене, козаченьку,

Коли любиш дуже!

А хоч сватай, хоч не сватай,

Та хоч присилайся,

Щоб і слава не пропала,

Що вірно кохався!“

Я кохався, та не сміявся,

Думав тебе взяти,

За лихими ворогами

Мушу покидати.

Покидаю тебе, серденько,

Іншому такому.

Що не скажеш тії щирої правди,

Що мені одному!

„Я ждала вечір, та ждала й другий —
Тебе не видати,
Та й мусила чорт зна кому
Всю правду сказати!...“

Морозиха. Спасибі, добрі молодці, за пісню!

Іван. Це я, тітко, добрий молодець, а то все шушваль!

Морозиха. Що й казати, без тебе яка гульня!

Іван. Авжеж, який без цигана ярмарок? Може вам, тітко, потанцювати?

Морозиха. Танцюй, коли охота! *(Омелько і Семен становлять пляшки з горілкою).*

Іван. Аж жижки трусяться, так хочу танцювати. *(Співає й танцює).*

Коли б мені жупан чорний,
Шаровари сині,
То б до мене дівки липли,
Як до браги свині.
Шабля з боку, сам без ока —
Схожий на козака,
А спереду на сову,
Ззаду на їжака...

От-так, а не чорт зна як! Коли б це хоч невірненька музика, то я б танцював до самісінького світу. Як так кажуть: „Хоч погано, та за те довго!“ *(Побачив пляшки, починає стогнати).* Ой лишенько! ой, пече ж мене, пече! Мабуть сояшниці, або пристріт!

Семен. Оттак з ним, сіромою, раз-по-раз діється, як тільки вздрить горілку. *(Сміється).*

Омелько. Де ж там у тебе пече?

Іван. Та оттут... і осьдечки... ох, пропав же я! Омельку, ратуй мене, налий швидче чарку — я увіллю в середину, то воно там може й полегча.

Омелько *(бере пляшку і чарку).* Постривай, тут є й старші від тебе. *(Частує Морозиху).*

Іван *(стогне).* Слабий та малий — то найстарші в хаті.

Морозиха *(до Омелька).* У кого в руках, у того і в устах. Дівчатка, подайте ж там закуски, та хутенько! *(Дівчата становлять на стіл закуски).*

Омелько. Дай же, боже, гуляти нам тихо, без сварки і без худого слова! *(Одпив трохи, частує Морозиху).*

Усі. Дай, боже!

Морозиха. Щастя, боже, на все добре! Гуляйте, дітки, так, як колись гуляли ваші діди й батьки, чесно та тихо, як слід поважному парубоцтву! *(П'є).*

Іван! Та годі-бо вам причитувати! І почали: „дай боже, і не дай боже!“ Тут чоловік пропадає, а вони завели такої довгої, що й до світа не переслухаєш...

Омелько *(частує Івана).* Навже й тобі!

Іван *(випив).* Чуєш, як задзюркотіло, неначе у порожнє барильце!... Чим би тут закусити? І нащо в і, дівчата, постановили оце сало? І хто його їстиме? *(Бере сало й хутко їсть).*

Семен. Одначе наминаєш, мов той кіт!

Іван. Та знаєш, аби чим-небудь напхати пельку. Тю! я й не бачу, що Микита тут! Чого ти замислився, мов та панянка, що заміж хоче?

Микита. Піди собі геть, не твое діло!

Іван *(шуткуючи).* Ой-ой-ой!.., який сердитий! Звиняйте, Микито Степановичу! Мені здається, що у вас мухи завелись у носі.

Микита. Чого ти чіпляєшся до мене, идоле?

Іван. Та цур тобі! Я тільки так... Слухайте, хлопці, я вам розкажу одну казку.

Деякі. Ану-ну, що ти там збрешеш?

Іван. Е, ні, це не брехня! Давно це, братця, було, ще за царя Хмеля, як було людей жменя. У однім селі та жив собі заможний чоловік, ще за кріпацтва він отаманував, так грошей нагарбав стільки, що може його і в дві тисячі не вбереш. І був у того чоловіка одним син, гарний парубок і здоровий такий, що й вола б надвое роздер; і такий щирий парубок!... тільки не до роботи, а до горілки та до бійки... Гуля той парубок, та й гуля, чи то будень, чи то свято, йому однаково. Б'ється, та лається, та бенькетує; і ніхто його не зупиняє за тим, що багатий!... Ото раз, насмоктавшись у смак горілки, став він думати та гадати, щоб ще таке вигадати, щоб людей здивувати і себе вдовольнити? Думав, думав, а далі й каже собі: „Е, не достає мені

гарної дівки!“ А в тім селі та була одна сирота, та ще й убога, і щиро вона покохалась з таким же сиротою, як і сама, і вже вони мали собі побратись, тільки б діждати осені. Як ось багатир почав за тією дівкою зорити, і де б то він її не зуспів: чи на вулиці, чи на роботі,— лізе їй у вічі та й лізе. Дівка плює йому межи очі — а він обітреться, та й знов до неї...

Микита (*скочив*). Брешеш!

Іван. Хіба це про тебе? Правду ж, мабуть, кажуть, що на злодієві шапка горить!

Одарка. Правда, правда, Іване!

Семен. Стривай, Іване, я докажу твою казку.

Микита (*виходить зза столу*). Всі ви брешете, як собаки! (*Йде з хати*).

Іван. Та хоч попрощайся! (*Регім*).

Микита (*до нього*). Ну, сатано, одіб'ю я тобі пецінки! (*Пішов*).

Іван. Оттак! спасибі тобі, паніматко, за вчорашню кашу...

Омелько. Молодець Іван, неначе окропом ошпарив!

Одарка. Добре відспівав!

Маруся. І за мене віддячив!

Омелько (*частує Івана*). За це на тобі, Іване, чарку горілки!

Іван. Та ти, Омельку, не дуже піддобрюйся, бо я й про тебе дещо знаю.

Всі (*дивуючись*). Про Омелька?

Омелько. Кажі, брате! Може що лихе? Здається, за собою нічого такого я не запримітив, але ж з боку видніш...

Іван. Авжеж видніш! А чом ти не випив повної чарки, як тітку частував?

Омелько (*сміється*). Та й тільки?

Іван. Ото й по всьому! Он, як я, так раз-у-раз по повній п'ю. Не віриш? Ану налий!

Омелько. Бач, куди гне! Дуже жирно буде! (*Частує парубків*).

Іван. Ач, який скупий! Хлопці, загадаю я вам загадку! Хто вгада? „Чотири чотирники, п'ятий кавурник, несуть кривулицю, через тин на вулицю“.

Семен. Я колись її знав.

Іван. Та й давно то, мабуть, було, „ще за царя Гороха, як було людей трохи“?

Омелько. А справді, і я знав її.

Іван. Та справді ж, справді у решеті дірки! Ех ви, неграмотні! Ану вгадайте другу!

Маруся. Та ти-бо не забігай наперед, перш цю скажи!

Іван. Ти ж така догадлива, чи вже й досі не догадалась? Чотири чотирники — оці чотири пальці, п'ятий кавурник — оцей палець, кривулиця — ложка, тин — зуби.

Деякі. Тю, диви!

Маруся. Ану я загадаю!

Іван. Ох, ти моя зозулечко! Ану-ну, загадай!

Маруся. Що буде, як козі мине сім літ?

Іван. „Мати привела Каленика, та не скажу, як зовуть!“ Восьмий год піде! Ну, вже й загадку видрала! А що, братця, значить: „Андрій, сім верст, по коліна“?

Христя. І де він, матінко, повидирав цих загадок?

Іван. Це, бачте, так було: йшли три чоловіки над річкою, а їм назустріч іде чабан. Вони всі троє і запитали його разом: один пита — „як тебе звуть“, другий — „чи далеко до села?“, а третій — „чи глибока ця річка?“ Він їм усім трьом і відповів разом. „Андрій, сім верст, по коліна“. Ну, годі теревені правити! От, коли б це хто заграв, хоч на губах, доки музики придуть, я б учистив козака!... Ге, коли б ви, братці, знали, яке мене лихо спіткало!... аж до плачу мені доходить!

Омелько. Певно, що лихо велике, бо й твар тобі зморщило, неначе постіл.

Маруся. Єй-богу! Це вже знов щось вигадав!

Іван. Еге, добрі вигадки! Коли б тобі так, як мені, то тобі і голову повернуло б назад потилицею.

Маруся (*зареготала*). А хіба у мене голова потилицею наперед!

Іван. Догадалася! Знаєте, панове-товариство, хотів я порадитись з вами, що оце в-осені вже хочу ожени-тись; годі вже бурлакувати! Та не знаю, яку мені й

брати: чи сліпу, чи криву, чи безносу, бо проста не піде за мене! От добре моему побратимові Семенові, що йому й на думку не спада женитись!

Семен. От, чортів парубок, яке приклав!

Одарка (*засоромилась*). Тебе, Іване, і за ніч не переслухаєш!

Іван (*до Одарки*). І ти обізвалась? Так і видко, що заміж не хоче! (*Регіт*).

Одарка. А бодай тебе!

Маруся. Це не в віко, а прямо в око попав!

Іван (*до Марусі*). Слухай, чорнява, брови, як сметана, сажою підведені, глиною зашпаровані,—чи ти підеш за мене!

Маруся. Як за такого хорошуна не йти! (*Регоче*). Кругом багатир, від халяв до потилиці!

Іван (*подумав*). Ні, не буду я тебе сватати! Бо коли б ти була хоч трошки вища, або ж нижча, або товща, чи там тонча... А то якось не під лад. Та щей зовсім не балакуча, неначе у тебе й язика нема!... (*Регіт*).

Христя. Іване, я піду за тебе!

Іван. Ти? Ану постривай, я придивлюсь до тебе! (*Дивиться їй у вічі*). Еге-ге, та ти ж каліка!

Христя. От ще що вигадав!

Іван (*шепче їй на вухо*). А правда? (*Христя одниха його і біжить між дівчат*).

Омелько. Ну, хлопці, що ж ви стовбичите? Доки музики прийдуть, грайте у карти, або що.

Семен. Справді, давайте, згуляєм у лави! А в кого є карти? Або у хвильки?

Один із парубків (*виймає карти*). Ось у мене є!

Іван. Ану покажи!... (*Придивляється на карти*). Та й засмальцьовані! Славні будуть блини, як діждемо масляної!

Семен. Ну, хто у хвильки? (*Семен і три парубки сідають на полу і грають у хвильки; деколи промовляють*). „А в тебе дундик? Ходи кралю! Клади, чуть лізе! А в кого курятник? Клади стару! Та не поглядай! Та ви-бо не зморгуйтеся! За одно пропадять, козирият нехвалидом. Клади попівну!“...

Ті ж, Гриць і Василь (музики).

Іван. За вовка помовка; а вовк і в хату. Грайте мені зараз! (*Схопив одного музику і почав пустувати*). „Ой грай, коли граєш!“...

Музика. Та ну-бо, не пустуй! — штрумент розіб'єш!

Омелько (*частує*). Випийте, братці, та вчистьте нам якої-небудь!

Музика. Можна, якої завгодно можна!

Іван. Заграйте мені такої, щоб я аж не стямився!

Музика. Усякої можна! (*Настроює скрипку*). Тільки щоб на струни було!

Іван. За це не турбуйся, я за все платю!

Омелько. А з яких би то грошей?

Іван. З яких? Що з тобою розказувати!...

Омелько. Та ти, Іване, не хапайся,—нехай спершу дівчата потанцюють.

Іван. Оце вже не по моему!... (*Музики заграли, дівчата по дві кружка танцюють*).

Іван (*довго дивиться, притупуючи ногою*). Та вже більш копи лиха не буде! „Трясітєся, рубці, дивітєся, хлопці!... Розступітєся, миряни, нехай гиря погуляє!“ (*Схопив одну з дівчат і танцює з нею*).

Ой піду я в ліс по опеньки,
Таки найду дуб зелененький;
Сюди-туди дубком стрепену,—
Натрусила жолудиків пелену.

ЗАВІСА.

ДІЯ ТРЕТЯ.

Через тиждень після другої дії

На кону ті ж обставини, як і в першій дії, тільки хата Одарчина трохи глибше до села; проти хати, зовсім напереді, криниця і жолоб. Вечоріє.

ЯВА I.

Христя і Маруся.

Маруся і Христя (*йдучи до криниці з відрами на плечах, співають*).

За тучами, за хмарами,
Сонечко не сходить;
За лихими ворогами
Мій милий не ходить.

Ой ви, тучі, ви грізнії,
Розійдіться різно!

Прийди, милий, чорнобривий,
Хоч не рано — пізно!

Привикайте, карі очі,
Самі ночувати,—
Гей поїхав мій миленький
У поле орати.

Бодай воли живі були,
А плуг поламався,
Щоб мій милий, чорнобривий
З волами пригнався.

Христя (*набира воду*). Чи буде ж то Одарка кликати на сватання?

Маруся (*теж перехиляється у криницю*). А хто її зна! Ні, ти ось що скажи: що буде, як Микита довідається про це сватання?

Христя. А хіба ж він і досі не знає? Та мені здається, що Микита тільки так собі коверзує!..

Маруся. Ой ні, не кажи цього, бо знаю я добре Микиту!... (*Озирнулася навкруги*). Чи ти знаєш, що він ще позавчора пішов у Хвестунову, до якогось ворожбита?

Христя. Ой лишенько! Еге!... І що ж той ворожбит зроби?

Маруся. Що? Перекине Семена вовкулакою, от тоді й роби, що хочеш... Я вже шепнула про це Одарці, так вона господи як плакала!

Христя. Сердешна! Чула й я, сестричко, що є такі ворожбити... Хай бог боронить!... Адже он розказують, що позаторік, чи пак ще давніш, у Хайнівці та один упир за щось-то ремствував на якогось парубка... Ото той парубок посватався, а далі й звінчався... Тільки-що, каже, вийшли вони з церкви, аж його молода зараз і перекинулась у зозулю, вилетіла на тополю, та й почала кувати; а він перекинувся у собаку, та й побіг, гавкаючи, уподовж села, і відтоді й чутки про них нема... Ох, борони боже! Прощай, сестричко! (*Пішла*).

Маруся. Ходи здорова! Господи, як то чудно у світі діється, що кого щиро кохаєш,— одвертається від тебе, та ще й кепкує, зневажає: кого ж ненавидиш, дивиться на його не хотіла б— у вічі лізе!... Ох, Микито, зав'язав ти мені світ, отруїв ти мою душу!... За те ж тепер і сам караєшся! Нудиш світом за Одаркою, а вона й дивиться не хоче на тебе!... І чого він до неї липне? Дивно! Чи зрозуміє ж вона його речі, його погляд, його душу?... (*Співа*).

Чи я вплила, чи я вбрела,
Чи мене підмито?
А чи козак любить не став,
Чи його одбито?...

ЯВА II.

Іван і Маруся.

Іван (*виходе від села*). Чи то ти тут, Марусе, співала? Диви! А я йду собі та й думаю: певно, соловей!

Маруся. Тобі б тільки насміхатись... От, щастя дівці!...

Іван. Щастя, як трясця, кого нападе, не скоро покине! Якій же то дівці?

Маруся. А вже без лиха не обійдеться, як хтось-то довідається!

Іван. Про кого це ти кажеш?

Маруся. Знаєш про кого!... Щось буде, а чогось не стане...

Іван. Дурниця! хіба ти що чула про...

Маруся. Що вже я вухом чула, того в мене з язика не вхопиш!

Іван (*зазира їй у вічі*). Справді? А ти не знаєш, куди пропав Микита?

Маруся. А почім я знаю!... Хіба мені Микита що? Сват він мені, чи брат, чи яка рідня?

Іван. Та так, ніби з лівої щоки?...

Маруся. Ти вже почнеш чорт батька зна що вигадувать, та притулять горбатого до стіни! Прощай! (*Пішла*).

Іван. Ідїть здоровенькі! Ну, та й заздрісна яка дівка! Вже їй, бач, і не по нутру, що Одарка перш її йде заміж. Мабуть ці підстаркуваті дівчата скрізь однакові, що дівку, котра йде раніш її заміж, у ложці води втопили б!... Що ж це Микити ніде не видно? Ще як позавчора бачив я його уранці в шинку, та й досі! Такий понурій був, та сердитий, все пив горілку... О, завзятий, бісів парубок! Одначе Маруся мабуть щось знає... Треба сьогодні бути на сторожі! Стривай, а це що? (*Придивляється*). Хто ж ото йде? Так і є, Семен з старостами! А хто ж то за старостів? Бач, писар Скубко та старий Кугут! Ану, заховаюсь, та послухаю, що вони казатимуть; може це й мені на старість знадобиться! (*Ховається за жолобом*).

ЯВА III.

Семен, писар Скубко і Кугут.

Кугут. Ти ж, Семене, зостанешся надворі, а ми підемо в хату, бо так закон велить; а там вже, якщо той... то й тебе покличемо... Я пак і забув спитать, як

ти з дівкою, що вона?... Бо треба знать, з чого розмову почать...

Скубко. Да, обов'язательно!

Семен. Вона согласна!... Тільки баба її неначе трохи... Каже, що Одарка ще молода, „нехай, каже, погуля...“

Скубко. А котрий же їй, примеру, год?

Семен. Вісімнадцятий.

Скубко. Што ж, дівчонка якраз у поре! Уже законний срок перескочила!...

Кугут. Та вже якось воно буде, якось-то господь нам допоможе...

Скубко. Знаєте, як то кажуть, „що було, то бачили, а що буде, то повидимо“. Умієм заговорить зуби, і всьо буде какурат!

Кугут. Ну, то ходім, пора! Господи, благослови! (*Старости пішли в хату Одарчину*).

Семен. Хай вам господь милосердний помагає! (*Сіда на камені*). І чого воно на вулиці так тихо: ні гомону, ні співів не чуць? Хочби що-небудь глас подало. Тихо, всюди тихо! (*Задумався*). Хочби Іван на цей раз трапився, він би розважив мою тугу. Правду, мабуть, кажуть, що перш чим оженились, треба тричі зажуритись... Якись сумні думки роєм обсідають голову і одна другу жене і розбиває, мов хвиля хвилю!... Одна думка не лізе мені з голови: З якого побиту Одарка позавчора, на вечорницях, як сказав я їй, що пришлю у неділю за рушниками, ніби злякалась і затремтіла, а потім якось чудно спитала: „А чи будемо ж ми щасливі?“ Далі щось таке натякнула про Микиту, ніби боїться його... Став я її допитувать: Хіба, може, кажу, Микита похвалявся? Вона замовкла й замовкла, неначе води в рот набрала. З того часу я серця свого не заспокою! Разпозраз мені здається, що ось-ось, незабаром, усе, чим я жив, усе, що мене тішило на світі і що керувало моєю тажкою працею, одіймуть у мене на віки... Мов вихор налетить, зопсує і полама моє щастя...

Іван (*тихо*). Задумався... Чи не налякати мені його? Може звеселю...

Семен. Неначе хто балака?

Іван (тихо). Почув! (Почина гарчати по собаці).

Семен (приглядається). Щось неначе лежить? (Іван гавка). Собака, чи що? (Іван нявчить по котячі). Що воно таке? (Іван співа півнем). Справді, чи не відьма?

Іван (хутко кидається до нього і балака не своїм голосом). Здоров, будь козаче!

Семен. Це ти, Іване?

Іван (своїм голосом). А то ж який біс! А куди це ти налагодився?

Семен (усміхнувся). Хіба ж від тебе виховаєшся? Одначе спасибі, що ти прийшов, а то я трохи не зду-рив; така мене туга взяла.

Іван. Чорт батька зна, чого журиться! Кажуть ще, що кому хвортуна служе, то він ще й хвортуну лає. Дівка його любить, що й душі не чує, а його бере туга! Чудасія, та й годі.

Семен. Та баба Одарчина щось морочить!

Іван. Сказано, стара, треба ж показати, що в ній вся сила. А може боїться, щоб чого не нашкодив Микитин батько?

Семен. То-то бо й є! Щось і Одарка ніби не та стала.

Іван. Говори! Одарка баби не послуха; не так вона тебе любить, щоб послухала бабиних витребеньок; тільки...

Скубко (на порозі). Семйон, гов? А йди сюди!

Іван. Бач, он вже й гукають тебе. А що, тьохнуло серденько? Іди ж, іди! Там вже Одарка виглядає тебе з хусткою.

Семен (весело). Приходь же, Іване, на сватання—ти ж у мене й за боярина будеш! Та клич усіх хлопців.

Іван. А я думав, що ти за боярина покличеш якого-небудь дуку...

Семен. От, ще що вигадав! Ми ж з тобою не чужі; пам'ятаєш, як колись хрестами помінялись?

Іван. Я пам'ятаю, аби ти не забув!

Семен. Приходь же, Іване, на сватання, та збігай за одним заходом і за музиками. (Пішов. Іван дивиться йому в слід).

Іван (один). Чудний парубок; дівка без міри його любить, а його бере туга!... Коли б мене так дівчина

любила, то була б у мене й сорочка вишивана, і стьожка шовкова, а то яка у мене стьожка? Тільки слава, що стьожка: мотузка, а не стьожка! Ех, чорти його батька знає, здається і робиш гірко, а їси усе ж таки не солодко! (Махнув рукою). Ех, танцюй лихо, смійтесь злидні! (Співа і танцює).

Ой чом не прийшов,
Коли місяць зійшов,
Тоді тебе принесло,
Як сонечко ізійшло!
Ой чом не прийшов,
Як я говорила,—
Цілу ніченьку
Свічка прогоріла.
Ой хто до кого,
А я до Параски,
Бо у мене чорт ма штанів,
А в неї запаски! (Пішов).

ЯВА IV.

Одарка (вийшла з хати), потім Маруся.

Одарка. От і рушники я вже подавала, а й сама не знаю, чи рада я, чи не рада, що йду за Семена? Кого ж би це мені покликати у дружки? Піду на село і яку першу дівчину зустріну, ту й покличу. (Іде на село, їй назустріч Маруся).

Маруся. Добри вечір! Невже це ти й рушники подавала?

Одарка. Подавала, сестричко!

Маруся. За кого?

Одарка. Ще й питає! Просю тебе, сестричко, до мене за старшу дружку.

Маруся. Коли ж весілля?

Одарка. У ту неділю.

Маруся. Щаслива ти! За Семена йдеш? І він щасливий!... Бач, як то кажуть, „за терпіння бог дає спасіння“; хоч і довго ждала, а таки діждалась свого щастя.

Одарка. І ти діждеш!

Маруся. І... дай поки! Мій сужений мабуть ще десь на припічку кашу їсть.

Одарка. А Микита? Невже знову згордував?

Маруся (з серцем). Дуже він за мною пеклується!

Одарка. Ну і як ти його, сестричко, любиш! Мені здається, що я б його ніколи не покохала, такий у нього страшний погляд,—мов опече тебе ним, як гляне! Та сердитий, та поганий на язик!... Я й не знаю, чи зугарен він хоч слово ласкаве сказати.

Маруся (зідхає). Через те я його люблю й покохала, що не вміє він що-разу ні ласкати словами, ні голубити речами, а одним поглядом усе тобі скаже!... Орел, а не парубок! Раз тільки я учула його закохану розмову, і стерялась, і серце і душу йому віддала! Зневажа він мене, гордує мною, як вітер горою!... Перед усім миром знущається надо мною й глузує мені у вічі. А одне слово тільки він скаже, та так, як тільки вміє сказати; одним поглядом все скаже, і я всю його зневагу забуду і знову збожеволію і стеряюсь!

Одарка. Бідна ти, сердешна!

Маруся (зиркнула на неї). Бідна? Чого ж тобі так стало жаль мене?...

Голос Скубка. А де ж це наша молода?

Одарка. Це ж вже мене шукають... Ось я зараз! (До Марусі). Біжи ж, Марусе, та клич усіх, усіх дівчат, а я піду лагодити закуску, бо баба самі не вправляться. Гляди ж, не барись, приходь хутенько! (Йде). Стривай, і забула. Як думаєш, сестро, кого мені ще покликати за другу дружку? Покличу Христю, або Горпину... Як ти думаєш? Кого ти раєш? (Пішла).

Маруся (дивлячись їй у слід.) Про мене хоч і Христю! (Регоче). Тобі б тільки щебетати, та млити від солодких речей!... Чи тямив же ти, що таке кохання? Ти мене жалієш? Ти так багата щастям, що й мені хочеш частину його уділити? Дурна, дурна!... Одначе дурному, та ледачому завжди щастить!... Що не говори, а бісова тінь гарного парубка підхопила... Це відьомське чудо! Розквасить губи, та й дума, що ось то яка я красуня!... Хороша, як курка задрипана. (Чутно за лаштунками пісню). Еге, це вже й парубки йдуть на

сватання!... Піду та скличу тобі дівчат, а потім будем дивуватись на те щастя!... ха-ха-ха! А Микита десь запропастився!... О, тепер я з нього поглузую!... (Пішла).

ЯВА V.

Омелько, Іван і парубки (йдуть через кон з піснею).

Гей по синьому морю
Хвиля грає,
Гей турецький корабличок
Розбиває,
Гей сорок тисяч війська
Витопляє,
Гей сорок тисяч війська
Ще й чотири.
Гей тож їхали козаченьки
Та із України,
Гей вони посідали на могилі,
Гей викресали вогнику з оружину..

(Виходить Семен, уклоняється парубкам і просе їх в хату)

Іван (вертається). Треба побігти ще за музиками. Чорт його зна, яку їм і ціну давати? Ондечки й дівчата вже йдуть. (Пішов).

ЯВА VI.

Дівчата (стають проти хати і співають).

Заручена та Одарка,
Зарученая;
Дала свою білу руку
На вічну заруку.
Чи ми ж тобі, та й Одарко,
Не казали,
Чи ми ж твого та й серденька
Не втішали?
Не йди, не йди та до броду
Рано по воду,
Та не слухай тих голубів,
Де два загудуть...

(Одарка вийшла з хати і кланяється дівчатам трічі у пояс. Потім запрошує їх до хати).

ЯВА VII.

Два музики й Іван.

Іван. Ідть же, дяденька, прямо в хату, а мені ще декуди треба збігать. Так що ж, дяденька, договори так, як я говорив?

Музика. Ні, так не ловко! Четвертака до карбованця набавиш?

Іван. А какой-бо ви!... Та беріть двадцять копійок срібла,— прошу вас!

Музика. Як то можна? Штрумент же що-небудь стоїть, ну й струн, може, на цілого гривеника зопсуєш, так воно ж чогось коштує? Тепера сама тонча струна, так вона, брат, аглицька, або ще й дорожча!... Как ти полигаєш?

Іван. Ну нехай буде по вашому, з вами не зговориш!

Музика. В'єрно!... Потому штоб і гаварить, так обученіє потребується!... Чудной ти! Тепера хоч і на скрипці, наука тож чого-небудь стоїть... Я може не одного карбованця заплатив, доки навчився. Дам я тепера тобі скрипку, ну на, на!... От ти й не заграєш; бо звесно, как не туди пальці стоять. Воно до всякого діла є наука... Мені дратвою прив'язували пальці до скрипки, доки навчили; прив'яже,— і грай... да!... А вот как етот мальчонка був предоставлен до меня у ндравоученіє, так што я з ним воспрімчив був. Ось розкажи как я теб'я муштрував!

2-й музика. Мене дяденька били, у-у, здорово били...

1-й музика. Мальчонка вот нічаво, ну только п'ють, біда, як п'ють!... Раз, однажди договорились ми свадьбу грать за 75 кипеек. Положим, продешевили. Так вон побачив на вікні пляшку, думав, што водка й украв її, та в горло; а то хитижен... Што ж ти думаєш, чуть дуба не дав. Так я його як схватив за холку, да как трипонував, так-так увесь канифоль з него і вискочив!...

2-й музика. Мені у сирівці вимочували руки, а далі шевською смолою натирали пучки, щоб отако гуділо... (Показує на бубні).

Іван. Та добре, добре, йди вже, бо тебе й за день не переслухаєш!

1-й музика. То-то ж бо й є! До всякого діла треба знать, як і що!... (Пішов у хату, настроюючи скрипку). Я тобі усякий танець так заграю, що... Я можу козак-вальця, і жидівочку, і всякі панські танці!...

ЯВА VIII.

Іван. У кого б же це мені позичити на сватання цілу свиту, або хоч невірненького жупана? Піду до старого Ганнушенка; у нього, кажуть, є червоний жупан, ще прадідівський, чи не позиче?... Як одягнусь, то-то з мене козарлюга буде, та й ловкий же! Зараз шапку на бакир, візьмусь у боки і нікому не зверну з шляху!... (Пішов).

ЯВА IX.

Микита і Маруся, а згодом Іван підкрадається і приляга за жолобом.

Микита (тягне за руку Марусю). Кажеш, що вже посватав?

Маруся. Оце туж-туж... вже либонь і гульня почалась. (За лаштунками чути музику до кінця дії).

Микита. Он як!... Марусе, виклич мені Семена на часиночку, будь ласка!

Маруса. Так би я тебе й послухала! І не проси, і не говори мені, нічого не хочу слухати!

Микита. Марусе, слухай суди!...

Маруся. Шкода вже мене обдурювати! Дурив, дурив мало не два роки, та й кинув на посміх людям!... Ще й лихословиш мене, та гордуєш перед усіма, що звів з ума! І на вечорницях тоді що ти мені казав?!... Ще й бив би, може, якби... Потім знов підлестився і знов відкинувся... Ось і докотилася ниточка до клубочка...

Микита. Прости мене, я тоді й сам не пам'ятав, що балакав! Виклич мені Семена або Одарку, я тільки скажу одно слово— та й чорт з ними! Слухай, Марусе, коли ти викличеш Семена, то щоб я крізь землю провалився, щоб я світа сонця не вздрів, коли

не свататиму тебе!... Я хочу тільки поглузувати з його! (Маруся пильно дивиться йому в вічі). Скажи ж, навчи мене, чим зможу тебе ублагати!... Не ймеш мені віри? О боже, який же я нещасний! Хочби одна була людина така, щоб повірила мені на крихту... Ну, Марусе, коли й ти вже не ймеш мені віри, то піду я куди очі поведуть... та або втоплюсь, або заріжусь!... (Йде).

Маруся (кидається до нього). Стривай, Микито! Бог один бачить, що ти робиш з моїм серцем! Не маю сили сперечатися твоїй волі...

Микита. Ти викличеш? Іди ж, йди швидше, Марусе! Чого ж ти стоїш?... Марусе, серце моє! (Падає перед нею навколюшки). Бач, Марусе, я навколюшках тебе благаю, грудку землі з'їм, щоб тільки ти повірила мені...

Маруся. Ох, що ж ти зо мною робиш?... (Підводить його). Слухай, Микито! Похвалявся ти йти світ за очі... і я тобі скажу, що загину, коли ти ще раз скривдиш мене! Не губи ж ти мене, не губи, мій орле! Бо правду, ей-богу, пропаду за тобою!... Підожди, мій соколе, тут, а я зараз... (Побігла в хату).

Микита (один). Чари, чари... Бач, бісів дід, як причарував! Сказав, що ще й до села не дійду, як вона сама назустріч мені вибіжить. Обдурив, клятий ворожбит! Тільки гроші в мене видурив, та горілки у волю насмоктався!... О, не попадайся ж і ти мені тепер, чортів дідугане! Я тебе надесятеро розірву, стопчу, як гадюку, на шматки роздеру тебе, чортів брехуне!... Добре причарував! О, чом я не зможу роздерти себе, щоб вирвати з грудей серце, стоптати його ногами, собакам його жбурнуть, коли воно Одарці осоружне?!... Так ні, не буде цього, ніколи не буде, щоб Семен, отой обшарпанець, голодранець, взяв верх наді мною!... Та скоріш піду я на Сибір, у каторгу, у пекло до самого сатани, а не попусти тобі Одарки! Задавлю анахтемську віру, уб'ю як собаку! Де ж ти, мій вороже, мій супостате? Виходь мерщій! Дай же мені помститись на тобі, серце своє вдовольнити!...

ЯВА Х.

Ті ж і Семен.

Семен (на порозі). А хто тут мене кличе? Маруся сказала, що якийсь чужий чоловік...

Микита. Семен?... Боже, в мене руки дрижать... голова горить... Страшно мені!... Уб'ить?... Ні, ні, ні!... Уб'ить, а потім утекти... Куди втекти?... Зараз втекти? А вони завтра звінчаються... Люди все знають... Мене осміють... Ні, раз мати породила, — не двічі й помирать!... (Підходить до Семена і удає з себе спокійного). Це я тебе кликав. Чого ж крадешся, мов той злодій? Бач, як ти згордував, що мене й не кличеш на сватання...

Семен. Тебе на сватання? Ти б таки й пішов? Окрім того, мені сказали, що тебе і в селі нема...

Микита. А де ж я був? Ти знаєш де я був? (Бере Семена за груди).

Семен (відпиха його). Що це ти здурів, чи п'яний?

Микита. Здурів?!... Я питаю тебе, де я був? де я був? (Знов вхопив його за груди).

Семен. Та відчепись ти від мене! (Відкида його). Чого тобі треба?

Микита. Ти ще й щтовхаєш мене? (Хапа його за горло).

Семен (пручаючись). Це розбій!

Микита. Ні, я шуткую з тобою! (Виймає з кешені складного ножа).

Іван (хутко схопив Микиту за руки). Постривай! Не втнеш, Аврам, Ісака, бо коротка шпага!... Хлопці, сюди! Е, брат, шутки — шутки, а хвіст на бік! Хлопці, сюди!... (Крутить Микиті руки).

ЯВА ХІ.

Ті ж, парубки, дівчата, музики, старости, Одарка, Маруся і народ.

Всі. А що тут таке?

Іван. Ще й питають! Поможіть-бо звязати, бо пручається! (В'язуть Микиту). Бач, до якого ума доведе горілка!

Микита. Пустіть мене! За що ви надо мною знущаетесь? Лучче втопїть мене, або вбийте! Собаки! Ироди! Катюги!...

Маруся (з жахом). Микито, Микито, що ти наробив!?

Микита. Геть з очей, гадино!... (Штовха ногою нїж). Семене, зарїж мене, бо ти моїх рук не втечеш!...

ЗАВІСА.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.

Через три тижні.

Середина Семенової хати. Все збіжжя новесеньке, хоч і небагате.

ЯВА I.

Зачепиха сидить на печі, Одарка пеклується коло печі.

Одарка. От бачте, бабусю, які-бо ви недобренькі! Скільки вас не прошю, скільки не благю, щоб навчили мене старосвітських пісень, а ви все не хочете. Помрете, то й пісні з вами помруть.

Зачепиха. І нащо тобі та старовина? Тепер всюди вже співають нових пісень, або ж московських... Така вже тепер, бач, поведенція стала, що старе, то те ніби й не потрібне!

Одарка. Як кому. Іншому стародавне до вподоби, а іншому новина.

Зачепиха. І тобі однаковісінько! Тепер вже все пішло навиворіт... Хіба я не бачу?... Що ж, чи скоро там твій обід поспіє? може б я тобі що помогла?

Одарка. Отакої вигадайте! Ви й рогача не підіймете! Вам тепера тільки казок казати, та скубти пір'я — ото ваша уся й робота. Коли пісні не хочете співати, то хоть казку кажіть!

Зачепиха. Казку? Я й до завтрього ні одної не нагадаю... Усі позабувала... А що-то я їх знала! А пісень, пісень мабуть і за тиждень не переспівала б!... Мій батько був з запорожців. Господи! як почне було розказувать про ту войну, — волосся догори підіймається. Ох, давно те діялось... (Заснула).

ЯВА II.

Ті ж і Маруся (у вікні; вона розчіпчана).

Маруся. Чи живі ще? Чи ще не задавило вас щастя?

Одарка. Заходь в хату, сестричко! Від самого весілля ти й очей в хату не навернула. Спасибі, що одвідала! (*Убік*). Вона немов непритомна...

Маруся. Не дякуй, голубко, доки нема за що! А може я заступила тобі сонечко, то я й відступлюсь від вікна, бери вже й весь світ сонця до себе!

Одарка. Ти щось чудне говориш!...

Маруся. Я прийшла до тебе за позикою. Уділи, сестрице-багачко, і мені свого талану, бо в тебе його повно, як одежі у злидня: у щасті ходиш, щастя топчеш, щастям умиваєшся, щастям укриваєшся!... Ха-ха-ха! Там тепер у волості роздають талан, твій чоловік набрав повен запіл! Ха-ха-ха!...

Одарка. Бабусю, що вона таке говорить?

Маруся. Твоє щастя — полова, доки вітру нема, воно й держиться купи, а вітрець подихне і полову як язиком злизало!... Позич же мені хоч частину того, чого і в самої бракує... Ха-ха-ха! Ох, яка ж ти щаслива... Кличте і нас на веселі сльози, і ми з жалю потанцюємо!... (*Зареготала і пішла*).

Одарка (*побігла до баби*). Чуєте, бабусю, що вона звіщує? Ох, страшно мені!... Я речей її не розумію... Про які вона веселі сльози говорила? Певно, таки стерялася вона... Вона так страшно реготала, що й досі той регіт лящить і вчувається мені!... Чи не подіялось чого з Семеном? Здається, вона нічого такого страшного не сказала. Чого ж я уся тремтю? Чого ж на серцеві у мене ніби похолонуло?...

ЯВА III.

Ті ж і Семен (засмучений).

Одарка. Ось і Семен вернувся! А я тут без тебе мало не вмерла! Бачиш, і досі мов пропасниця мене б'є!... (*Семен мовчки сідає за стіл*). Що це з тобою, мій голубе? Чого так засмутився? Голова болить? Чому ж ти не обіймеш мене, не приголубиш?...

Семен (*обійма її*). Я?... Ох, боже милий! Твоя свята воля!

Зачепах (*прокинулась*). От і гаразд, що ти, Семене, вернувся. А я задрімала, і сниться мені, буцім-то у церкві стою. Ох, господи милосердний! Завтра великий празник. Сходіть, діточки, до церкви, та помоліться господеві... І я пошкандибала б, коли б здужала...

Одарка. Я тобі, мій голубе, завтра щось таке гарне, гарне подарую... Вгадай, що! Не кажіть, бабусю! (*Біжить до скрині і вийма вишивану сорочку*). Бач, яка гарна! (*Семен схилив голову до столу*). Семене, та що це тобі подіялось? Йй-богу, я заплачу!...

Семен (*тихо, в голосі чути сльози*). Що ж? так, стало бить, мені на роду написано! (*Співа*).

Ой годі журитися,
Пора мені женитися;
Візьму я чорнявую,
Ще й личеньком білявую.
Вона гляне оченьками,
Моргне чорними бровами,
Мое серце звеселиться!
Пора мені ожениться!
Гей в-осени оженився,
А весною зажурився, —
Записали у салдати,
Треба жінку покидати...
Плачуть карі оченята,
Сохнуть, в'януть бровенята;
Тяжко мені дивитися!...
Нащо ж було женитися?

Одарка. Йому, бач, співи на думці, а до мене й не забалака!... Чим я тебе прогнівила?...

ЯВА IV.

Ті ж і Іван.

Іван. Здрастуйте! Помагай біг вам на все добре! (*Одарка смутна відходить від Семена і стає біля печі*). Чого ж це ви всі мовчите? Поглухли, чи що?

Здрастуйте, кажу вам! *(Помовчав)*. „Милости просимо сідати!“ Спасибі, сядемо! *(Сіда)*.

Одарка. Сідай у нас, Іване!

Іван. Тоді просиш, як сам сів. Здрастуйте, бабусю, чи ви ще підскакуєте?

Зачепиха. Підскакую: з печі до долу, а з долу на піч.

Іван. Сором же вам! Такі молоденькі, що тільки б танцювати, а ви все на печі... Злазьте, мерщій, та потанцюєм!... *(Танцює і співа)*.

Ходить гарбуз по городу,
Питається свого роду:
„А чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?“
Виліз медвідь на бузину,
Сказав „кукуруку!“...
Як у тебе, так і в мене
Брови на шнурочку.
А в городі бузина,
А в Києві дядько;
Тим я тебе полюбила,
Що на п'яті перстень.

Чого бо ти журишся, Семене? Ще гірш була!...

Семен *(схопився)*. Ох, Іване! Не кажи! Нехай Одарка доки не зна... Я сам їй потім скажу... Ох, Іване, за що, за що на мою голову таке горе?

Одарка *(з ляком)*. Та що там таке?

Іван. Дуже цікава! А я й забув вам розказати... Чи ви чули про Микиту? Якийсь міщанин розказував сьогодні, біля шинку, що, каже, бачив його аж під Києвом. Дивлюсь, каже, йде шляхом; я й спитав його, куди бог несе? — Куди очі, каже, втраплять!... Кланяйтесь там, каже, батькові й матері і скажіть їм, що вже на цім світі ми не побачимось. Нехай, каже, не нарікають на сторожу, буцім-то я її підкупив; мені принесла терпуга одна дівчина, я перепиляв рештування у хвурдизі, та й втік... Та ви, бачу, й не слухаєте мене? *(Підійшов до Семена)*. Семене, дай сюди руку. *(Бере його руку)*. Жаль жінки? Дуже жаль? Еге! аж сльози в очах заблищали.

Семен. Ох, Іване, коли б ти заглянув у мою душу!...
Іван. Видко, братухо, й по очах. Страшна салдацька шинеля?!...

Одарка *(учувши це)*. Ох, матінько, доленько моя злая!... *(Ридаючи, біжить до Семена й падає йому на шию)*. Боже мій, боже мій, на кого ж ти мене покинеш? Зачепиха. Що там таке? Чого вона голосить?

Іван *(зрушений)*. То вона здуру, бабусю! Бачте, Семена назначили у рекрути.

Зачепиха. Ох, лихо моє тяжке!... у рекрути?... *(Голосить)*.

Іван. Отак заспівали! Це неначе над мертвяком!... Та вгомоніться, та послухайте сюди! І — заголосили! Та слухайте-бо! Ну, коли ви не хочете слухати, то я буду розказувать з горшками! Так слухайте, ви, горшки, і ви, кочерги! Назначили Семена у рекрути, а я, як почув це, та й кажу собі: у його жінка молода, а у мене ні жінки, ні хатинки!... Нехай же Семен зна, що є у його вірний і щирий побратим Іван: піду я за нього в москалі!...

Семен і Одарка *(здивувались)*. Що ти кажеш, Іване?

Іван. Та це я з кочергами балакаю. Еге, та й кажу: піду я за нього в москалі!... *(Семен і Одарка кидаються до Івана)*.

Семен. Опам'ятайся, Іване! Моє лихо, мені й одбувають його!...

Іван *(кричить)*. Мовчи! *(Семен і Одарка обіймають його)*. Та ну вас, ще звалите з ніг! А ви думали, що Іван вас тільки так любить? Що Іван тільки вміє брехати?... Так, брате Семене? Ти мені став як замість батька!... Ніколи і ні в чім ти мене не скривдив, від тебе я ніколи лихого слова не почув. Знай же й ти, що у Івана, під оцією драною свитиною, є серце, гаряче серце!... *(Чапко втира рукавом очі і сміється крізь сльози)*. Дурні очі, почали плакати!...

Семен і Одарка *(радіючи)*. Іване, брате, друже!... товаришу вірний!...

Іван. Сухий, немазаний!... *(втира очі)*. Ач розплакалися, ще посліпнуть, диявольські очі! Давайте ж хоч горілки, або що!

*(Сіда за стіл і бадьориться; Семен і Одарка не-
клюються і подають горілку і закуску).*

Зачепах (хлипа). Спасибі тобі, мій синочку! От і кажуть, що товариство перевелось!

Іван. Та ну-бо вже, не хвалить, ато перехвалите на один бік! Не рюмсай-бо, Одарко, та давай швидче по чарці, ато й я знов заплачу! *(Одарка частує його).* Прощай, парубоцтво! Прощай, моя латана свитино! Прощай, моя пошарпана доле!... Е, та й бравий з мене буде москаль! Бережись, душа, потоп буде! *(Випива).* Не бере, зовсім не бере! Лий, Одарко, ще! Прощай, розуме, завтра побачимось! *(Випива).* Давай, хоч за-співаю наостанці... *(Співа).*

Гей шпориш, шпориш по дорозі,
А бур'ян по обнозі,
Гей та немає правдоньки ні в кому,
Да тільки в одному бозі...

Гляди ж, Семене, і ти, Одарко,— як побачите коли сиротину, то пошануйте й нагодуйте її, як батько дитину. Сироти, то моя рідня! Я за ними повсякчас пеклувався і побивався, я плакав з ними... Плакав, та й тільки! Не забувайте мене, мої любі!

Семен і Одарка. Нехай господь од нас одступиться, як ми тебе забудемо!

Іван. А як трапиться у вас зайвий карбованець, ви й пришліть його мені, я зараз вип'ю, щоб світ мені замакітрився...

Семен. За це не турбуйся, брате!

Іван. Багато не треба, а так, колинеколи карбованця, або й два! Еге, стривай, аж ось коли дждусь! Слухай, Одарко, виший мені сорочку! Бо в мене ще з роду-віку не було вишиваної сорочки.

Семен. Одарко, ти мені дарувала оцю сорочку, подаруй краще її Іванові!

Одарка *(подає Іванові сорочку)*. Нехай тобі буде на спомин!

Іван. Оце так гостинець! Та як же гарно вимережена! За такий подарунок годиться й поцілувати!

Одарка *(цілує його)*. Чому ж і не поцілувати?

Іван. Ну, та й поцілувала, неначе вогнем опекла!

Семен. Од щирого серця!

Іван. А ти, Семене, не дрімай,— частуй! *(П'ють).*

Семен. Чи в пам'ятку тобі, Іване, як ми, ще за кріпацтва, втікали у Басарабію? І тоді прикажчик хотів нас покропити різками за те, що телят упустили в шкоду. А пам'ятаєш, як ми було в Акермані ховаємось по ровах та по плавнях, як було наїде становий? Зазнали ми тоді горя!...

Іван. Ех, лихо, лихо! Коли ти нас перестанеш няньчити? Хочби ти на времня покумалося з багачами!...

Голос *(за вікном)*. Семене, а йди до волости!

Іван. О, бач, вже й знову прислали! А що, тьохнуло серденько? Ну, вип'ємо ще, та й ходім. *(П'ють).*

Гей п'є козак, п'є,
Бо в козака гроші є,
Гей за ним, за ним ненька старенька
Дрібні слізеньки лє.

А за мною ніякий біс і сльозинки не пролле. Вставаймо, та ходім! *(Налива чарку)*. Будь здоров, сволоче, коли ніхто не хоче! Прощайте до якого часу! *(Одарка хоче обнять його)*. Постривай, ще вспіємо попрощатись, ще не одну квартиру осушимо, доки лоба забриють.

Одарка. Приходь же до нас обідати.

Іван. Хоч і не проси, то прийду. *(Танцює і співає).*

Ой їхав я поза током,
Зустрів дівку з одним оком;
Така гарна, така гожа,
Побий її сила божа.
Ой їхав я із снопами,
Сидить дівка під копами;
Я на неї задивився—
Мені віз поломився...
Ой не жаль було воза,
Коли б дівчина гожа,
А то руда та погана,
Та й та воза поламала.
Сватай мене, козаченьку,

Бо мій батько багач:
Сім пар волів на оборі,
Ще й в намисті дукач.
Чорти бери, дівчинонько,
З твоїм батьком багачем,—
Все придане поздихає,
Ти погана з дукачем!
Не дивуйся, дівчинонько,
Що я упивався,
Бо мій батько пивав сладко,
Я ж у нього вдався.
Не дивуйся, дівчинонько,
Що я такий вдався.
Мого батька повісили,
А я одірвався!

(Виходять з Семеном).

ЗАВІСА.

ДІЯ П'ЯТА.

Через чотири роки після третьої дії.

ОДМІНА ПЕРША.

Середина Семенової хати. Семен і Іван сидять край столу. Одарка порядкує біля печі.

ЯВА I.

Іван, Семен і Одарка.

Іван *(на милиці)*. Стало бить, отак стоїмо ми, а насупроти нас неприятель, одно слово, вармія. Скомандували нам у „штики!“ Ну, вони зараз навтікача. Ото вскочили й ми в ліс, здоровенний такий ліс! Дивлюсь, турчин ізза куща ціляє прямо в мене. Паф! а куля над самісіньким вухом: дзиз!... Він баче, що не попав, та драла; я за ним!... Догнав його, та з переляку як шпортовув штиком, так наскрізь і проколов!... От пішли ми далі. Коли це чую, щось під коліном неначе мене циганською голкою штрикнуло. Я зирк, а кров джерелом біжить. Тут я, як побачив на собі кров, так як стояв, так і бабахнув об землю... І вже не пам'ятаю, як і в лазарет мене однесли...

Семен. А страшно на війні?

Іван. Спершу не так страшно, як сумно! Бо куди оком не скинеш, всі мовчать; салдати—як полотно; инший молиться, а инший плаче, та просить товариша подать звістку додому, якщо часом його вб'ють. Дуже сумно! А як скомандують „марш!“, отоді тільки й почувеш, як серце тьохне, а далі вже й не чуєш його!...

Семен. Замре? От ти тільки розкажуєш, а у мене на серцеві холоне, й ніби волосся догори лізе...

Іван. Чого? Скільки, брат, не думай, а прийдеться помирать; так хіба не однаково, чи дома вмерти, чи на війні? А то горе, як калікою на весь вік зоставлять...

Семен. І на-щоб то воювати!

Іван. Мабуть треба, коли воюють.

Семен. Звісно, не нам, сліпим людям, відати про ті діла; але ж на мою думку, то краще було б не воювати... А що, мабуть, на службі й пісень позабував?

Іван. Правда, веселих мало зосталось у голові, а ті, що йдуть до самого серця, то раз-у-раз так і колупають тобі душу... Чи на часах було стоїш, чи походом йдеш—все мугичеш собі яку-небудь пісню, і з кожною піснею згадаєш кого-небудь із наших слобожан... Хто його зна, як би я й на світі жив, коли б не знав пісень; певно, розпився б, або здурів!... Та то ж кожен день та все одно, та й одно: „на калавур, тихим шагом!..“ Ляжеш спать, так і в сні тобі здається, що, або маршируєш, або ваксиш чоботи унтерові... Як заберусь було куди так, що ні жодна людина не постереже, отодіто набалакаюсь сам з собою та наспівуюсь!... Згадаєш було своє одиночество, парубоцький вік, свою драну свитину, і гірко заплачеш... Все ж таки тоді ніби краще було! Ї, та що вже згадують те, що ніколи не вернеться! (Помовчав). Чув я, чув учора, йдучи селом, від декотрих селян, що ти й геть-то гарний чоловік, що й людям помагаєш і сиріт не забуваєш... Учувши такі речі, я прямо, брате, й причвалав до тебе в хату. Вір, братухо, що коли б я прочув про тебе иншу славу, то вже на цім світі не побачив би ти мене!...

Семен. Чи ти знаєш, Іване, що завтра якраз чотири роки, як ми побралися з Одаркою; так оце вона й заходилась з вечора коло печі, щоб завтра нагодувати всіх старців та сиріт... Вона що-року обід справля; це твій заповіт!...

Іван (до Одарки). Ай, молодиця! Оце саме спасенне діло: нагодуй сироту раз, то бог милосердний, як кажуть, воздасть тобі десятицею!

Одарка. Бог нам дає хлібець,—то й ми ж повинні з кожним бідолахою поділитись. Що ж це дівка

й досі не несе хмизу? У печі зовсім погасло. (Пішла з хати).

Іван. Каже: повинні ділитись!.. Коли б всі так думали та робили, то й бідних не було б на світі.

Семен. Хто зазнав на своїм віку горя, у того серце чуле й до чужого горя... Одначе, чи не пора й свічку засвітити, вже зовсім темніє. (Йде до комина і світе свічку). А що, чи є яка чутка про війну? Чи, може, вже надовго замирення?

Іван. Чого не знаю, про те не охочий балакати!...

ЯВА II.

Ті ж, Микита і провідник; (згодом) деякі селяни.

Провідник. Здрастуйте, з празником будьте здорові! А хто тут соцький?

Семен. Я! А що вам треба?

Провідник. Прийміть орештанта! Насилу довів. Казав же соцькому, що треба підводу, бо він зовсім немошний. Так ні! Веди його, каже, пішки!...

Семен (бере листи). Ану, Іване, прочитай, що тут написано! Ти ж хвалився мені, що трохи шурупаєш грамоти. Ану, чи краще від мене тяміш?

Іван (чита). „Отправляється при сем для водворенія на мeste жительство беглий крест'янин Никита Гальчук!...“

Семен і Іван. Микита?!

Один із селян. Я ж казав, що ця людина мені ніби по знаку!... Аж це ось хто!

Микита (змучено). Так що ж, зраділи, що побачили?

Семен. Та як же!... я думав, що тебе...

Микита. Нема на світі? Як бачиш, ще не здох! Подякував би милосердному, коли б був пропав!...

Семен (не знає, що казати). Та як же ти змарнів!... Тебе й пізнати не можна.

Микита (скипів). Твое діло,—коли ти соцький,—розписатись!

Семен. Іване, ти ж тяміш грамоти, то розпишись. (Іван розписався, провідник пішов). Що ж, як ти тепера, Микито?...

Микита. Зрадіють, мабуть, батько та мати... певно з радощів не знатимуть, де й посадовити свого сина!...

Семен. Та може б і справді зраділи, якби... Хіба ти й досі не чув?

Микита. Що таке?

Семен. Батько ж твій помер ще торік, а мати оце у Петрівку.

Микита (*мов приглушений*). Померли?... А хата?... А худоба?...

Семен. Усе рішили! Як пішов ти з села, то либонь через місяць, а може й більш, Маруся збожеволіла й не тямлячи себе підпалила вашу хату, а сама десь по-мандрувала, та й чутки про неї нема. Ото, як згоріло усе, батько твій почав пити; пропив усе до-тла, а далі й сам помер... А мати, наостанці, жила у мене; та бог його зна, чи їй пороблено так, чи що?... дуже хворіла, а потім і померла...

Микита (*схопив себе за голову*). Обоє померли? Усе рішили? Так чому ж хоч сокири не залишили, щоб було чим зотнути мені голову? На що ж мене сюди привели? На глум людям? І так вже я чотири роки, як той пес голодний, валявся попід чужими тинами!

ЯВА ІІІ.

Ті ж і Одарка...

Одарка. Ох, горенько моє! Це ж Микита! Сердешний!... Боже мій, боже мій!

Микита. Пізнала?... Чого ж ви дивитесь на мене? Плюйте ж на бродягу, камінням у нього жбурляйте... Жахайтесь його, як чуми! Тепер ніхто вам не заборонить і вбити мене!... Тепер ви сміливо можете помститись на мені!...

Семен. Ось послухай, Микито, що я тобі скажу!

Микита. Ну?

Семен. Коли ж з тобою і балакати страшно...

Микита. То й не балакай!

Семен. Ти такий гордий, що й господь тебе знає.

Микита. Гордий? Злидень я, обшарпанець, старець!... Гордий! Собака, котру проганяють, як дармоїда,

з двору, швидше знайде собі пристановище, ніж я... Правда, що є чим гордувати!...

Семен. Слухай же! Поки там що вдіємо, зоставайся ти у мене!...

Микита (*мов опечений*). У тебе? Щоб ти що-дня попрацював мене шматком хліба!

Одарка. О, хай бог боронить нас!

Семен. Я ні над чим горем ніколи не сміявся; з якого ж побиту стану знущатись над тобою?

Іван. Ех, Микито, Микито! Довго я мовчав, та вже так приходитьсь, що й мені треба сказати слово! Чорти батька зна що вигадують! Таке верзеш, що й купи не держитись! Та отже тут і люди стоять, наші селяни: спитай їх, нехай котрий з них скаже, чи зможе Семен попрекнути кого шматком хліба?

Селяни. О ні, за це гріх сказати.

Семен. Забудь, брате, те, що колись було; нехай те лихо пливе за водою!

Микита. Забути? Ні, скоріш перестане серце битись у грудях, очі мої не зглянуть на світ сонця, ніж я забуду, що я був і що я тепер!...

Одарка. Перестань, Микито! Вір моему слову, що ми тебе привітаємо, як рідного! (*Микита мовчить, схиливши голову на груди*). Ти мовчиш?

Іван. Ну й кляте ж у тебе серце, Микито!

Одарка. Бачить бог, як мені жалко тебе, Микито! Як мені тяжко дивитись на твоє безталання, сердешний! (*Плаче*).

Микита (*довго мовчить, далі ледве промовив*). Ну робіть зо мною, що хочете!

Семен і Одарка (*весело*). Отак би й давно. (*Протягають йому руки*).

Іван. Я тепер з радощів аж затанцюю! (*Приспівує й танцює*).

Гандзю, Гандзю кучерява,

Де ти в біса ночувала?...

Ой, ой, ой, кляте колінко, як запекло! (*Микита заридав і впав на лаву*).

ЗАВІСА.

ОДМІНА ДРУГА.

В тій же хаті. Микита лежить на печі, зодягнений в чисту сорочку; Семен спить біля столу, на лаві; Одарка на полу; Іван долі, біля печі, на соломі. Ніч. Хату деколи освічує промінь місяця.

Микита *(він зідхає і стогне; скільки разів підводить голову і ніби прислухається, мовчить. Через велику хвилину підводиться)*. Поснули!... Вони щасливі, їх доля сміється, їх доля дбає, а я, мов проклятий, мов матір'ю проплаканий, ні на хвилину не заспокою свого зморданого серця!... Втекти звідціль, втекти як-найскоріше!... Завтра... Світ за очі звідціль! Щасливі!... Завіщо ж їм судилося те щастя? Де ж мое щастя, де ж мої сили? Стратив я їх, блукаючи в степах безкраїх, в байраках темних!... У тім, що минуло, були сили, миготіло й щастя... Щастя? Чи знав же я його? Чи був я коли щасливим? Ні, ні!... Я знав горе, одне горе!... А в тім, що буде, окрім кривавих сліз, окрім безкрайого страшного горя, нічого не видко!... І не приспиш його, того горя, не перебрешеш його!... Нема у мене ні батька, ні неньки... Одну душу рідну, і серце моє, може, спочило б... Нема ні брата, ні сестри!—Страшно, страшно! Один, один, як билинка на голім полі! Всьому мирові світ сонця надає надію, а мені воно ніби сліпить очі, гноїть мою душу... Настане день,—я його клену, я нічю нуджусь, чому не світає!... Все в мені поламане, все пошматоване!... *(Мовчить. Довго стогне, а далі знов встає)*. Огидло, остогидло мені мое життя. Та не маю сили вкоротити собі віку! А навіщо жить? Задля кого?... *(Задумався)*. Ох, нене ж моя ріднесенька, нащо ти мене породила? Краще б було мене маненьким утопити, струїти, ніж маю я без спочивку страждати!... Куди ж я тепер подінусь? До кого прихилюсь? *(Замовк)*. Де я? Ні, це сон!... Як воно так сталося, що я прихилився до блангання мого ворога?... Я у Семена в хаті? Ні, я сплю! Щоб я бачив Одарку, бачив Семена, Івана... і серце мовчить?! Ні, я не сплю, я вмираю!... Боже, боже милий! *(Пада навколюшки)*. Давно, давно я не молився тобі; тепер хочу молитись тобі, хочу благати тебе!... без краю, без спочивку благати!... Ох, не вмю я, забув молитись! А мені

так багато треба благати! Чи вже в тебе, милосердного, щедрого бракує задля мене й тієї частини талану, що має комашка маненька?... Нащо ти примушуєш мене скорятись нікчемній долі, примушуєш вклонятись тому, хто відорвав у мене половину серця? Чи може я аж надто мав того талану і занедбав його? Де ж мій талан, боже? Кому ж ти його, боже, віддав? Де ж твоя сила, милосердний? Я ремствую, я нарікаю на тебе!... Защо ж ти одному даєш долю за долею, а у мене все одіймаєш?... *(Довго плаче, далі схоплюється)*. Не хочу, не хочу тобі я молитись! Я давно вже запродав душу свою дияволу!... Сатано пекельна, де ж ти? Допомагай же мені швидше! Я за чуже щастя здихаю, караюсь, іду в домовину! Не хочу я в домовину!... Я хочу жить, але не людським, а пекельним життям! *(Шукає під полом)*. Тут десь я її бачив, тут! Де вона?... Нема!... Темно!... І ти, місяцю, зрадив мені?... Де ж ти, бурлацьке сонце, чого захмарилося? Світи ж, світи, зраднику, устанне, а там хоч і навіки заховайся за хмари!... *(Проміння на той час освічує хату, Микита побачив під полом сокиру)*. А, осьдечки вона! Радій, помсто, лютуй, серце! *(Підкрадається до Семена)*.

Семен *(крізь сон)*. Бог з тобою, Микито!... Братом рідним ти мені будеш...

Микита. „Братом“! *(Сокира падає з його рук)*. Свята, свята душе!... *(Прожогом кидається до дверей; ухопився за одвірок і мов би зомлів)*. Боже, боже милосердний! Прости!... Свята душа!...

Іван *(прокинувся)*. Хто це по хаті ходить? *(Засвічує свічку)*. Це ти, Микито? *(Підходить до нього)*. Що це з тобою подіялось?

Микита *(хапає його за руку)*. Цить, цить!... Не буди Семена!... Брат! чуєш: „брат“! Не буди ж його!... Сподглянь на мене, я вже мертвець!... Зв'язи мене, задуши!... Я не пручатимусь... Чуєш, я вже мертвець!... Пташка манесенька крильцем мене зачепе злегенька, і я звалюсь, як сніп... Бачиш ою сокиру? Візьми ж її, зотни мені голову, тільки не кажи Семенові!... *(Шепочучи)*. Свята, свята душа!...

І в а н. Микито, Микито, що це ти задумав? Чи вже ж ти забув, що бог милосердний є на небі, котрий все це бачить?...

М и к и т а. Цить, цить!... Мовчи!... Не гомони!... Молись скоріше господеві! Він вчує твою молитву і обернеться до твого благання!... А я ось боюся підвести очі!... *(Припадає до його грудей і важко дихає)*. Одарко, Одарко!... Нащо ти так любо глянула мені в вічі! Ох, задави ж мене, Іване! Бачиш ондечки сокиру? Дивись, як вона блищить!... Я одвертаю від неї погляд, а вона ще дужче лисниться перед очима... Розумієш, куди мене нечистий вів? Я звір лютий, скажений!...

І в а н. Вгамуй своє серце, бідолахо! Бачиш, господь одвів тебе від гріха! Молися ж йому, милосердному!

М и к и т а. Не вмю я молитись! Не вмю і не на-смію!...

І в а н. Зоставайся, кажу тобі!... Нащо людям показувати своє горе, коли у них і свого до пропасти. Якби зібрати сльози усіх таких бідолах, як ми з тобою, то можна б було увесь світ затопити!... Кого ж ти хочеш здивувати, розжалобити своїми сльозми? Люди байдужі до сирітських сліз... Ти не злодій, не душегуб!...

М и к и т а *(вхопив його за руку)*. Мовчи, мовчи!... Дивись, дивись! Ондечки нечистий простяга до мене свої залізні пазури!... Перехрести мене! Захочай, захочай мене від його пекельного погляду!...

І в а н. Тобі знов невіть-що ввиджається!... Заспокойся!...

М и к и т а. Ходім, пора... Ходім туди мерщій!... Туди на кладовище, до батька, до неньки... Ондечки кладовище!... А на батьковій і неньчиній могилі і хреста нема!... Бачиш? Треба попроситись, поблагословитись в далеку дорогу... Помру в степу, ніхто не побачить, ніхто й не поплаче... Прощай, село, колись рідне! Прощайте, батьківська і неньчина могила... Прощайте всі... Прощай, Одарко!... А ти чи згадаєш коли бідолашнього Микиту?... Ох, як тяжко вимовити уостанне: Прощай, Одарко!... Орли розірвуть тіло, виключать очі, вирвуть з грудей серце... А! Нехай рвуть, шматують!... Не жаль мені свого серця!...

І в а н. Ти все лютуєш?... Заспокойся! Все смерть перед тобою маріє! Ти ще будеш жити!...

М и к и т а. Ні вже... А хочеться жити!... *(Лякається)*. Одійди, сатано! Геть!... Бачиш, як очі його горять!...

І в а н *(у бік)*. Що це з ним вчинилося? *(До нього)*. Опам'ятайся, Микито!... Горенько мені з тобою!...

М и к и т а *(тремтячи)*. Прокажуй молитву, а я за тобою промовлятиму!... Боже, боже, боже! *(Хапається за груди і встає)*. Що це зо мною?... У мене у грудях холоде!... У очах світ темніє!... Світи, світи, місяцю зраднику! Я вмирати не хочу, не хочу!... Води, хоч рисочку води!... Боже, не карай мене!... *(Іван виходить)*. Вона, ондечки вона, Одарка!... Ти, ти, зоре моя?... Ти прийшла до мене? Ти вже не боїшся мене?... Сюди... Руку, дай твою руку, до голови... О, як мені легко... Одарко, Одар... Од... *(Помирає)*.

І в а н *(увійшов з куклом)*. Бідний, сердешний страднику! Боже, прийми його грішну душу!... Семене, Одарко, вставайте!

Семен *(встав)*. А що таке?

О д а р к а *(побачила долі Микиту)*. Що це з ним?

І в а н. Не здолав, сердега, свого горя!

О д а р к а *(журливо)*. Помер?!...

ЗАВІСА.

Написана у 1863 році,
в городі Бобринці.

Вища Науково-Репертуарна
Рада Головополітосвіти НКО
УСРР до вистави дозволила.
(29. V. 1928, літ. А, № 4348).

ПОМИРИЛИСЬ

Комедія в 1-й дії

ЛИЦЕДІ:

Панас Гурин, багатий міщанин.

Степанида, його жінка.

Оксана, їх дочка.

Василь Сокурєнко, волосний писар і сільський вчитель.

Лахтійон Попов, кулашник.

Степан Андреїч Рибкін, одставний чиновник.

Гершко, шинкар.

Діється в містечку, в хаті Гурина.

Середина хати багатого міщанина. Багацько образів, котрі завішані намітками та вишиваними рушниками. Перед іконами чотири лампадки, декільки воскових свічок власної роботи і київський псалтир. Стіни завішані всякими кунштами суздальської роботи, більш всього генералів з жовтими лицами, в чорних мундирах. Невеличке дзеркало, а зверху на рамі райський птах. Дзеркало навкруги обліплєне кунштиками з цукерків. На покуті перед божником великий стіл, вкритий килимом, а зверху ситцьовою скатеркою. Попід стінами великі лави з спинками, накриті килимами, потім три дзиглики і гарний розмальований мисник з посудою. В другім вуглі кровать з подушками під саму стелю, дві оковані скрині та мотило. В третім вуглі рушниця стара, кремінна, та скільки торбинок. Над дверима сало в пузирі і клубки ниток всякого кольору. В четвертім вуглі піч з лежанкою, на котрій стоять макітри з медом, олією і опарою.

ЯВА I.

Степанида (*сидить на скрині, розгляда куншт страшного суду і раз-по-раз зідхає*) і Оксана (*сидить з шитвом біля вікна*).

Степанида. Покинь вже шпортати, годі, не годиться!... Гріх! Сонечко давно вже на полудень звернуло, ось-ось незабаром і до вечірні задзвонять.

Оксана. Поки паламар збереться ударити в дзвін, то я й полика дошию.

Степанида. Ой, не пустуй! Покинь, кажу тобі, бо гріх! Чи не хочеш, щоб і тобі таке подіялось, як кумі Лепестині?

Оксана. Хіба то від того?

Степанида. А то ж від чого? Захотілось їй сукати ниток проти п'ятінки, от їй і позсукало пальці!...

Оксана. Та то, мамо, болість якась.

Степанида. О, ти розумна! Кажу тобі, покинь зараз, ато... батькові скажу!

Оксана. Пхі, боюсь я батька! Чудасія, та й годі: проти неділі гріх шити, проти середи—гріх, проти п'ятінки—гріх... Коли ж і робить?

Степанида. Не ти ці порядки настановляла, то не тобі їх і переробляти,—ось що! Люди богобоязливі проти неділі або проти свята цілісінський день і голки в руки не візьмуть, а проти п'ятінки то й сирівцю не запарюють... А є такі, що й понеділкують.

Оксана. Чого люди з жиру не вигадують!

Степанида. Що, що? Як це ти сказала, га? От капосна дівка! Ти хочеш, щоб язик усох? Он поглянь на страшний суд, що там виробляють тим, котрі багачко язиком мелють?

Оксана. Не хочу дивитись...

Степанида. А що, страшно? Ох, господи наш милосердний, помилуй нас грішних! Диви, ондечки одного за ребро зачепили, а зісподу як вогнем печуть!... Ох, яка страховина!... *(Тяжко зідхає)*. Грішні ми, грішні!... В старовину менш було грішників, ніж тепера. Мабуть вже кінець світові настає! Он чутка йде, що анцибіл народився... Стара дячиха розказувала, що ото плями на місяцеві, так то, каже, Кавель Кавеля на вилах держить; а з меншого Кавеля так кров і дзюрчить, так і дзюрчить, та все в казанок! Каже, як набіжить казанок вщерт, тоді й кінець світові буде... Ох, ох, ох!

Оксана. І я чула, мамо, що то брат брата на вилах держить. *(Сміється)*.

Степанида. Та еге ж! Ох, господи! В старовину люди були богобоязніші від нас, то й жили собі у розкошах та в багатстві, не так як ми...

Оксана. Які-бо ви заздрісні! Коли б ваша сила, то певно, ви увесь світ загарбали б!...

Степанида. Дуря ти, от що! Тепера світ такий настав, що хто грошовитий, того всі й почитають і шанують...

Оксана. А грамотних хіба не шанують?

Степанида. Дуже! Он, хочби й твій батько: доки був убогий, ніхто його й не бачив, а як розбагатів, то де ті й приятелі взялись!... То був собі Панас та й годі, а тепера вже перехрестили його в Ахтанасія. Дарма що неписьменний!

Оксана. Що то гроші! А яким же побитом, мамо, ви так розбагатіли?

Степанида. Господь нам допоміг; сказано: „без бога ані до порога“!

Оксана. Кажете: „господь допоміг“... Та як же?

Степанида. Молились щиро господеві, от...

Оксана. Тоб-то ви сиділи, склавши руки, та молились, а гроші вам так і сипались, як з мішка?..

Степанида. Дуря ти! Ну, забалакалася з тобою, треба вже світити лямпадки!

Оксана. Та ще рано, мамо! Мені цікаво довідатись, від чого ми заможніші від усіх тутешніх хуторян. Чи правда, що ніби-то батько господи як обдирали оту бурлачню ще за кріпацтва? Кажуть декотрі, що було роблять-роблять тією бурлачнею, а як прийдеться до роцоту, то повигонять їх, або ще й станового накликають, щоб заарештував?..

Степанида. Хіба ж ми тільки так робили? Ще ми по божому обходились, а он як інші пани, то бувало додержать бурлаків, доки скінчать жнива; а після жнив пов'яжуть їх та доженуть до межі, вліплять їм по скільки нагаїв, та й пустять на всі чотири: „ідіть,—кажуть,—та хваліть бога, що вас у вострог не спроваджуємо!“...

Оксана. Невже господь не покарає вас за це? На мою думку—покарає!...

Степанида *(з ляком)*. Сіль та печина тобі в вічі! Що це ти верзеш? І не заціпить тобі, га? Ач що каже: покарає! Хіба ми не щиро господеві що-разу молились? Он аж чотири лямпадки що-празника і що-неділі горять! А задля чого то? Задля того, щоб заробить спасіння душі, он як!... А скільки ми тратимось задля бога і на оливу, і на свічі?.. Або й попові мало даємо чи на молебствіє, чи на панахиду? Хочби й були які гріхи, то вже ми їх замолили!...

Оксана. Мені, мамо, здається, що такі гріхи не замолюються...

Степанида. Їй все здається! Казнащо тобі здається! Ти як навчилася читати псалтир, то думаєш, що вже дуже розумна стала? Ач, до чого доводить

грамота! Бач, чому їх там навчають!... Ти б он подивилась на батька, як він стоїть у церкві, та цілісіньку обідню, сердешний, вихитає головою, та все молитви шепче... Аж піт з нього летється!

Оксана. Хіба я не бачила!

Степанида. То-то, що бачила. *(Кричить)*. Хівре, Хівре! Настановляй самувара, бо вже скоро хазяїн прийде! *(За дверима чути голос: „Зараз“)*.

Оксана *(помовчала)*. Мамо, і я б за вас молилась... Моя б молитва либонь швидч до бога дійшла б, якби...

Степанида. Ти таки все своє? Знаю я добре, голубко, на що ти натякаєш! Обридла вже ти мені з тим Василем!... Ось краще послухай, який мені сон приснився! Господи, як згадаю, то аж страх мене візьме! Буцім-то я йду вулицею, повз Сидоришину хату, до шинку, а це назустріч мені біжить Лукія, Семенишина невістка, та таки ж так галаса, та все махає на мене, все махає... Добігла до мене та й каже: „чи ви чули, що вашого чоловіка Яришишина свиня покусала?“ А я як галасну, та й прокинулась!... Дивлюсь кругом себе й нічого не зрозумію... А сама так і тремтю, так і тремтю, неначе мене пропасниця напала... Це мабуть щось недобре? Я гаразд знаю, що як у сні побачиш місяць, або почувеш, що собаки гавкають, так то означа, що щось прибіється з далекої сторони. А то ще бува, що й на дощ гавкають... О, чуєш, вдарили у дзвін! *(Шепоче „отче наш“)*. Світи лямпадки! *(Тихо молиться. Оксана помага світить)*. Оце забалакались! *(Бере курилку і кадить)*.

ЯВА II.

Ті ж і Сокуренко.

Сокуренко. Здрастуйте, та будьте здорові з празником!

Оксана *(здивувалась)*. Ох, Василь!

Степанида. Не дякуємо і не просимо сидати!

Оксана. Мамо, що це ви?

Степанида. Не твоє діло! Коли вам, добродію, честію сказали, щоб ви минали нашу хату, так хіба хочете, щоб вам одвірка показали?

Сокуренко. За що ж ви гніваєтесь на мене?

Степанида. За що? Ач яка тихоня, ач який смиренник! А що, докотилась ниточка до клубочка? Так ви й не знаєте за що. Бідненькі!... А хто ж то у волості заступався за Микиту?

Сокуренко. Я! Так подумайте ж самі: він чоловік убогий, сем'я у нього яка, діточки маненькі, худобини ніякої, одна-одним парка воликів, та й -гу Ахтанасій Миколайович хотіли відняти!

Степанида. Як відняти, як-то відняти? Хіба це грабіж, чи як? Нащо ж він дав таку бомагу, що як не скосить трьох десятин хліба, то мусить заплатити штраф тридцять карбованців? Нащо?

Сокуренко. Е, слухайте, пані-матусю, і не таку бомагу даси, як скрутиль тебе лихо! мусиш і себе за продати, аби б діток нагодувати... Але ж Микита вернув вам ваші гроші, та ще й з процентом?

Степанида. Вернув, вернув!... Нехай би й штраф заплатив!

Оксана. Цеб-то, мамо, з одного вола по дві шкури дерти?

Степанида. А тобі зась! Постривай, постривай, прийде батько!... Давно вже я на тебе зуби гострю...

Сокуренко. Ви ж, пані-матко, за ті гроші наняли собі людей, та й хлібець зібрали впору.

Степанида. А якби не наняли?

Сокуренко. І, слухайте! Аби були, як то кажуть, побрязкачі, а послухачі знайдуться. У Микити, бачте, такий случай: спершу хлопчина помер, а там знов сам занедужав, та либонь неділь зо три пролежав. Тепера у нього свій хлібець висипався, зібрав одну тільки солону...

Степанида. Та яке нам діло, як хто там... Ідїть собі, бо як Ахтанасій прийде...

Сокуренко. За що ж ви, пані-матко, гніваєтесь? За що хочете занапастити мій молодий вік? Невже ви не знаєте, що ми з Оксаною любимось вже більш року? Ви ж самі, дивлячись на наше кохання, радувались та втішались...

Степанида. Що було, те минуло! От що!

Оксана. Кого ти просиш, Василю? У матері замість серця каменюка!

Степанида. У мене каменюка? У мене?

Оксана. Авжеж що так! Коли б ви були добріші, то вже б давно впрохали батька, щоб вони не сердились на Василя.

Степанида. Не буду прохати, та й годі!

Оксана. І не треба! Будете каятись, та пізно буде. Нароблю я вам сорому! Візьму коли-небудь та й втечу з Василем, та й звінчаюсь!

Степанида. Я тебе звінчаюсь!

Оксана. Що ж ви мені зробите?

Степанида. Що зроблю? Зв'яжу та в комору... (У бік). Чого доброго, ще й справді втече?

Сокуренко. Змилуйтесь, пані-матусю, бо на вашій душі гріх буде!

Степанида. Бачте, тепер просите... А як же то любив вас Ахтанасій, господи! Там так любив, мов рідного сина. Найбільш ви йому уподобались за те, що гарно ви читаете святе письмо. Оце, було, тільки вийдете посеред церкви, ще не розгорнете і книгу, як він так і заголосить, так і залетється сльозами... та таки ж так плаче, що й господи!...

ЯВА III.

Ті ж і Панас Гурин.

Панас (під чаркою). Отакий світ настав! (Вздрів Сокуренка). Хто це в моїй хаті, га? Де це я? Чи не заблудив часом? Хто вас звав, господин писар, у мою господу, хто прохав?

Сокуренко. Я прийшов, щоб спитати вас, за що ви на мене гніваєтесь.

Панас. Геть з моїх очей!

Оксана. Таточку, любий!...

Панас. Цить, ані писни!

Степанида. Вони ж собі любляться...

Панас. Хто? Оцей обшарпанець, оцей... шибеник? З чим же ти думаєш мою дочку взяти, чим будеш її содержувати? Хіба накрив грошей у волості? Мало

ще служиш, без году неділю... Як ти посмів у мою господу? Велике цабе: волосний писар!... А з якого ви роду, га? Чи не з тих дворян, чи то пак памещиків, що три душі з свинями, а дві хати з хлівами, оренда тільки пугвиця одна?...

Сокуренко. Ця мова мені навдивовижу!...

Панас. Кращої мови ти від мене й не почувеш! Я хазаїн у моїй господі! Геть зараз відціля, щоб око мое тебе не бачило і вухо не чуло! Геть!

Сокуренко. Спасибі за ласку! Бог з вами! (Виходить).

Панас. А звісно, що бог зо мною! Ич, голота! (До жінки). Чому й досі лямпадки не засвічені? Через те і попущені на нас... Ох, господи милосердний! Он який світ настав! На ж тобі!

Оксана. Таточку, за що ви прогнали Василя?

Панас. Геть з очей моїх! О, боже наш милий! (Оксана тихо йде до дверей). Куди ти? Вернись! Світить свічки та лямпадки, почнемо гуртом молитись, може милосердний змилується над нами... О, господи! грішний я, грішний... (З сльозами). „Всякое диханіе да хвалить господа“... О, боже мій! Оце усковив!

Степанида і Оксана. Що ж таке трапилось?

Панас. Хоч і не питайте! (Зідхає). Лукавий напугав... Скільки разів приказував тобі, щоб у суботу, зараз після обід, світила лямпадки!

Степанида. Ця горілка ніколи до пуття не доведе.

Панас. Ти тямий! Горілка? Тут не горілка, а порядки... (Зідхає). Невже ж за це та на Сибір?

Степанида. Кого на Сибір? За віщо?

Панас. Мене! Він, бачиш, мене налаяв, а я його в морду! Так йому нічого, а мене на Сибір...

Степанида. З ким же то ти бився? Га?

Панас. З Лахтійоном, з тим, що скуповує гречаний попіл на мило. Гуляли ми, бачиш, у шинку. Сидимо отакечки поруч з Лахтійоном, а він все затина пісень, та ніяк не наладить; я й почав глузувати з нього. Далі він мене налаяв, а я його, він знову мене... Ну, я не стерпів, звісно п'яний чоловік, у морду його! Він—мене, я його вдруге, а він так сторчка й дав!...

Степанида. Ох мені лихо! Убив?

Панас. Та де там у бісового батька убив! Так тільки мазка з носа потекла!... Ото він схопився та як закричить: „Прикиштуюсь, люди добрі, він, каже, мене убив“... Тут зараз Гершко підскочив до Лахтіяна, та й каже йому: „Не руште його, за це ми його спровадимо аж на Сибір!“ Тоб-то мене! „Є, каже, такий закон, що зараз його на Сибір“...

Степанида. Закон такий? Бреше, бреше, бісів капцан!

Панас. Еге, бреше! Ні, не бреше... Я й сам спершу не поняв йому віри, так Степан Андрійович, облакат отой, що позаторік був у волості за писаря, каже, що іменно є такий закон... Нічого сказати, гарний закон!... За те, що двічі ударив по морді, так на Сибір? От напасть... О, господи милосердний! *(Падає перед іконою навколюшки)*. Согрешив я, окаянний! „В руці твої, господи, предаю дух мій“... Хороші порядки! „Господи, владико живота могого“... Ставайте навколюшки, зараз ставайте! Ато я вас за патли... *(Припадає лицем до землі)*.

Степанида *(стає навколюшки)*. Правду дячиха казала, що скоро буде кінець світові. Оце ж і кінець йому!...*(Входить Гершко, обоє разом встають)*.

ЯВА ІV.

Ті ж і Гершко.

Гершко. Ну, здравствуйте! Хванасій, знаєте што? Я вам прийшов і сказати, што у вашім ділі та мозно вам помогать....

Панас. Що, як? Та ти справді, чи... Слухай, Гершку, та я тобі й не знаю що дав би, аби б тільки мені збутись цієї напасти... Я ж, бач, не знав порядків... Воно, стало бити, кожен може спіткнутись. Будь ласка, навчи, як мені викрутитись з цієї оказії!... Я вже тобі дам аж... п'ять карбованців!

Гершко. П'ять карбованців? Фе, п'ять карбованців. За такое діло п'ять карбованців! Звіняйте, што я вам іскажу: чи ви дурненькі, чи ви глухенькі, чи ви так

собі... звіняйте! Разві ви думаете, што це пустово діло? Хороше діло п'ять карбованців... Як за таке діло взять п'ять карбованців, то це фарфален ді ганц паштройки!

Панас. Ну, слухай! якби ж я його побив, або-що... А то так тільки, мазнув його на видлі...

Гершко. То вше р'вно! Знаете што! Я вам іскажу одново слова: дайте мені корова; і діло ваше буде харасо!...

Панас. Корову? За таке діло корову?

Степанида. Ох, матінко, корову!

Гершко *(передражнює)*. Корову! Ну да, корову! Не даєте, га? Ну, як собі знаєте... Ну, за швіданія з вами! *(Хоче йти)*.

Панас. От ускочив! Та постривай-бо, Гершку! Де ж таки корову? Що його у світі божому робить? Корову! *(Ударивши об поли руками)*. Бери вже й корову... *(На бік)*. Бодай тебе за печінки взяло!

Степанида *(до Оксани)*. Бач, шила, не слухала..

Оксана *(з ляком)*. Та цитьте-бо, мамо!...

Панас. Що з тобою подіеш? Я вже тобі дам ту рябеньку, що з другим телям...

Гершко *(сміється)*. Ох, какой ви! П-с! Разі то корова? Я не хочу така корова! То не корова, а бузівок... Дайте мені чорну!

Панас. Ні, чорної не дам! Як можна чорну? Бач який!

Гершко. Великий гешефт! ай-ай-ай! Як собі знаєте! Такий багатий человек, та лучче он пропадеть, як дасть корова... Це гаворить такий умний, як у швіті нема! Ой вей! Я затикаю собі вухи та не хочу слухать! Як мозна, щоб такі слова та говорив такий человек з великим розумом! П-с!

Панас. Та вже ти говори там, що хочеш... Де ж таки чорну корову?

Гершко. Ну, за швіданія з вами! Слюхайте, Хванасій! Глядіть, штоб не каялись... Мені вас жаль, ей-богу нет!... жаль! Я це для вас тільки... Ну, зашвіданія! *(Хоче йти)*.

Панас. Та постривай-бо, чога ти втікаеш... Посидь! Та сядь-бо, кажу... Ну що його? Це напасть, та й годі!

Та куди-бо ти? А що за чоловік! Неначе там його шило... І нудиться, як той чорт на завутрені! Що ти подієш!

Гершко. Ну, зашвиданія! Мене там друзі кліянти дожидають... Мені ніколи з вами.

Панас. Нічого робить, бери вже й чорну. *(На бік)*. Бодай з тебе дух взяло! *(До нього)*. От так порядки!...

Гершко. Ну вот і харасо! Ваше діло так буде харасо, што ну... ми так ізделаім, што будет гіт!

Панас. Ну, скажи ж мені, як ти мене виправиш?

Гершко. Наш адвокат виправить, потому што он молодець! Он такий умний, што другого такого ніде нет! Он іщо як служил у земській суд, то всі його боялись... Знаєте, отчего он такой умний, га? Он із насіх! З насіх вшьо вумний люди... Он так знайтъ закони, што як заговорить, то аж страшно слюхатъ... У, умная голова!

Панас. Ну а зможе ж він мене виправити?

Гершко. Вшьо мозно! Слюхайте, знаєте. как закон гаворить? Одна стаття гаворить, от уголовной закон: заслатъ його на Сибір; а друга гаворить: не нужно його на Сибір, а третя гаворить: заслатъ його аж за Сибір, а там знов гаворить: не надо його нікуда!... Понімаєте?...

Панас. Бач, он як! Диво та й годі! Одна каже заслатъ, а друга каже не треба?

Гершко. А ви знаєте, на што це так ізроблено? Як он собі цестний хазяїн, то його ослабаніть, а як он мошельник, грабительник, то його на Сибір...

Панас. Ач як хитро зроблено!

Степанида. Слухай, Панасе! Та отой Степан, отой нечестивий аблакат, та буде тебе судити?

Гершко. Ай вей! Какая ви... Разі мозна так гаворить? Знаєте, што за це слово, што ви гаворите: „нечестивий“, так вам мозна под арест!...

Степанида. Ох, мені лихо? За віщо?

Гершко. За віско? За ругательство!

Панас. Чи чуєш? Кінець світові, ей-богу кінець!

Гершко. Я вам іскажу для вас хорошего гешефт! Наш адвокат та он не хоцет никакого плата. На што йому? Он сібе полюбив ваша Оксанка та хоцет із нею оженітьс!...

Оксана. Щоб я пішла за отого лисого, миршавого?

Степанида *(з ляком)*. Цить, цить! Як це ти сказала? Панас. Під арешт хочеш?

Оксана. Лучче в каторгу, ніж за такого... Це з мосту та в воду! *(Іде з хати)*.

Гершко. З мосту в воду? На што ця рахуба?

Панас. Молоде... дурне!

Гершко. Ну как ви думаете, га?

Панас. Це халепа, та й годі! Він же той... трохи паскуд... той, як його?... Він, бач, старенький вже... Правда, що він з дворян, так голий же!

Гершко. П-с! Тепер тільки адвокатам і жить... Я сам зроблюсь скоро адвокатом... Ай-ай-ай! Тепер тільки братъ гроші.

Панас. Конешне такого чоловіка мати зятем дуже добре; він тебе зо всякої біди визволить. Часом і поб'єш кого, так...

Гершко. Он ісказав так: нехай дають за мене Оксанка, то я вшьо ізделаю. А як не дадуть, то я гаворить, їх на Сибір...

Панас. Бач! Хоч круть-верть, хоч верть-круть! Ну й підвернувся ж бісів Лахтійон!... А щоб тобі скурвий... Чи то...

Гершко. Ну гаворить: чи так, чи не так?

Панас. Отут і помаракуй! Геї, Гершку, Гершку, коли б ти знав... Та нехай вже приходить!...

Гершко. Ну а корову?

Панас. Корову? Ти ж перш зроби діло...

Гершко. Ну то ви даєте мені рошписка.

Панас. Коли ж я неграмотний!

Гершко. Ето ніцево! У вас есть печать, то ви його прикладіть на бамага, та й вшьо!..

Панас. Печать? Печать є. Я прикладував до журналів та протоколів, як був ратманом у ратуші. Подай, жінко, печать. Вона там у скрині.

Гершко *(вийма вексельний папір)*. Ну, вот вам і бумага. *(Степанида подає печать)*. Ану-ну, што там написано? *(Чита печать по складам)*. „А-фа-на-сій Гу-рин“. Самаво хорошево діла!

Панас *(бере в нього печать)*. От, здається, і не мудра штука прочитатъ „Ахванасій Гурин“, а як не

вмієш, то й не прочитаєш. (*Напалює печать*). Не вчили нас батьки грамоти! Бувало мій батько кажуть: „їдять люди хліб і неписьменні“...

Гершко (з *нетерплячкою*). Ну годі вже, годі шмалити!...

Панас. Ти вже не вчи мене, будь ласка; бач, ось дечки ще не почорніла! Бідові у нас були чиновники: там такі були, що й з мертвого здеруть! Як инший, часом, не дає хабаря, так вони йому й кешені повивертають.

Гершко. Годі там вже пекти!

Панас. Ні, нехай ще трохи нашмалиться.

Гершко. Ну, буде вже...

Панас. Та постривай-бо! Може ти напишеш на цій бамазі таке, що й грошима не відкупишся?

Гершко. Як? Разі я який? Разі ви мене не знаєте? Ну, пора прикладувати!

Панас (*прикладує печать*). От і готово! Ач як вийшло: і сліпий розбере! (*Тика пальцем в розписку*). Оце Хванасій, чи оце Хванасій?

Гершко. А што там читати! (*Склада розписку і шпарко хова в карман*). Ну, зашвіданія! Дай бог, штоб наше діло було харасо! Зашвіданія, мадам Степанида! (*Виходить. Степанида сіда поруч і кладе перед Панасом насіння*).

Панас. Це мабуть так ще буде, що й у сні як кого налаєш, то під арешт? (*Лузає насіння*).

Степанида. Кажуть же, що перед кінцем світа все піде навиворіт...

Панас. І так воно все шкереберть пішло!... Але я так налякався, що аж хміль вийшов! Дарма що цілу квартиру укутали!

Степанида. Може тепер і проміж себе не можна лягати?

Панас. Може; тепер всього жди!

Степанида. Що то сліпий чоловік, то й не знаємо, що діється у світі. Он як Василь, той добре грамоту знає...

Панас. О, той зна! Той zelo грамотій!

Степанида. Якби оддали Оксану заміж за Василя... Він би нам святе письмо читав... Краще слухати

псалтир, ніж до шинку ходить. Їй-богу краще! Василь господи як поштиво мене прохав!...

Панас (*не слуха її*). Ач, иродів Лахтіюн! Гаразд, що нема нікого чужого в хаті, хоч вилаю добре!...

Степанида. Та лай, лай! Я не докажу.

Панас. Тебе й по губах можна...

Степанида. Може й на це є закон?

Панас. На це? Який на це закон? Про це ще не писали!

Степанида. От правда на світі! Як жінок, то й не лічать за людину!...

Панас. Яка ж вона людина? Баба, одне слово баба!... Баба, та й годі! З баби які взятки? Хіба тільки чоловік колинеколи поб'є... А щоб тобі, бісів Лахтіюне, добра не було!

Степанида. Щоб йому поприщило!

Панас. Іменно, щоб поприщило!

Степанида. Стонадцять чортів і сіра свита! Стонадцять болячок та пропасниць! Щоб тебе земля не прийняла!...

Панас. Оце так так! Але ти й ловко лаєшся, неначе по писаному!...

Степанида. Щоб йому й його родові сояшниці, та перелоги, та завійна, та пристріт, та болячки, та пропасниця, та... (*Побачивши Оксану, з ляком затуля рота собі і чоловікові*).

ЯВА V.

Ті ж і Оксана.

Оксана (*ухмиляється*). Кого це ви, мамо, так лаєте?

Панас (*до жінки*). Не кажи! (*На бік*). Тепера й рідної дитини оберігайся!...

Степанида. Лаєте! Що це тобі невіть що вчувається? Лаєте! Отак собі балакаємо проміж себе, та й годі! Де це ти була?

Оксана. Я де була? Була... на вгороді. (*Мовчить*).

Панас. Ну що ж, дочко, підеш за аблакату?

Оксана. Не піду, нізащо не піду! З якої речі?

Панас. А як я, бува, та... присилую?
Оксана. Хто, ви присилуєте? Як силуватимете, то я втечу...

Панас. Хіба ти хочеш, щоб мене на Сибір?

Оксана. Та яка там, тату, Сибір!...

Панас. Хто його зна яка, а кажуть люди, що страшна!

Оксана. Не треба битись, бо то сором!

Панас. О, ти розумна! Ну а як не хотячи вдариш? Іноді так вдариш, що й не зоглянешся! Опісля вже й назад би, та ба!

ЯВА VI.

Ті ж, Лахтійон і Сокурєнко.

Лахтійон (*поклонився іконам*). Здравсте! С празднічком вас... Бог на помоч!

Панас (*встає*). Це що таке, га? Геть з моєї хати!

Степанида. Ще й сюди прийшов заводить колотнечу?

Панас (*до Сокурєнка*). Ти як посмів?...

Лахтійон. Чаво лаєшся? Погоді, не гоні, дело скажу!

Панас. Не треба мені ніякого діла! Убирайся!

Лахтійон. Ех, голова! Ведь я мірїться пришол! Вот доч твоя да Василій Грігор'їч упросілі меня...

Панас. Миритись? Хіба можна?

Лахтійон. Єщо как можно! Давай руку, да і кончено! Зачем нам ссорїться? Все ми под богом ходім, все ми хрістіане!

Панас. А хіба ж без суда можна?

Сокурєнко. Можна! Я зараз читав...

Степанида. Що то як грамотний чоловік, зараз і прочитав.

Панас. Читав? Ти це навсправжки, чи, може, туману напускаєш? Може так тільки хочеш... баки забить?

Лахтійон. Послушай! Я уж імел дело у міровово: с одним прїятеlem во хмелю подралїсь. Міровой суд'я сказал: „Помірїтесь, говоріт, ребята, і дела за вамі нікоторого не будет состоять“. Ну что ж, по рукам? Ась? (*Панас мовчки подає руку*). Только, брат, с одним условіем...

Панас. А як аблакат не захоче?
Сокурєнко. Яке ж йому діло? То він збрехав, що казав на Сибір. Я це все читав в законі.

Степанида. Що то видющий чоловік!

Панас. Іменно, видющий, так він поніма!

Лахтійон. Єсли ти, прїмером, прїшібьош, ну, тогда плохо дело, потому главная прїчина дохтур. Дохтур может дать такое свидетельство, что Сибір. Вот что!

Панас. Дохтур? Це я чув, чув!...

Лахтійон. Вся сіла дохтур! Ну так мір, что-ль? А условіе вот какое: чтобы ти отдал доч свою за Васілія Грігор'їча. Ладно, что-лі?

Оксана (*підійшла до батька*). Таточку, рідний! (*Пада йому на груди*).

Степанида. Бач хто до нас щирий! Зараз і прочитав... Якби не Василь, то обморочили б тебе.

Лахтійон. Что ж молчїш? Говорі! Став магарич, і кончено. Афанасій!... Ех, голова!...

Панас. Та як же це? Це таке, що я й не розберу!

Лахтійон. Ека упорний мужїк!

Сокурєнко. Ахванасій Миколайович, годі-бо вам сердитись на мене!

Оксана. Таточку, ви ж мене любите...

Панас (*ухмільяється*). У, ти вже, як ясочка!

Лахтійон. Ну, не хочеш мірїться, не надо! Пусть тебя возьмут под арест. Прощай! (*Хоче йти*). Я пойду к дохтору за бамагой...

Панас. Слухай, який-бо ти! Дай же хоч подумать... (*Про себе*). Одна стаття каже на Сибір, друга каже: не треба... Дохтур дасть свидетельство... Крути—не верти! Ну давай руку!

Лахтійон. Вот і ладно. Ну поцелуємся! (*Цілюються з Панасом*). І з вамі, хозяюшка, позвольте, ето по порядку! (*Цілюються*). По хрістіанскі, трїжди, во уста сахарня!

Оксана (*пада в ноги батькові*). Сокіл мій ясний
Панас (*підійма її*). Годі, годі! Хай бог помага тоб на все добре! Ходи ж і ти сюди, Васілю. (*Сокурєнко хоче поклонитись йому в ноги*). Не треба, не треба! Ще намагаєшся головою, як настане весілля! Боже ж

вас благослови, діти мої! (Сокуренко і Оксана переходять до Степаниди).

Степанида. Боже вас благослови, діточки! Тепер вже Василь читатиме нам святе письмо...

Панас. Е, то само собою, а то треба й закони читати... Бо колись так ускочиш, що тільки засвистить...

Лахтійон. Ну полно вам, давайте магарич!

Панас. Милости ж просимо за стіл. Поки чай, вип'ємо чаїхи? А подай, жінко, пляшку! (Оксана вносить самовар, а Степанида пляшку з горілкою і закуску).

Лахтійон. Да, бриколовкі по махонькой не мешаєт!

Панас. Кажуть, що по старому звичаю пили горілку до чаю?

Лахтійон. А по новому п'ють і после чаю.

Панас. Пожалуста мовчи про нові порядки...

ЯВА VII.

Ті ж, Гершко і Рибкін.

Гершко. От і ми присли. Вус, што то такое? Хванасій, што то такое?

Рибкін (чванячись). Мойо почтеніє, господа!.. (До Оксани). Рекомендуюсь...

Гершко. Што ето такое?

Панас. Помирились!

Гершко. Помирились? Вус, помирились? Хто помирились? І где помирились?...

Лахтійон. Помірілись по хрістіанскі. (Гершко зовсім перелякався).

Рибкін. Помірілись? А, вот как! А позвольте вас спросіть на основанії какой стат'ї?

Гершко. Какой стат'ї от уголовного закона?

Лахтійон. А стат'я такая, что стало бить, Афанасій отдайот свою доч за Васілія Грігор'їча.

Гершко. Вус!... Мошельніки! Грабітельніки!

Рибкін. А знаєте лі ви, почтеніє, што ссора і драка в публічном месте, на основанії... гм, на основанії... уголовного судопроізводства і рішення кассационного департамента...

Гершко (силкується промовлять ті ж слова і, звичайно, плете нісенітницю). Увсех на Сибір!

Рибкін. Такой обман, такое конфузное приключеніє, такое, можно сказать, казусное проісшествіє... погодіте же, я вам докажу, что мотивірую етот случай по аналізу Железнякова і пріменяюсь...

Панас. Добродію, що хочете кажіть, а я вже поблагословив, то слова не переламаю, бо то грїх! Годі вам гніватись, сїдайте за стіл та вип'ємо...

Гершко. Ми їх увсех на Сибір!...

Панас. А який бо ти, Гершку! Давайте краще помиримось!

Сокуренко (підходе до Рибкіна). Степан Андреїч, та вгамуйтесь, бога ради! Ви ж чоловік з розумом, чи вже ж думаете насильно милим бути?

Рибкін. Да што ви? Ви знаєге меня, знаєте? Я... я... я...

Сокуренко. Та знаю ж... (Тихо розмовляють).

Гершко. Так ви так із намі? Ну харасо! Тепер я подам на мировой суд ваш вексель... Я напішу там, што ви у меня позіцїали сто рублей.

Панас. Так ти такий чесний? Бач, бісова тїнь!...

Гершко. Цесний, цесний, што, цесний? Там єсть вашего печать! Поцему нечесний? (Вийма векселя). Ага, попался. (Дивиться на векселя). Вус, вус? Ай, гвулт! Калавур! Мошельніки! Грабітельніки!

Всі. Шо, що там таке?

Гершко. Што таке, што таке!... (Тикає в вічі Панасові векселя). Што ето такое, га?

Панас. Нічого не бачу!

Гершко. Нічого не бачиш, га? Штоб тобі повилазило! Нашто печать напріпечатав вгору ногами?

Панас. Тю! Диви! Я й не примітив!

Гершко. Не примітив, не примітив! Разбойнік! За што ти меня зарізава, за што меня обграбіл?

Панас. Ото тебе бог покарав. Чужим не забагатіеш... Слухай, не репетуй, я тобі помінився дати корову?

Гершко. Ну-ну, та што із того будіть?

Панас. Ну то корови я тобі не дам, а п'ять рублей дам. Попроси аблакату, щоб він помирился, і шабаш!

Гершко. Ай вей! Ну харасо, харасо! Ех, Хванасій, какой ви хитрий... Какой ви із розумом... Какой ви майстер...

Панас. Та маємо потроху.

Гершко. А водка на швадьба у меня візьмете? Ну харасо, харасо! *(Підходить до Рибкіна)*. Слюхайте, нашто нам ета рахуба? Помиримось!

Рибкін. Помілуйте, Грігорій Яковлевіч, я обіжен! Скільки живу, подобнаго скандала не імел! Я вхожу сюда, как жених, і вдруг...

Гершко. Разі он втікаєт з наших рук, втікаєт?.. Он ішо двадцять раз попадеться; я так ізделаю, што он попадеться!.. За вами єсть десять рублей, єсть? Ну, нехай будіть дев'ять, га? Ну, нехай восьім! Нет? Ну, нехай будіть сем с половином!

Рибкін. Нет, зачем же! Я, я... всьо вам отдам!

Гершко. Отдам, отдам! Когда отдам? Когда? Ви вшьо гаворіте отдам, і вшьо пйоте водка.

Рибкін. Но подумайте, Грігорій Яковлевіч, какой-нібудь мужік і... позволяєт себе...

Гершко. Ну, а скажіте із швоя совість: хто вам даст клієнт, га? А видіте? Ну, мир? За вами сем з полтиником, га? Ну, нехай сем с полтиником!

Рибкін. Гм... По крайней мере, пусть етот нахал ізвінітсья передо мной!

Гершко. Ай вей! Какой ви віделі із мужік делікатності? Ну, я вас просю!

Рибкін. Извольте, Грігорій Яковлевіч! Поверьте мне, что я ето делаю только для вас... *(Дає руку)*.

Гершко. Ну, благодарю вам! Господа! Ша! Просім дать место наш знаменутельний адвокат! *(Всі встають)*.

Панас. Милости просимо, залазьте в куток! *(Всі сідають)*.

Гершко. Ну, господа! Дай бог, штоб ми білі хароші пріятели... Нехай будеть так, как ми захотели! А правда? Ша!... Ну, нехай будеть так!

Панас. Ану, жінко, давай чаю! А поки що вип'ємо чаїхи! *(Налива і п'є)*. Будьмо здорові! *(Підносить Рибкіну)*. Видушайте! *(Рибкін бере горілку)*.

Рибкін. Ну будьте здорови, да подерітєсь ещо... *(П'є)*.

Панас. Нехай бог боронить!

Лахтійон. Подерьомся і снова помірімся! Ето нічаво!

Панас. Хай бог боронить! Мій батько не судився, і я не хочу! Колись то можна було й побить, а тепер... *(Степанида подає чай, а Панас частує по черзі)*.

Рибкін *(п'є чай)*. Что ето у вас за чай такой?

Степанида. А що, добродію?

Рибкін. Горькій!

Панас. То ми для духу кладемо потроху гвоздичного перцю!

Степанида. Господи, як гарно на похмілля! Аж за языка щипа!

Рибкін. Странний вкус!

Лахтійон. Што ж, будем песні іграть. *(Затина)*.

Сідіть ворон, ворон на берьозе,

Свіщєт воін на войне...

Пропадать тебе, мальчік-мальчонок,

В чужой-дальней стороне...

Панас. Голубчику, не співай! Бо як часом я не витерплю, то знов буде біда!... Кричиш, неначе тебе хто ріже!

Лахтійон. Побйомся і помірімся!

Гершко. Ну-да! Ну-да!...

Панас. Ні, спасибі за ласку!

Пополупиш кого добре, } двічі.
То й пиши пропало. }

Степанида. Хоч негарно ми заграли,

Все ж не треба гудить,

Не лайтєся! *(Показуючи на адвоката)*. Бо он який! }

Зараз всіх засудить! } двічі.

Сокурєнко. Можна жити і без лайки,

З добрим, щирим серцем.

Панас. Авжеж що так! *(До публіки)*.

Кажіть: „Еге ж!“ }

Дам чаю вам з перцем. } двічі.

Лахтійон. Больше Гершко віноват,

Уж я с ним сквітуюсь!

Гершко. Ви слішите, гашпада, }
Я вам протештуюсь. } двічі.

Всі. Просим широ вас, панове,
Щоб ви розсудили:
Чи годиться оця каша, }
Що ми наварили. } двічі.

ЗАВІСА.

Написана у 1869 році,
в городі Бобринці.

Вища Науково-Репертуарна
Рада Головополітосвіти НКО
УСРР до вистави дозволила.
(29. V. 1928, літ. А, № 4345).

ЗА СИРОТОЮ І БОГ З КАЛИТОЮ АБО Ж НЕСПОДІВАНЕ СВАТАННЯ

Водевіль на 1 дію.

Взято з дійсної події з сіл.

ЛИЦЕДІ:

Горпина Коновалиха, молода вдова.

Охрім Гаюненко, парубок.

Гордій Маляренко, літній парубок, швець.

Яків Приблуда, сільський писар.

Одарка Вакулиха, заміжня жінка.

Акція проходить у Коновалишиній хаті.

ЯВА I.

Коновалиха (*сидячи на лаві шие*).

Над моїми воротами
Чорна хмара стала,
А на мене молодую
Поговір і слава.

А я тую чорну хмару
Рукавцем розмаю.
Перебула поговори —
Перебуду й славу.

Поговори перебула,
А слави придбала
Через того козаченька
Що вірно кохала.

Отак я собі повсякчас, як заспіваю жалібної, та згадаю що нема в мене ні батька, ні неньки, ні братика, ні роду, ні родиньки, то й зажурюся. Мабуть вже я, собі на лихо, така вродилася безталанна. Що мені у світі божому робити, як вік прожити, та ще й удовою? Правда, сватаються за мене багато женихів, і є проміж них путящі люди, коли ж як згадаю про свого покійничка, царство йому небесне, вічний покой, господи який був сварливий та ревнивий, то аж страшно мені стане, так страшно, що здається, хочби який там хороший чоловік сватався, то не пішла б, нізащо не пішла б. Здається всього у мене доволі є: і хлібець, і грошенята, і худобина, і хата своя, та коли ж у хаті мов у пустці: стіни німі, ні до кого й слова промовити. Часом у неділю або у свято вийду з хати, і куди гляну, куди не скину оком, скрізь попід хатами сидять молодичі з сво-

іми чоловіками, побіля їх діточки, та такі дрібнесенькі, щечечуть як пташечки. Подивлюся я на людське проживання, та й обіллюся слізеньками... Іноді піду кудись у бесіду... Що ж? і там нема мені супокою, нема радости: аби б який чоловік почав балакати зо мною, зараз молодиці й почнуть зморгуватись та скося на мене поглядати. Щасливі ті люди, котрі мають діточок: як почнуть вони, янголяточка, щечетати, то хоч яке буде горе, хоч яка печаль, а все ж хоч на хвилиночку розважать. Моторний парубок наш писар! У ту неділю зустрів мене біля криниці, поздоровкався, та й питає: „Чи позволите коли-небудь зайти до вас?“ А у мене на серцеві так чогось й похолонуло, й не знаю куди очима глянуть, а лице так і пашить вогнем... (Співає).

Зажурилася молодая вдівонька,
Що некошена зелена дібрівонька.

Охрім (за дверима).

Гей не журися молодая вдівонько,
Викосить траву молодий козаченько.

ЯВА II.

Охрім (входячи). Добривечір!

Горпина (сухо). Здоров будь!

Охрім. А сидать і не просиш? Я не церемонний і сам сяду. (Садовитьсья).

Горпина. Відкіля це тебе несе?

Охрім. Де був, не питай, бо зостарієшся, як усе будеш знати; а чого прийшов, зараз скажу. Оце я, як по правді признатись, був аж у Драній, у ворожбита,— гадав про свою долю. Перекинув тричі на картах, а далі на квасолі, та й каже: „твоя доля коло тебе ходить, та ти її не бачиш“. А далі почав щось шептати, знову кинув на карти, і каже мені: „іди ж ти тепер до дому, і як увійдеш у село, то добре прислухайся, чи не буде що гомоніти, або співати, і як зачуєш, зараз і йди на голос... Там, каже, твоя доля“. От я йду селом, аж чую хтось співає, та таки ж так голосно, ну нестемет-нісінько соловейко!...

Горпина. Тринди-ринди! Ач як гладко збрехав!

Охрім. Отак, з якої ж речі я став би брехати?

Горпина. Хіба тобі первина? (Сміється).

Охрім (зідхнув). Тобі, бачу, тільки жарти?

Горпина. Дай, боже, повік жартувати, аби б не плакати.

Охрім. Слухай, Горпино, скажи ти мені всправжки, щоб я вже більш не нудив світом, бо я на все одважився. Чи ти підеш за мене, чи може у тебе є який на прикметі?

Горпина. І є, і нема!

Охрім. Коли б я зміг показати тобі своє серце, щоб ти побачила, що в ньому діється, то ти б може хоч трохи пожалувала мене... Горпино, отруто ти моя! Коли б ти знала, як іноді тяжко мені стане, так тяжко, що здається пішов би до річки, та й кинувся б у воду торч головою. Вийду на вулицю, хлопці й дівчата зберуться, співають, аж луна іде, заведуть гульбище, почнуть таке докладати, що здається і мертвий зареготав би, а мені усе те байдуже. Зайду бува у корчму, люди п'ють, співають, інші борюкаються, а я сидю, мов німий: не беруть мене ні співи, ні борюкання... Ляжу спати і не вспію ще очей заплющити, як ти мені почнеш ввиджатися і сяєш перед очима, мов божа зірочка.

Горпина. Еге! тебе тільки послухай, то ти такого наторочиш, що й за день не переслухаєш. Тебе враг не не взяв: на словах, як на органах, балакаєш мов пописаному. Мені на думку прийшла одна пісенька, що у ній співається: „слова твої ласкаві, а чортова думка...“

Охрім. Гірко мені слухати такі речі. О, горе мое тяжке! (Співає).

Гей, удівонько чорнявая
Не смійсь надо мною,
Лучче йди до церковці
Та звінчайсь зо мною.

Горпина.

Краще мені зостатися
До віку вдовою,
Ніж маю я вінчатися,
Козаче, з тобою.

Охрім.

За що ж бо ти зневажаєш
Мене молодого,
Чи вже ж, серденько, кохаєш
Кращого другого?

Горпина. Може й кохаю, про те мені знати. Я тобі й перш казала, і тепер знову кажу, що не піду за тебе. Хоч ти парубок і бравий, так серце моє якось не лежить до тебе, і як ти почнеш балакати про те, як ти мене любиш, то мені здається, що тобі нависло на очі моє хазяйство та худоба...

Охрім. Он як ти думаєш! *(На бік)*. Догадалась! *(До неї)*. Бог з тобою, Горпино, бачу я, що приходишься мені з мосту та в воду! *(Замислюється)*. Не любиш ти мене, не ймеш віри моему коханню, давай же хоч вип'ємо з тобою у останній разочок?

Горпина. Я проти п'ятниці не п'ю.

Охрім. Та так ти мене насухо проважаєш? *(Стукіт у вікно)*. Кого це нечиста мати несе? *(Заглядає у вікно)*. Не розберу, що воно таке... А, це Гордій! А бодай тобі ноги покорчило, стара собако, і чого він причвалав? Не пускай його в хату, хай йде собі к ураговій матері.

Горпина. От що вигадав! Мало ще на мене брешуть по слободі? *(Говорить у вікно)*. Ідїть, добродію, у хату.

Охрім. Про мене, як собі знаєш.

ЯВА III.

Входить Гордій.

Гордій. Наше поштеніє! Ручку вашу! *(Бере Горпину за руку, вона регоче)*. Чого ви смієтесь, єто тепер всюди поведенція така, што один другого за руку?

Горпина. Чудна поведенція! Сідайте, добродію!

Гордій. Чувствітельне благодареніє вам. А, Охрім Степанович, как можете? Што єто ви так как будьто не в состояннї духа?

Охрім. Голова чоґось розболілась.

Горпина *(посміхаючись)*. Мабуть чадно у моїй хаті?

Гордій. Єто бува і от другого приключенія, одначе, єто нічаво. Прикладіть кислої капусти, або редьки, й січас пройдьоть... і хрін тож помагає.

Охрім *(встає)*. Прощайте!

Горпина. Ходіть здорові!

Гордій. Так ви зробіть так, как я вам совітую: капусти кислої, або хрину... Я єти діла краще усякого дохтора. *(Охрім виходить)*. Хороший парень цей Охрім, тільки очинно занімається єтим бѣловством, значиться нащот водки... І як вже нап'ється, так буянить дуже, і так кажному у вічі і лізе. На тім тижні у шинку наделав такого безпорядку, што мусили звязать його, даже мене ледве-ледве по ланиті не вдарив...

Горпина. Так він забіяка?

Гордій. Человік непостижимого карактеру...

Горпина. Як же ви собі поводитесь, добродію?

Гордій. Все одлично! Только нащот одного діла, так я нікак не можу; значиться, з серцем моїм твориться непостижимоє волненіє, і я не в состояннї обладать моїм чувствієм. І што вже я не делаю, што не робив, так нічаво не помагає; питався і в знахарки, значиться чи не можна єтому делу помогти? Так вона подивилась на мене і зараз сказала: „пороблено“, говорить, хоч і є такі трави, одначе нельзя допомогти. *(Зідхнув)*. Читаю святе письмо, алі свейські книги, чи чоботи ш'ю, алі черевики, ну, как згадаю про вас, так шило з рук падає і дратва рветься і всякі неприяности...

Горпина. Отже й лихо! Я думала, што ви про што друге балакаєте, та й прислухаюсь, а ви все з своїм коханням? Невже я вам так уподобалась?

Гордій. Іменно так; нікогда єще не ошущало меня подобное чувствіє, штоби я не змог, значиться, орудувати... Когда ще я обучався в городі реместву, так звесно всякії дивиці зустрічались і даже благородні дивиці, примером, доч одного ремесника, значиться вон скуповував свиней та телят на продаж. Так єтая дивиця очинно прельщалась, даже до невозможного, но я не імел ні малейшого привлеченія, ані же, ані боже мой! А вже була дивиця, я вам скажу, такая, што... зовсім благородная. Окром того, што ходила повсігда у ботиках, даже плаття повсігда з карналіном.

Горпина. Чому ж ви не одружилися з нею?
Гордій. Што ж, когда я не мог прельститься нею.
Горпина. Вередували, аж поки не зостарілись, а тепер... Ондечки у вас і лисина.

Гордій. Ето пустяки! Я можу так розчесати волосся, што її не буде помітно...

Горпина. І вже ви скільки не зачісуйте, а не може.

Гордій. От дайте гребенець, я вам січас покажу.

Горпина (*сміючись*). Хіба сажею замажете?

Гордій. Шаловливого ви характеру. Прелюбезная моя Горпино Микитовно, ви мое привлеченіє, ви мое страдальне житіє. Вас я возлюбив всею мислію, будьте благонадєжні, значиться, нащот моего чувства, і осмелюсь лі облобизать вас і щитать вас доступною любови моея?

Горпина. Бог з вами, я й не розберу, що ви балакаете?

Гордій. Хитрая ви, очинно хитрая! Вірте, што сердце мое воздыхает по вас, бушует, воздимаєт мою грудь і болить невероятно. Ви роса небесная, істочник для душі моеї, цвіт райський, ви найпрекраснее всего на світі!

Горпина (*регоче*). О, бодай вас! Ви вже так розмалювали мене, що я й не вість що забєру собі в голову.

Гордій. Я так истинно возлюбил вас, што даже склав такую пісню.

Горпина. Тоб-то про мене?

Гордій. Про вас, моя лебідь білая: Ей-ей што нет прекраснее вас даже за синім морем. Ось послушайте: (*співа*).

О ти, которой нет прекрасней
Ні в городе, ні в слободе,
Шукать другой такой напрасно,
Подобной не найду нігде.

Иду ль по улицам деревні,
Або ж за книжкою сижу,
Тебя прекрасней нет в деревне,
Нігде такой не нахожу.

Сукаю дратву та вздыхаю,
Чи чобот ш'ю, чи башмаки,
Всегда тебя я вспоминаю,
Куда ж подінусь от тоски?
Давно огнем неугасимим
Зажгла ти чувства мої,
Страдаю я невообразимо
О, милой друг, все по тобі!

Горпина. Чудна пісня. (*Чхає*).

Гордій. Салфет вашей милості, красота вашей чести. Бачите, значиться я правду співав?

Горпина. Та що ж з того?

Гордій. Как што? Одним словом, ви пронзили мое сердце як шилом, і душу мою неначе дратвою пристрочили.

Горпина. Що ж, коли страшно йти заміж за старого.

Гордій. О, ето правда! Старий чоловік, так ето послідне діло.

Горпина. А вам скільки год?

Гордій. Нащо питать про літа, когда і так видно, што я іще молод.

Горпина. А десятків з шість вже є?

Гордій. О, де ж таки! Я полагаю, што не більш як чотири.

Горпина. Оттак-пак, я ще була дитиною, а ви вже були лисі,— хіба я не пам'ятаю?

Гордій. Бог з вами, што ето ви? Ви ошиблись!

Горпина (*сміючись*). Звісно, ви ще молоді, бо перва голова на в'язах.

Гордій (*співа*). Послухай, вдовице,
Будь мні жоною,
Ми будем любитись
До віку з тобою.

Горпина. Коли б ви молодші,
Та не були лисі!

Гордій. Разве не казак я?

Нет, ти придивися!

Горпина. Нащо і дивитись?

Гордій. Пусті слова!
Стократно клянуся,
Што ти мне міла!

Горпина. Гай, гай, милий боже! Вам треба богу молитись, а не жениться. Ну й який з вас чоловік буде, коли вам три чисниці до смерти! (*Регоче*).

Гордій. Позвольте, одначе ето невиносимо! Разві я, как дурачок какой, што ви, значиться, на сміх ето берете, стало бить такую критику... (*Стукіт у вікно*). Кто ето?

Приблуда (*за вікном*). Чи позволите зайти в хату?

Горпина (*дивиться у вікно*). Либонь Яків Семенович? Зайдіть, добродію!

Гордій. Нельзя лі мені де-небудь заховатись, бо я не желяу зустрічатись з етим молокососом?

Горпина. От ще вигадали! Адаже він не звірюка?

Гордій. Не об етом значиться річ... Видіте, не приходиться мені буть в одній кумпанії з человеком низького проісходження... До мене заїжджають усякі благородні люди, даже раз був письменоводитель станового і ночував у мене, так как же я? А он што? Його батько був бродяга... Ви б одпровадили його, щоб он не пощав вас?

Горпина. А як же, так вас і послухаю! Може він для вас і противний, а я його поважаю...

Гордій. Што ви, што ви? Опам'ятайтесь! Поважаєте человека, которий не тільки обікраде вас, а і прочее. Як ето можно? Однако прощайте! (*Іде*).

Горпина. Як завгодно!

Гордій. Я в другой раз к вам зайду! (*Виходить*).

Горпина. Ач, старий шкарбан, який ревнивий! А ще хоче, щоб я за нього пішла. Не діждеш, лисий! Що ж це Яків Семенович не йде? (*Виходить*).

ЯВА ІV.

Гордій (*входить навшипиньках та зігнувшись*). Заховаюсь де-небудь в хаті, та послухаю, об чім вони будуть балакать. Горпина Микитовна не помітила, що я в сінях пристояв. (*Ховається під стіл*).

ЯВА V.

Входять Горпина і Приблуда.

Горпина. Яким це вас вітром до мене занесло? Приблуда. Не сподівались? Кажуть, що несподіваний гість гірш татарина?

Горпина. На несподіваного небагацько й треба. Сідайте, добродію!

Приблуда. А де ж це швець? Либонь він був тут?

Горпина. Пішов додому.

Приблуда. Шкода, що я його не застав.

Горпина. А що там таке?

Приблуда. Чи ви знаєте, що він учора у шинку таке плів, такі розпустив теревені, зовсім ославив вас; розказував, що буцім-то до вас учащає Одарчин чоловік. А Одарка,—знаєте, яка жінка,—як присікалась до чоловіка, та вони як счепились, то ледве-ледве розлили їх водою.

Горпина. Так он який він чоловік! Тото ж бо він і втік з хати; як зачув ваш голос, то неначе хто його окропом ошпарив. Постривай же, иродів діду, я тобі обірву й останне волосся.

Гордій (*тихо*). О, горе мне!

Приблуда. Він кожному яку-небудь пакость зроби. Мало він під мене підкопувався! Мабуть то йому хотілось бути писарем, так він казав, що я злодій і п'яниця...

Горпина. Та цур йому! Чим же мені вас пошанувати і як догодити? Либонь у мене десь була й горілочка? (*Виймає з шахви пляшку з горілкою*). О, е! (*Наливає*). Звольтеся ж викушать, та закусить чим бог послав.

Приблуда. У кого в руках, в того і в устах!

Горпина. Будьмо ж здорові! (*Випиває і підносить Приблуді*).

Приблуда. Даруй боже всякого добра й благополучія. (*Випиває*).

Гордій (*тихо*). А мене й не почастивала!

Горпина. Коли б знала, що в мене буде такий дорогий гість, то я й не знаю чого б не наготувала. А тепер вибачайте, звісно несподівано...

Приблуда. Та нащо пеклуватися, я не церемоний чоловік. Шануйте мене хлібом-сіллю та ласкавими речами; бо як тільки хто почне передо мною лисичити, то мені здається, що у того чоловіка лежить каменюка за пазухою.

Горпина. Оце, матінко! Сіль та печина вам в вічі!

Приблуда. Сядьте лучче біля мене, та заспівайте якої пісні...

Горпина. І вже, як тверезій співають! *(Наливає)*. Будьмо здорові! Я й байдуже, забула спитати, як там поводитись собі ваша ненька?

Приблуда. Як то кажуть, живуть та хліб жують. Зостарілись дуже, не здужають робить, а наймичку нанять ніяк не спроможемось. Ще якби я не знав грамоти, то й хто його зна, як у світі божому прожити. Спасибі отцю Спиридону, до віку йому дякуватиму за те що навчив мене грамоти. Тепера чоловік неграмотний та безземельний—вічний наймит; такий, бачте, світ настав, що бідному чоловікові стало зовсім сутужно. Хліб що-года все дорожч стає, а наймит все у одній ціні. Перш пара волів стояла сорок або п'ятдесят карбованців, а тепер мало що путне, то вже й більш сотні; а робітник, коли не п'ятдесят, то шістдесят рублів. Звісно, на людей ціна мала через те, що багацько бідного народу: не схоче цей, то другий найметься...

Горпина. А так, так! Викушайте ж, добродію.

Приблуда *(випиває)*. Колись то воно перемелеться, може й краще буде, а поки дуже сутужно! Тепер хоч би й про себе скажу. Якби мене не приютив отець Спиридон, то може б і досі був громадським свинарем, або попихачем. Батько мій був бурлака, завів мене у це село з матір'ю та й покинув, от мене й прозвали Приблудою. Бувало отець Спиридон кажуть: „Трудись, Якове, бог за труди награджає. Зароблена чесним трудом копійка краще краденого рубля“. *(Зідхає)*. Через те бідний чоловік і трудиться, що на бога уповає!

Горпина. Ох, правда, правда!

Приблуда. Звісно, простий чоловік дума собі, що як йому яка невдача, то то бог його карає за якісь гріхи; і молиться, і гіркими сльозами умивається, стоячи

навколішках перед образом спасителя, і гірко зароблену копійчину оддає на свічечку, а того й не знає, що все його горе від того, що він сліпий чоловік, неграмотний... А инший чоловік з горя зап'є, а шинкареві й ковінька на руку, він йому й набір дає, бо запевне знає, що той чоловік буде йому крепаком...

Горпина. А чи не випити нам ще по чарці?

Приблуда. Багато буде.

Горпина *(наливає)*. Душа міру знає. *(Випиває й підносить)*.

Приблуда *(сміючись)*. Та воно так! Кажуть же, що чоловік не скотина, більш відра не вип'є! Тепер заспівайте. *(П'є)*.

Горпина. Та я охотниця до пісень. Іноді сидю собі, та як почну співать, аж луна йде. *(Сміється)*. Яку б я вам заспівала? Хіба оцю? *(Співа)*.

Ой на ставу, на ставочку,

Ой на ставу, на ставочку,

Пливуть качки в три рядочки,

Пливуть качки в три рядочки.

Одна другу спереджає, (2)

Кожна собі пару має. (2)

А я бідна у неволі, (2)

Не дав мені господь долі. (2)

Приблуда. Це дуже жалібна.

Горпина. А й правда! Ну то я вам заспіваю веселенької, тільки вибачайте, добродію, з пісні слова нельзя викидять. *(Співа)*.

Випий, милий, до дна, до дна,

Бо у мене водка добра,

Випий, милий, та й постав,

Щоб чоловік не застав.

А мій милий умер, умер.

Та в коморі дуду запер,

А я пішла муки брати,

Та й зачала в дуду грати.

Ой ти дуда, дуда, дуда,

Я молода сюда, туда,

Навприсядки, та в долоні,—
Пішла мука по коморі.
Ой випила, вихилила,
Сама себе похвалила,
Бо я панського роду
П'ю горілку, як воду.

Оцю пісню то вже годиться запить. (*Наливає*). Викушайте ще одну, та й годі. Вибачайте, другої пляшки не почну, бо я знаю поговорку, що кажуть: „пий, та розуму не пропий“. (*Випиває і підносить*).

Приблуда. Не знаю як вам, а мені здається, що після цієї чарки прийдеться попроситись з розумом. Буде вже, спасибі!

Горпина. І не думайте собі, нізачо на світі. Це ж остання вже, як то кажуть: „на коней, щоб прудше бігли“. (*Співа*).

Ой чарочка круглесенька,
Ой чарочка повнесенька,
Та не пролийсь, чарко,
Та не схлюпнись, чарко,
Бо буде жаль, жаль, жаль.
Ой чарочка повнесенька,
Вип'ю тебе злегесенька,
Та не проллю й трішки,
Та не схлюпну й трішки,
Бо буде жаль, жаль, жаль.

ЯВА VI.

Ті ж і Одарка.

Одарка (*швидко вбігає*). Співайте, співайте! Ач, яку бесіду завели. А мій же п'янюга де? Кажі, де?

Горпина. Господь з тобою, Одарко! Я твого чоловіка ніколи і в моїй хаті й не бачила.

Одарка. Ач, яка плохутка! Ти думаєш, що я нічого не знаю? Ай, удовиця, ай, смиренниця! Мало, мало бив тебе покійник, мало! Кажі мені, де він, ато я тобі усі патли обірву!

Горпина. Що це з тобою подіялось?

Одарка. Що подіялось? Ти ще й питаєш? Хіба я не чула, що ти мого чоловіка якимсь зіллям поїла?

Приблуда. Здуріла зовсім молодиця.

Гордій (*тихо*). Кусь, кусь, кусь!

Одарка. Не до вас річ, от що! Ми добре знаєм, що ви за птиця, не пишайтеся дуже. Ваш батько з матір'ю на смітнику звінчались, з калюжі причащались, у лісі родились, пенькам богу молились.

Приблуда. Дурна молодиця!

Одарка. Хоч дурна, та не бурлацька дочка, от що! Так нема мого бузовіра? (*Шукає по хаті*). Я тебе знайду, зо дна моря витягну! (*Шукає під полом*). Од мене й в печі не сховаєшся? (*Тягне за чуба Гордія*). А що, заховавсь? На ж тобі, на ж тобі! (*Крутить Гордія за чуба*).

Гордій. Ой, што ето за напасть! Воззріте на мене, ви помилились. (*Загальне здивовання*).

Горпина. Де це ви взялись, добродію?

Гордій (*на бік*). От попався в окаяню.

Одарка. Я таки його знайду! (*Вибігає*).

Горпина. Що ж це ви, паноче, робите? Окрім того, що брехні на мене точите, та ще й ховаєтесь у моїй хаті?

Гордій. По неразуменію, ей-ей без злого умисла. Чувствіє мое спіткнуло мене... Я хотел било йти, а воно значитьсь чувствіє говорить: сховайся!... Простіте, прелюбезная, потому што ето чувствіє.

Горпина. Сором вам, сором! Старий чоловік, а таке робите? Гай, гай!

Гордій. Што ж когда чувствіє?

Горпина. Ідіть собі з своїм чувствієм... Вас би треба макогоном, та не хочу рук паскудити.

Гордій (*співа*). За што таке попущеніє,

Понять не могу?

Горпина. За те, щоб не точили брехень

На бідну удову.

Гордій. Прекрасно, я уйду отсель,

Но помните, Горпино!

Приблуда. Втікай бо, та мерщій, старий,

Щоб часом не боліла спина!

Гордій. Тут предо мною був Охрім,

А потім писар появился.

Об етом розкажу я всім.

Приблуда. Ото який страшний, дивися!
Горпина. Иди ж, поки по шиї не дала!
Гордій. Пойду, пойду, не гарячися.

Я дамсь тобі в знаки, вдова.

(До Приблуди:) І ти, шеня, постережися! (Виходить).

Приблуда. Ну що ти подієш з такою сатаною?
Така бенеря, як начепиться, то гірш пропасниці.

Горпина. Отепер-то буде на мене поговорю!

Приблуда. Чого доброго, а цього ждїть! Знаєте
що, як маєте ви отак повсякчас побиватись, та переносити
людські брехні, краще б було, якби вийшли замїж!

Горпина. Коли б же що путне посватало. Котрий
любий, той не свата, а од нелюбих не вспієш зачиняти хату.

Приблуда. Цеб-то й мені, навдогад буряків?

Горпина. Та ні, не про вас річ, добродію...

Приблуда. Не вмю я багацько балакати, а скажу
вам навпрямки, що ви мені дуже вподобались...

Горпина. Де ж таки? Щоб я, така нечупайда, та
вподобалась вам, ви жартуете?

Приблуда. У таких ділі грїх жартувать.

Горпина (конфузячись). Так я ж і не знаю, як це
подіялось... Оце, ви мене засоромили... Ідїть собі, го-
сподь з вами... Ви чоловік письменний, розумний, а я...
бог з вами!

Приблуда. Звісно, то ваше діло... я вам сказав
правду, сказав те, що в мене на серці...

Горпина. На серці? (Сїва).

Ой козаче уродливий,
Ти козаче чорнобривий,
Ой дай руку твою білу,
Та обійми свою милу. (2)

Коли люба, то обіймеш,
Як не люба, то відїдеш!

Приблуда (обнявши її).

Люба, люба, моя зірко,
Мій раю, мій світе,
Моя думка чарівная,
Мій рожевий квіте.

Ті ж і Одарка тягне Охріма за чуба.

Одарка. А що, виховавсь? А що, чортова волоцюга?

Охрім. Ну дивись! І за віщо ти мене мняшкуриш?

Одарка. За чуба, за чуба, иродів сину!

Охрім (відштовхує її). А ще й кума!

Всі. Ох, це ж Охрім!

Охрім. Пропав чуб!

Одарка. Та де ви, куме, у біса взялися?

Охрім. Еге, де взявся? (На бік). От тобі й підслу-
хав. (До всіх). Бачте, я той... іду собі слободою, аж це
назустріч мені щось лізе, а я — куди тут?... та й ускочив
до вас у сїни, аж це кума хоп мене за чуба. Сором
вам, кумо, сором. Свого рідного кума та за чуба!

Одарка. Хоч ви мені і кум, а вже вибачайте. Вас
сюди не те загнало, що сунуло.

Охрім. А що ж?

Одарка. Знаєм що! Постривай ти, Горпинко, буде
тобі не з медом! Я таки доберусь до тебе!

Приблуда. Та проте ж я й хочу говорити...

Одарка. Ану кажіть!

Приблуда. Там чи ходив твій чоловік до Горпини,
чи не ходив, думай собі як знаєш, а вже від сьогодні
він запевне не буде ходити, бо я оце сватаю Горпину
й завтра пришлю за рушниками...

Охрім. Отак ловись!

Одарка. Чи й справді?

Горпина. Так, так! кажуть же, що судженого конем
не обїдеш. Думала і повік вдовувати, а тут круть-
верть!

Приблуда. А щоб ви не подумали, що це обман, то
просимо вас на сватання. Поки ж що, то вип'ємо по чарці!

Охрім. Проси ж мене хоч за боярина?

Приблуда. Отже й добре.

Горпина (між тим взяла з шахви пляшку і
частує). Дай же, боже, байдуже, а нам на здоров'я.
(Підносить Одарці).

Одарка (скоромовкою). Дай же, господи, дїждати
нам вашого весїлля в щастї та в добрім здоров'ї...

Пошли, господи, помершим душам царство небесне,
вічний покой, а тобі, сестро, щоб ти була здорова, як
вода, і щаслива та багата, як земля... Прости ж мене,
Горпино, що я тебе вилаяла. Тільки кажи мені по
правді, чи мій чоловік заходив коли-небудь до тебе?

Горпина. Кажу ж тобі, що ні!

Одарка. Пошли ж вам, господи, всякого добра і
благополучія. А вам, Яків Семенович, нехай господь
милосердний посилає чого ви бажаєте...

Приблуда. Гляди ж, удруге не лайся!

Одарка. Ні, вже не буду лаять, нехай мені і язик
усохне... А тобі, сестро, бажаю, щоб ти була щаслива
за другим чоловіком... І не доведи господи, який же то
був клятий покійник. Чи вірите, що іноді було при-
в'яже її до лави віжками, та й катує...

Охрім. Ну, ви вже, кумасю, як почнете причиту-
вати! Не стільки тії горілки, скільки белькотання.

Одарка. А вам що за печаль? (ІГє). Таджеж і випила.

Охрім (бере чарку). Ну, Яків Семенович, якби це
хто другий, а не ви, задав би я. Ну, та нехай вже так
буде... Давайте ж хоч нап'юся з горя. (Винймає з ке-
шені пляшку з горілкою). Частуйте швидч! Та чи нема
у вас більшої мірки, ато ця чарка така, що швидч
уморишся, ніж нап'єшся.

Горпина (бере чарку й співа).

Хор.
Коли б не ми, та не ви,
То б ми тут не були,
То б ми тут не були,
Горілочки не пили.
Горілочка псяюхо,
Чого ж в тобі так сухо.
Висушили ті жінки,
Що не п'ють горілки.

Горпина (сама).

Вип'ю оцю чарочку,
За чорнії брови, (до публіки).
А другу на потіху
За ваше здоров'я.

ЗАВІСА

НЕВОЛЬНИК

Драматичні малюнки у 5-ти одмінах.

Перероблено з поеми Т. Г. Шевченка „Невольник“.

ЛИЦЕДІ:

Василь Коваль, старий запорожець.

Ярина, його дочка, молоде дівча.

Степан, годованець його, молодий парубок.

Оксана, дівчина, сусіда.

Недобитий, бандуриста.

Опара

Голощук

Недорізаний

Покришка

Неплюй

Подорожний

Зачепа

Джура

Поводир, хлопець.

} Запорожці.

Запорожці, невольники, селяни і турецькі яничари.

ДІЯ ПЕРША.

Село улітку. Хати мов завітчані в садах: поліворуч хата Коваля з високим частоколом, а над ворітьми башта з віконцем; біля хати лавка, покрита килимом; на лаві сидять Коваль і Недобитий, а трохи далі, під деревом, стоїть Степан засмучений.

ЯВА I.

Коваль і Недобитий (гра на бандурі і доспіває думу).

Коваль. Еге!... То мабуть як не думай, як не маракуй, а треба буде... Шкода хлопчини! Молоде, ще й у колодочки не вбилось, але ж...

Недобитий. У полі, на волі скоріш вилюдніє.

Коваль. Років би зо два подождати, ну тоді!... Так думка ж шибала, щоб часом люди не почали дорікати, що няньчусь з ним, та виховую.

Недобитий. А правда, правда! А що правда, то не гріх... дорікатимуть!

Коваль. І так шкода, і так невігода!... Якби моя сила, сам би поїхав з ним, сам би й доглядів. А кортить мене ще раз помірятись з бусурменом, ще раз глянути у вічі смерті, а там хочби й в домовину!... Як гляну на молодого юнака, то серце вогнем запала, а як зарже, як заграє кінь вороненький, то, здається, вихром схопився б на нього, та й полетів, так би полетів, що і вітер не догнав би! Сказано ж, коли б думка та силою стала, то й море б перескочив; а нема сили, то нащо ж думка молодіє? Який вже з мене козак? Більш здався на стару бабу... Задля чого ж я живу на світі? Запливли мої молоді літа за синее море і в горах-хвилях потопили мою силу, мою козачу одвагу! А колись цією рукою коня-

невука обертав у лялечку, а татарву душив як кошенят!...

Недобитий. А з мене який тепер козак? Сили нема в долоні й на те, щоб табаку доладу розтерти, та й струни не слухають, джижчать, неначе джмелі. Думка б ушкварить веселої, а струни, буцім на злість тобі, загудуть сумної і розбуркають в старечім серцеві колишне лихо, розвередять болячки, і діла колишні, діла давні, незабутні, зринуть наверх і плавають перед очима...

Коваль. Еге! І як не відганяеш ті думи від себе, а вони стовбичать перед тобою і колупають старий мозок. Згадаеш мучеників праведних, зложивших свої буйні голови за віру христову та за Січ Запорозьку православну, поглянеш навкруги себе на високі могили, і гірко заплачеш!...

Недобитий. Ну, мені час рушати в дорогу. Прощай, Василю, zostавайся здоров! А за хлопця не забувай моєї поради!

Коваль. Ходи здоров! За пораду спасибі! не забуду... (*Недобитий пішов*). Що ж тут вже думать, коли час приспів! Степане, а йди сюди! Чого ти такий, мов ізза вугла мішком прибитий?... Хворий, чи що?... Сідай лишень отуг, біля мене. (*Степан сіда*). Дивись-бо веселіш, синку, далєбі полегша, та слухай! а я тобі дещо розкажу таке, чого може тобі і в книжці не доведеться побачити. Бачиш ти, сину, ген оту могилу, що ледве-ледве сивіє?

Степан. Бачу, таточку.

Коваль (*глянув на нього*). Та що це, хай бог боронить, з тобою? Ти ледве не плачеш?

Степан. Так, щось голова болить...

Коваль. Еге! Ну то на отій самій могилі колись то, йдучи з Молдавії на Подолію, оташувався з своїм військом преславний гетьман Іван Підкова. Лядські посланці прийшли до нього і стали прохати, щоб він їхав до них меду-вина пити; він, не вважаючи на благання свого війська, згодився і поїхав; як поїхав, то вже й не вернувся з Варшави: замість меду, ляхи напоїли його кров'ю, зотнули йому, сердешному, голову. Та й зотнули собі на погибель: задали запорожці такого

ім чосу, та залили за шкуру сала, що й досі длубаються... хе, хе хе!... Завзяті чубаті! Отак їм і треба, щоб не ламали присяги, бо раз давши присягу перед господом милосердним, перед його святим хрестом,—крепись, держи її, і в домовину неси її з своїми кістками. Чи так, синку? Та ти, бачу, мене й не слухаєш?

Степан. Не здужаю я, тату: чогось мені млосно... Піду я, походжу по садочку, може полегша.

Коваль. Піди, сину! (*Тихо*). Мабуть догадався, мабуть вже серце звіщує!... Ох діти, діти, рожеві квіти!

Степан (*сам з собою*). Батько замислився. Ох, чує моє серце, що недовго вже мені гуляти... Недаром батько що-дня оглядає та приміряє зброю, та буланого муштрує... (*Пішов*).

Коваль. І чого та татарва знов заворушилася? Знов забажалось погодувати своїм трупом вовків-сіроманців, знов закортіло довідатись, чи не пощербились ще шаблі запорозькі? А хотілося б мені на спомин душі хоч з десяток бусурменського падла послать Лудиперові на снідання!... Та шкода... Сиди мабуть, старий дурню, дома, молись богові та бринькай на бандурі... А з Степана буде козак завзятий, чує моє серце, що буде! Не раз подякує Січ-мати старому Ковалєві, що вигодував такого молодця... Як не крути, як не верти, а не вдержиш дома, не виховаєш. Зробимо мабуть так, що нехай років зо два по світу погуля, спізна, по чім ківш лиха та своєї долі пошука, як я колись шукав; а там, як повернеться здоров, то й нехай сам складе ціну козачій волі і козачій голові. Еге, так воно й буде... Ярино! (*Стука у вікно*).

ЯВА II.

Ті ж і Ярина.

Ярина (*виходить з хати*). Ви мене кликали, таточку?

Коваль. Та кликав же... А де ж Степан?...

Ярина. А онде, під тином, неначе вкопаний стоїть.

Коваль. Еге! А я байдуже, й не бачу. Отакі-то старі очі! А колись то у темну ніч за гони було пізнаю чоловіка, а тепер... А йдїть-лишень, дітки, сюди, та

йдить обоє. Господь милосердний послав нам празничок, не гріх і повеселитись, ато ви щось обойко блукаєте мов неприкаяні. Ану ж ушкварте, діточки, якої, звеселить мене, розворушить старечі кості. Ану ж! *(Він грає на бандурі і тупцює ногами. Ярина і Степан танцюють, старий підспіває).*

Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха;
Якби мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив.
Ой гоп чики-чики,
Та червоні черевики,
Та троїсті музики...
Од віку і до віку
Я любила б чоловіка.
О, гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив!...

(Говорить) Ануте, дітки, отакої! *(Хутко скочив і пішов танцювати, приспівуючи).*

Ой чи так, чи не так,
Уродився пастернак,
А петрушку криши в юшку,
Буде смак, буде смак.
Ой так, таки так,
Оженивсь козак,
Кинув хату і кімнату
Та й потяг у байрак...

Е, шкода й замаху! *(Сідає).* Горе тій оренді з поганим євреєм!... Не та вже моя сила, зовсім розкис, втомився... А все це ви мене старого розворушили. О, бодай вас! Шкода, не туди вже й ноги стоять, танцюють мерщій до лави!... Мабуть, за такі танці ніхто тютюну не дасть і на понюшку, не то що на люльку; а колись то бувало сам гетьман по таляру жбурляв за кожне коліно. А тепер зовсім недоладу!... Думка танцює й скаче, а ноги ледве волочуться, неначе тобі який

біс причепився ззаду й тягне до землі. Ох-ох-ох! Літа мої, сило моя, де ви подівалися? *(Сів).* Ну піди ж ти, доню, до господи, та злагодь що-небудь пополуднувати, гуляючи, як то кажуть, шматок хліба з'їсти. Іди ж, Ярино, іди!... *(Ярина пішла).* А ти, синку, ходи сюди, сідай - лишень тут, біля мене. *(Степан сідає).* Слухай, синку, сюди, що я тобі казатиму, слухай та не пропускай ані жодного словечка!... Як убили твого батька Івана в Шляхетчині, то ти ще був тоді малесенький, Степане...

Степан *(здивувався).* Так я... я не син? Чужий вам, тату?

Коваль. Та не чужий-бо, ні! Стривай, не забігай наперед, а слухай готового. Ото померла й мати таки твоя...

Степан. Так я зовсім чужий вам?

Коваль. Який-бо ти нетерплячий! Ти слухай, та не хапайся поперед батька в пекло! Ото, кажу, померла й твоя мати; я й кажу покійній Марині, моїй жінці: а що, кажу, візьмемо за дитину?.. тебе б оце... Чого ж ти так засмутився?

Степан *(з смутком).* Чужий, сирота!... О, чом же я перш цього не знав?..

Коваль. Бо тобі до цього часу і не слід було знати. Слухай же далі та не сумуй. Я, синку, все бачу, бачу добре, де твої літають думки і куди наляга твоє серце; я все бачу, дарма що старі очі... Добре,— каже покійна Марина,— чому не взять?.. Так ото взяли ми тебе, та й спарували з Яриночкою до купи...

Степан *(схопивши голову в руки).* О боже мій! Я ж цього не знав, я ж цього не гадав!..

Коваль. Тепер же, синку, ось що зробимо. Ти вже на літі, тобі либонь років з двадцять два, коли й не більш, і Ярина зріє, їй вже поверта на вісімнадцятий; треба буде людей шукати, та дещо вдіяти... Як ти скажеш, синку?

Степан. Не знаю, не вмю зрозуміти... Я думав, що Ярина...

Коваль. Сестра тобі? Аж воно, бач, зовсім не те... Що ж, я не бороню: любіться собі, та й з богом до шлюбу. Але ж щоб ти бачив, що ти знаєш, живучи отут? Ріс, як у бога за дверима. Тільки й лиха було, що як

ще вчився у бурсі, то може инколи доводилось скуштувати березової каші. Так задля того, синку, й треба буде трохи по світу поблукати, козацького жупана провітрити, та й шаблю погострити, щоб не заржавіла і щоб ти запевне знав, що не тільки світа, що у вікні. Треба подивитись на чужі люди, які вони і як живуть: чи орють, чи не на ораному сіють, а просто жнуть і немолочене віють?... Годиться й те знати, як там мелють: чи язиком, чи каменем, та й ідять — чи ложками, чи жменями?... Чого ж так замислився, мій друже? Ти ж либонь козачого роду?... Чи може в твоїх жилах тече вода, а в серцеві, замість козачої одваги, заяча завзятість? Та в кого ж ти такий нікчемний удався?

Степан (*стрепенувся*). Ні, я роду козачого, і одвага у моїй душі живе і розцвітає, а несподівана розлука зворушила мое серце, збаламутила мою кров!... Ох, важко мені! (*Закрива лице руками*).

Коваль. Так треба ж в люди на рік або на два піти, а там вже побачимо... Той не вмітиме й пожити, котрий не зугарен заробить... Ну то як же ти думаєш, небоже?

Степан. Знаю, тату, що треба. І борони мене, боже, жахатися козачого діла! Давно вже кортить мені помірятись силою з бусурменом, зогріти серце одвагою!... Давно вже мої мрії літають на степу і воюють з ворогом лютим!... Одне тяжко, що вас покинути мушу...

Коваль. Може не так жаль за мною, як... Не думай об цім, синку! Господь допоможе, і все буде гаразд!... Ну так як же, га? З богом у дорогу! І коли кортить тебе запевне знати, де краще лихом торгувати, іди ти в Січ: там наїсися усіх хлібів... Попоїв і я їх за свій вік чимало, і досі вадить, як згадаю! Коли здобудеш, — принесеш, а коли загубиш, — поживеш мое добро.

Степан. Так, таточку... А серце кров'ю обливається!...

Коваль. Не потурай серцеві, скоряя його розумові; а від смерти не заховаєшся і в печі не заслонишся; та й не такий страшний чорт, як його малюють. А в Січі наберешся й розуму, навчишся козачого звичаю й молодничого хисту. Споглянь на себе, який з тебе юнак?

Ні у постаті, ні в очах — ні удали, ні одваги, лице дівчаче, очі дитинячі, аж сором дивитись! А пройди вулицею, чи застогне під тобою земля? А кинь на чорнобриву поглядом, щоб вона усміхнулася, та так усміхнулася, щоб серце її зацімло?... Шкода й казати, який з тебе козак...

Степан. Ох, не зносити мені моєї буйної голови!

Коваль. Одна голова на плечах, то й шануй її. А там, сину, побачиш світа, та не такого як у бурсі, а там живе „мисліте“ прочитаєш з товариством... Там навчишся і богу молитись по молодечі, а не по чернечому харамаркати!

Степан (*стрепенувся*). Серце вогнем запалало, душа проситься на волю, думки вітер спереджають! Виряджайте мене, тату, не гайте!...

Коваль. Отак зробимо, мій синочку: помолитись богу, осідлаєм буланого, та й гайда в дорогу. А й кинь же, кинь, — як змій, — зо дна моря винесе! Та що це й досі не дають нам полуднувати? Ярино! Чи злагодила ти вже там що-небудь? Так отак-то воно, синку, буде!

ЯВА III.

Ті ж і Ярина (вона вийшла раніш, учувши розмову, вхопилась за одвірок і мов зомліла).

Ярина (*ледве промовляє*). Уже, таточку! Осьдечки все готове. жте на здоров'ячко! (*Коваль їсть, Степан засумував*).

Коваль. Еге, які смашні вареники, самі в рот лізуть! Степане, ти ж чому не їси? (*Степан бере порожню ложку*). Отак! Порожню ложку в рот кладеш?... (*Сміється*).

Ярина (*дивлячись на Степана*). Таточку, він таки не здужає!... Братіку, соколе мій, скажи, що в тебе болять? (*Степан, похиливши голову, мовчить*).

Коваль (*сам собі*). Чи жать, чи не жать, а сіяти треба!

Ярина. Степаночку, промов же хоч одне словечко!

Коваль (*сам собі*). А хто ж пожне ті жнива, що ми засівали?

Ярина. О боже ж мій! Що ж це з тобою, Степаночку, подіялось? Таточку, чим ви його розгнівали?

Коваль (*мов не чує*). О, тепер неначе трохи й підкріпивсь! Ну, коли їсти, то їсти, нічого гаятись! Спасибі тобі, доню, за полудень! Піду ж я оце до вечірні, може з ким зустрінуся та порадюсь... А ти, Степане, раніш ляжеш спати, щоб до зорі вставати та коня сидлати... (*Вийшов*).

ЯВА IV.

Степан і Ярина.

Ярина. До зорі коня сидлати!.. Куди ж то? Братіку, голубчику, Степаночку, чого-бо ти плачеш? Глянь же на мене, на твою любу сестричку! Усміхнися! Бач який, не дивиться. Не любиш ти мене? Їй-богу я заплачу. (*Плаче*). Бог зна за віщо розгнівався, та й зо мною не говориш... Хочеш, я тобі заспіваю ту пісеньку, що ти найбільше любиш? (*Пригорнулась до його і співа*).

Чи я вбрела, чи я вплила,
Чи мене підмито;
А чи козак любить не став,
Чи його одбито?..
Ой одбила від берега
Шука-риба ряску,
Потеряла дівчинонька
Козакову ласку.
А я тую дрібну ряску
Та зберу в запаску,—
Таки ж тому козакові
Підійду під ласку...

І пісні не хочеш слухать?... Ну стривай же, коли ти такий, то я втечу від тебе! Їй-богу втечу, та й сховуюсь у бур'яні; вже тоді хоч гукай не гукай — не докличешся. А що, злякався? Ні, ні, я не втечу, я сяду біля тебе... (*Знов сіда*). Ти справді може не здужаєш? Я зілля достану, за бабою збігаю, коли хочеш... Може це з пристріту?

Степан. Ні, сестрице моя, ніяке зілля не загоїть мого горя!..

Ярина. Горя? Яке ж там горе?

Степан. Негадане й несподіване. Невже ти не чула, що батько сказав? Я до цього часу... я думав, що ми... Не дивись же, не дивись так любо на мене, не тулись до мого серця, бо я не брат твій!..

Ярина. Господь з тобою! Що це ти кажеш?!

Степан. Не брат я, я чужий тобі, я круглий сирота! Так зараз сказав отець!
Ярина (*дивується*). Що він таке говорить? Хочби татко швидше вернулись... Що мені в світі божому робить?

Степан. Не обіймай же мене, не голуб мене! Не сестра ти мені. Я чужий, зовсім чужий!

Ярина. Та схаменись-бо! Годі-бо тобі пустувать! Чи не гріх же тобі знущатись наді мною? Ти морочиш мене, тобі жарту, а в мене серце розривається... Бач, я плачу!

Степан. Не плач, моя зірочко, не завдавай ще більш жалю моему серцеві! Дивись мені в вічі: не жартую я, а щирю правду тобі кажу, що сказав мені зараз твій отець, що я годованець, я сирота!... Завтра я покину вас і поїду далеко, далеко!..

Ярина. Степаночку, без тебе й мене не стане на світі! Я умру з жалю за тобою! Ох, чом же я перш не знала, що я не сестра твоя! Не любила б тебе, не цілувала б!.. Ох, який сором! Не обіймай мене!.. Пусту мене!.. Бач який ти добрий!.. Пусту мене, бо їй-богу заплачу!.. (*Притуляється до його грудей*). Боже, боже!.. Я ж не знала!.. Я ж не знала!..

Степан. Ярино! люба моя, квіточко моя, зоре моя! Так ти й тепер мене любиш, хоч я чужий тобі? О, який же я щасливий! Глянь же, глянь на мене своїми оченятами карими! Ти й тепер мене любиш? О, мої любі оченята!..

Ярина (*плачучи*). Та згаснуть вони від дрібненьких сліз, потухнуть від тяжкого смутку: покинеш мене, братіку, суджений мій, дружино моя, покинеш одну-однісіньку, як квіточку на голім полі...

Степан. Годі ж, годі ж плакати, моє серденько! Не вмю тобі вимовити, як тяжко мені розрізнитися з тобою...

Ярина. Може й забудеш мене, Степаночку? На чужій стороні знайдеш собі кращу?... О, чом же я давніш не знала свого горя? Не любила б тебе, не цілувала б жахалася б тебе!... О, серце моє, бідне серце!... (*За сльо'зами не може говорити*).

Степан. Не забуду тебе, моя зоре, доки світ сонця!... Не забуду, доки й не перестане битись серце у моїх грудях!... Не хочу й не зможу я тебе забути! Ти будеш моєю одвагою, моєю молитвою, моїм супокоем, моєю надією! І коли я хоч на хвилину викину тебе із серця, хай перша куля його проб'є!... Молись за мене, моя ти зоре!...

Ярина. Буду молитись, мій голубе, щиро буду молитись!... (*Обнялись і замовкли*).

ЯВА V.

Ті ж і Коваль.

Коваль (*сам з собою балака*). Усі в один голос радять виряджати Степана не гаючись, і певно так воно і повинно бути. Я тільки боявся, щоб не вражали люди, що, мовляв, коли б свій рідний був син, то не хапався б випихать так хутко!.. (*Зупинився*). Отакі-то мої молодята, вже й послули! (*Зідхнувши*). Все минеться, все забудеться: і горе, й радість, і усяка пригода; тільки щире кохання, як та іскра, тлітиме в серцеві довіку й повсякчас будитиме його й зворушатиме. (*Підійшов до Степана й Ярини*). Ану, діточки, пора і в господу! Надворі смерка, а ніч коротенька!.. (*Степан і Ярина раптово схопились*). Що ж, набалакалися у волю? Бачу, бачу, що у вас одне серце й одна думка! Жалко мені вас розрізняти, ще й як жалко! Але й те скажу, дітки мої, що я й сам пак гаразд не знаю, кого більш люблю: чи вас, мої голуб'ята, чи Україну? Та хочби й вас більш любив, так хіба не гріх великий ламати нам звичай батьків наших? Їдь, синочку, на рік або й на два у Січ, скуштуй гіркої і своєю одвагою нагадай бусурменам свого батька, жвавого козака, щоб його душа на небі звеселилася, щоб кісточкам його легш було лежати в сирій землі; і я як почую, що про тебе

йтиме добра слава, то й мені полегша! А Ярина — твоя навіки! На, візьми її!

Степан і Ярина. Таточку рідний, благословіть нас! Моліте господа милосердного, щоб він допоміг нам одружитися й бути втіхою і обороною вашої старости!

Коваль (*підійма руки*). Боже праведний, боже сильний!... Обережи моїх діток від болісти, від лютого ворога, спаси їх, милосердний, і помилуй! Сюди, дітки, до мого серця! (*Обійма їх*). Боже, не посироти мене старого! (*Плаче*).

ЗАВІСА.

ДІЯ ДРУГА.

Обстановка та ж сама, що і в першій дії. Світає. За лаштунками
чуть сумний спів Ярини й Степана.

ЯВА I.

Коваль (*виніс сідло і зброю, кладе все на тин, бере шаблю в руки*). Шабле моя гостра! Ти щиро мені послужила, послужи ж ще так щиро молодій козацькій силі! (*Вийма з піхов*). Багато ти зотнула бусурменських голів, а ще й досі не пощербилася, ще й досі гостра та блискуча!... А я... Я вже давно заржавів і пощербився, мов той нікчемний горщик... Не пронесусь вже я з тобою, шабле моя, орлом гордим, прудким соколом, буйним вітром; другий тобою орудуватиме, другому ти станеш сестрицею-втішницею!... Ти ще будеш блищати і вилискуватись страшенно перед очима бусурмена,— а я... я вже скоро ляжу в сиру землю гнилою колодою. Ти була мені щирим товаришем і побратимом, тепер покидаєш мене одиноким сиротою... Прощай, прощай на віки вічні! (*Плаче й цілує шаблю*). Сіделечко горіхове! Багато років ти носило мене, багато коней змінилося під тобою! Не раз і не два обливав я тебе дрібненькими слізюньками, не одну нічку ти вислухувало мої тяжкі думи, не одну краплю гарячої крові ти випило з моїх ран!... Прийдеться ще тобі, та й не раз, упитись теплою молодою кров'ю, обмитись молодими козацькими слізюньками гарячими, ще й не раз не два учадієш, вислухуючи тяжкі думи! Рушнице моя, гаківнице! Стара вже й ти, дуже стара! Подряпано тебе й понівечено лядськими шаблями та бусурменськими ятаганамі!... Стріляй же мітко, влучай хвацько, у самісіньке

серце, щоб ворог як сніп валився!.. Я звідси серцем чутиму, як ти гриматимеш страшенно, серцем бачитиму, як ти низатимеш ворогів! Прощайте, мої вірні товариші, мої єдині друзі! Пистолі мої смертельні! З вами найважче мені розрізнатись! Дивлячись на вас, згадую я колишню давнину, і воскрес перед моїми очима лихо колишнє, незабутнє!... Далеко, далеко я вас здобув, аж за морем за синім, куди вже ворон кости моєї не занесе!... (*Задумується*).

ЯВА II.

Степан веде коня, поруч з ним іде Ярина.

Ярина. Ох, Степаночку! дивись, ондечки татко вже й зброю виніс! Ох, скоро ж, скоро, мій голубе, ми попроцаємось з тобою!

Коваль (*побачивши їх*). Гай, гай, як ви баритесь, дітки! Пора! Вже й сонечко скоро зійде. (*Степан підводе коня, Коваль його сідлає*). Піди ж, сину, в комору, скинь свитину та надінь одіжжю — жупан і все, як слід. Там візьмеш — я заготовив — і сакви з хлібом та з сорочками. (*Степан пішов*). А ти, Ярино, піди, здійми з божниці срібний образок. Його колись подарував мені старий чернець у Києві... піди й принеси, доню, його сюди! (*Ярина пішла*). Що, буланій, чи чуєш ти далеку дорогу? Ач як викохався, мов обточений! (*Надіва на його вузду*). Постривай, потончаєш! Минулася твоя розкішволя! Повезеш свого пана, та вже не на полювання, не до сусідів пива-меду пити, а повезеш його в Січ... А я, я вже ніколи не вздрю тебе, Січ-мати! (*Усміхається*). Ач який гарний у зброї! Хочби і під кошового, то не сором!

ЯВА III.

Ті ж і Степан.

Степан (*виходить у козацькій одіжжі*). Стривайте, тату, я сам коня підпопружу! (*Сідла коня*).

Коваль. Воно, синку, так і годиться. (*Виходить Ярина*). А ти, доню, подавай йому зброю.

Ярина (*плачучи дає шаблю*). Рубай, мій соколе, лютих ворогів, борони віру христову! (*Надіва на нього шаблю*).

Степан (*здержує сльози*). Буду, моя зоре, боронити, не обезславлю козачого роду.

Ярина (*дає пістолі*). Стріляй мітко, смертельно, та вертайсь швидше до своєї милої!...

Степан. Вернусь, моя галочко, зо дна моря прилину до тебе, моя зоре!

Коваль. Бравий козак, аж серце радіє! Ех, коли б моя сила?!... Хочби мені як-небудь доплентатись до Січи, я б там хоч коней би пас, або-що... (*Плаче*). Та не плач, синку, не годиться! Годі, Яринко, сумувать, пора милого в дорогу споряджати! (*Бере у неї образок і благословля ним Степана*). Нехай хранить тебе цей образ почаївської божої матери від болісти, від кулі вражої, від замірів лихого чоловіка! (*Надіва Степанові на шию*). А тепер прощай, мій синочку! (*Цілує його в голову*). Не барись, та швидч повертайся! Ну, пора, бо ось-ось незабаром і товариство збереться на вигоні...

Степан (*обійма Ярину*). Прощай, моя люба суджена! Прощай, моя квіточко, зірочко моя!

Ярина (*ридаючи*). Тату, тату!... О, як важко розлучатися з милим!...

Коваль. Годі, годі, донечко! Прощай же синочку, ще раз! (*Степан вклоняється старому до ніг, Коваль надіва йому рушницю через плече, Степан сіда на коня*). А ти, Ярино, візьми коня за поводи, та й виведи за двір. Гляди ж, синку, живи правдою, ні перед ким не розпадайся, та й нікому не шкодь; дурної поради не слухай, а доброї не бери не подякувавши; не витрусуй кешені по дурному, а зайвим шелягом поділись з бідолагою; від кулі не ховайся, бо скрізь вона тебе знайде; дивись смерті прямо в вічі. Шануй старшину, почитуй старших від себе, з товариством поведься з повагою і живи в добрій злагоді. Приїхавши на Січ, уклонись кошовому від старого Коваля, а оцей вузлик віддай на церкву божу, щоб помолились там за мою грішну душу... Горілку пий, та розуму не пропивай. Пам'ятай, синку, і те, що як сядеш на коня, то пам'ятай

бога, а злізши з коня, не забувай за коня! Шануватимеш його й доглядатимеш, то й він тобі вірно служитиме. Та не давай нікому другому ні розсідлувать, ні напувать і привчай його до себе посвистом! (*За лаштунками козака пісня*).

Ярина (*плаче*). Хто йтиме або їхатиме, передай звісточку хоч на словах, хоч на папері! Коню мій любий, коню буланенький! Кохай мого милого, шануй його!... Прощай, Степаночку, мій любий, мій орле сизокрилий! (*Ридаючи, пада до грудей батькові*).

Степан (*низько вклоняється*). Прощайте, тату, прощай, моя зірочко! (*Швидко од'їжджає*).

Коваль. Бог тобі на поміч, моя дитино! Годі, Яринько, годі! Подивись, як полетів: як стрілка з лука, аж серце радіє!

Ярина (*кричить*). Степане!... орле мій!... Дивіться, таточку, оглянувся... махнув шапкою!... Щось балака!... Не чую!... не чую!... Все дальш, все дальш... вже ледве манячить... Шапка червоніє... Потонув... Знов з'явився... Зник!... (*Зомліла і пада*).

ЗАВІСА.

ДІЯ ТРЕТЯ.

Через рік.

Скрізь розп'яті намети. Подекуди горять костри; біля кострів лежать запорожці, інші курять люльки, другі лагодять зброю, більші лежать перед вогнем.

ЯВА I.

Опара, Кукса, Неплюй і другі запорожці.

Опара. Сьогодні чимало недолічилось своїх!...

Кукса. Таки певно і в півсотні не вбереш.

Опара. А отаман молодець, довго не здавався, чоловіка з десяток положив, доки й самого не проткнули.

Кукса. Завзятий був козарлюга, вічний йому спокій! Ну та я так думаю, що й цей не дасть у кашу наплювати, дарма що молодий!

Опара. Молодий, та з старою головою. Вигодував старий Коваль юнака козакам на втіху, а ворогам на погибель!

Кукса. Зопсує не один десяток голомозих таракуцьок!

Неплюй. Я сьогодні з ним увесь час поруч рубався. О, завзятий! Очі горять так страшенно, аж ніби пашисть від них; зуби стиснув, та так і січе, так і руба, як дрова!... Буде бравий вояка, якщо не зледащіє.

Кукса. А ходім, братця, як хто охочий, то подивимось, як там старшина бенькетує?

Опара. Кортить промочить гортанку?

Кукса. Бо пересохла вже. А тобі б то й байдуже?

Опара. Чого байдуже? Я п'ю, доки п'ється. Сказано: „пий доки п'ється, лий доки лється!“

Неплюй. Який там бенькет? Може по коряку й смикнули!... Не бійсь, цей отаман не в покійного: як тільки його виголосили, так зараз наказ дав, щоб п'яного його око не бачило! Це Опарі не на руку ковінька: куштуватиме його спина не раз бичів!

Опара. Чия спина до чого здатна: моя до бичів, а твоя до того, щоб чорти на ній гопки плигали!...

Неплюй. Молодець, їй-богу молодець! Недовго длубався в кешені, доки найшов слово.

Опара. У мене кешеня плодюча: не вспію виняť слово, як вже в ній вилупиться нових два!

Неплюй. Ай, молодець! Хвалю! А хочете, братця, я вам розкажу, яке мене лихо спіткало?

Опара. Ану-ну, вигадай що-небудь! Та тільки цур, коли брехать, то брехать доладу, ато й слухать не хочу.

Неплюй. Ні, я вам правду розкажу.

Опара. Чуєте, братця, і вітер неначе став притихать, мабуть хоче послухать тієї правди, що брехнею зветься...

Запорожці. Та ну-бо, не перебаранчай: хай хоч і бреше... хіба тобі як? (До Неплюя). Бреши, бреши!

Неплюй. Давно це було, ще як я жив на селі, та чумакував з своїм дідом, а батька тоді ще не було на світі...

Запорожці. От чортів син вигадав!

Неплюй. Ото справили ми дванадцять возів, та накупили дванадцять пар волів, ще й дванадцять батогів: спорядили справжню чумачку. Поїхали ми на Дін по рибу. Тоді шляхів ще не було, так ми майнули манівцями, навпростець, через ліс та через бори, через Туреччину та через Шляхетчину. Приїхали на Дін, аж риби нема, самісінькі раки! І—лишенько! Що тут вдіяти? Стали ми радитись. Я й кажу дідові: Накупимо хоч раків, бо як же таки, кажу, порожнем вертатись? „Добре, каже, синашу!“ І накупили ми тих раків, аж три макітри й чотири пляшки, набрали повні ущерт'ящики, заткнули затичками та й поїхали. Ідемо день, ідемо й другий, аж третього дня приїздимо до порома. Поромщики за переправу заломили таку ціну, що й

раки не варт того. А мій дід дуже розумний був, бо був таки у бувальцях! Зараз ударив себе келепом по лобові, аж гуля йому вскочила між очима, завбільшки з кулак. Діло ж, братця, таке голівне, що треба було поміркувати. Ото, кажу, як почав мій дід думати, як почав думати, а думки ті так і сідають йому на лобові, як чиряки! Та думав він либонь з тиждень, а далі й каже: „Ось що ми зробимо: вози на цім боці продамо, а волів та раків переженемо вплинь...“ Як сказав мені це дідусь, так я з радощів аж затанцював і такого гопака угрів, що аж потилиці п'ятами достав! Зараз продали вози, а волів та раків погнали вплинь. Воли ж попливли, а раки пірнули. „Нічого, каже дід, вони на тім боці виринуть.“ Ото, перепливли ми річку, та й посідали на березі, ждати раків... Сидимо до сніданку—нема; стало сонечко звертати на полудень, далі й на спочинок, а наших раків нема та й нема!... Аж це мій дід зопалу як закричить, як затупотить! „Сякий-такий—присікався до мене—нехай вже я думав та голову морочив, ти ж, каже, бісів сину, байдики бив! І чи вже ж таки не можна було догадатись, щоб поналигувати тих гемонських раків?“ Еге,—одказую,—тепер я й сам бачу, що треба б було!.. Мудрий лях, кажу, по шкоді: як коня вкрали, то він тоді станю замкнув!... Ну, нічого робить, повставали ми, зайняли волів, взяли торбинки на плечі та й потягли. А тут ще мені притичина трапилась, певно щось наврочило; бо вже ж недаром сказано, що як піде на лихо тобі, то біда до біди так і липне, як реп'ях до кожуха! Так, кажу, біда сталася: зовсім підбився, так, що не можу йти. Сів я на шляху та й плачу. Тут, спасибі, дідусь став мені в великій пригоді. „Дурню, каже, не знаєш, що робить? Візьми ноги на плечі!..“ Тю! кажу, я й не догадався! Як схоплюсь я, та себе за ноги... Скинув їх на плечі, і зараз мені полегшало! Довго ще ми йшли, аж гульк... приходимо додому. А тут бог нам дав радість: батько мій на світ народився. І такий бравий хлопчина, та такий балакучий... Наділа мати на його сорочечку, штанці, вибіг він нам назустріч, поцілував діда в руку, а мене як ухопив за чуба, як почав бити, як почав мняшкурити!... Звісно, батько, то вже й

зна своє діло... Я вже йому мовчу, одне через те, що батько, а вдруге й від радощів, що він на світ таки народився!... Добре тому, братця, у кого хоч пізно, та народиться батько; бо перш якось аж чудно було: йдеш вулицею, а люди й питають: „а де ж, парубче, твій батько?“ Тепер вже все село знало, що й у мене батько,— хоч він і після мене народився, та все ж таки є! Ото, кажу, прийшли ми до свого двору, аж дивимось: двір наш такий великий та просторий став, ворота такі широченні, що скільки б возів поруч не їхало, не зачепилися б... Увійшли ми в хату, дивимось: тільки й старого в хаті що піч, а то все нове! На стінах хмари та ліс, а на стелі небо і сонечко так сяє, що як глянеш на його, то аж сльози потечуть з очей!... Спасибі сусідам, добре підновили хату! Ото дід зараз і почав порядкувати: наварив олив'яних галушок та залізних пампушок, а мене послав скликати сусідів на батькові христини. Накликав я сусідів тих познісіньку хату. Як тільки увели батька в хрест, то й почали ми з дідом гостей частувати: дід біля столу, а я біля порога. Котрий вхопе галушку чи пампушку, то й біжить мерщій до порога, щоб запити юшкою, а я зараз його й почастую макогоном по потилиці; хміль йому ударе в голову, то він так сторчака й дасть! Та так усіх уконтентували, що декотрі й навіки заснули, а інші ледве-ледве другого дня прочумались!..

Опара. Та ти й до світа не добрешеш?

Неплюй. Вона ще довга, та це, бач, ій кінець. Але ж я зараз причеплю до неї другу.

Опара. Стривай, нехай моя зверху!

Неплюй. Бреши!

Опара. Тільки це не брехня, а справжня правда! Знаєте, братця, на тім тижневі стояв я на варті; а ніч була така темна, що й носа свого не побачиш, хіба як лапнеш його рукою, тоді тільки й знатимеш запевне, що він тут е... Стою я собі, та й думаю: чи вже ж отой Неплюй брехнею світ пройде і назад вернеться? Аж зирк: так гін за двоє котиться щось, таке маненьке, руденьке, котиться та й котиться... Що воно таке, думаю? Прожогом догнав його, та й питаю: а куди ти так

поспішаєш? „Котюсь, каже, до вашого Неплюя, та хочу його з'їсти“. А я його чоботом — чоботом, та й роздавив. А не їж, кажу, Неплюя, нехай він тебе з'їсть! (*Запорожці регочуть*).

Неплюй. Та це й кінець? Так ти ж не знаєш, що зо мною трапилось у ту ж таки ніч?

Запорожці. Ану-ну, хто кого перебреше? Посилкуйтеся!... Напотужтесь!...

Неплюй. Знаєте, братця, іду я під лісом, аж дивлюсь: стоїть чернець...

ЯВА II.

Ті ж і Голощук.

Голощук. Ану, годі вам дрімати! Гляньте - лиш, якого підсвинка сюди женуть! (*Двоє запорожців викочують барило з горілкою*).

ЯВА III.

Ті ж, Порожній і Зачепа.

Порожній. Курінний прислав вам барильце чемєрички, щоб прочхались після татарської табаки.

Опара. Чи й справді? От так молодець; зна чим гоїти запорозькі рани! (*Устав, бере барильце і п'є*).

Запорожці. А ти так без коряка й дудлиш?

Опара. Душа міру знає, а спина те, що через край!

Неплюй. Та годі тобі смоктати! Бач, допався, не наче віл до браги; ще луснеш к бісовому батькові!

Опара. Однаково помирать!

Неплюй. От, чортова п'явка!

Опара. От тепер якраз вщерть, тільки треба розперізатись... Братця, а подай хто затички!... А щоб ви зозулі не почули!... (*Достає хліб і сало*). Отак її заткнемо, щоб не розхлюпалась.

Неплюй. Ану гей, братця, подайте сюди вагани та казани! (*Приносять посуду, і виливши з барила горілку, п'ють коряками*).

ЯВА IV.

Ті ж і Недобитий бандуриста.

Запорожці. От якраз упору нагодився! Тебе тільки й бракувало тут!

Недобитий. Я знав, що тут є порожнє місце за для мене.

Опара. А звідкіля бог несе?

Недобитий. З землі.

Опара. Та знаємо, що не з неба. А де ж ти був?

Недобитий. Проти неба на землі. Гай, гай! П'єте горілку, а діда й не почастиєте?

Опара. Хіба не знаєш звичаю? Бери коряка та й пий скільки влізе. Та де це ти таку бороду доп'яв?

Недобитий. У цапа позичив.

Неплюй (*регоче*). Мабуть правду кажеш, коли не брешеш!

Недобитий. Шкода, брате, правди в мене шукати: я з нею тоді ще попрощався, як з Неплюєм спізнався!

Неплюй. Отак пристрочив, люблю за обичай! Еге! Тепер от і подлубайся в голову, щоб доладу одповісти!

Недобитий. Порожнє в тебе у голові! Скільки не длубай, опріч клоччя нічого не намацаєш...

Запорожці (*регочуть*). Ай, бандуриста, загнав Неплюя на слизьке!

Неплюй (*регоче*). Їй-же богу молодець! І хто він, що я ніяк не вгадаю?

Опара. Ану, діду, з цапиною бородою, вшквар нам якої-небудь!

Недобитий. Ушкварив би, та струни позасихали.

Опара. Від чого ж то?

Недобитий. Та від того певно, від чого твої порозкисали. (*Регіт*).

Опара (*регоче*). Чи не бісова пара!

Голощук (*підносить коряк*). На, дідусю, промочи голосники!

Недобитий. Оцей догадливий, мабуть у твого батька не дурний був син.

Голощук. Чи не той, що Герасимом звать?

Недобитий. Якщо Герасим, то той самий.

Голощук. Я він і є!

Опара. Ану ж бо вшквар, бо мене вже так коцюбить до танців!

Недобитий. А дуже кортить? Гляди ж, щоб не побив підметок!

Опара. Нічого, я язиком налатаю.

Недобитий (*гра й приспівує, Опара танцює*).

Ой так чини, як я чиню,
Люби жінку абичию,
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову.
Ой до мене, сита, сита,
Ой до мене, решета,
Ой до мене, запорожці,
Бо я бідна сирота!
Розступіться, миряни,—
Нехай гиря погуляє,
Щоб зазнали всі миряни,
Як гуляють голоштани!...

Опара (*танцюючи*). Ану піддай хто охоти! Ато вже ноги ледве човгають!

Недобитий. З такими танцями краще б не рипався! Ти мабуть тільки язиком вмієш тропака вибивать?

Опара. Не сердь мене, бо як роздягнуся, то буду танцювать до самісінького світу!

Недобитий. У тебе й так вже либонь світає в очах!...

Опара (*скида жупана*). Так ось же тобі! (*Танцює мов несамовитий*). Грай, коли граєш, побачимо, чия візьме!

Неплюй. Та хоч одпочинь, ледащо!

Опара. Піди геть, не мішай! Отак наші! І!.. сюди-туди, навприсюди. Підспівуй, піддавай вогню!

Ой ти старий, я молода,
Тим між нами незлагодя.
Ой, ти старий: кахи, кахи...
Я молода: хі-хі, хі-хі!...

Та скинь-бо, вражий чоловіче, ще й сорочку, щоб і та не заваджала!

Опара (*пада на землю*). Стривай, я відпочину, та знов, а ти тим часом заспівай якої жалібної. (*Виймає з кешені гроші*). На тобі тим часом таляра, а потім заграєш мені ще аж на два.

Недобитий (*співа*).

Ой під лісом, та під Лебедином,
Курилася дороженька димом.
Ой там молод козаченько нудить,
Під ним сивий кониченько блудить.
Чи я ж тобі, мій коню, та тяжкий,
Чи я ж тобі, мій сивий, та важкий?
А чи моя та ясна зброя,
Чи тяжкая здобиченька моя?
Ой ти мені, мій пане, не тяжкий,
А те мені тяжко буде, брате,
Як я буду на сльоті стояти.

Ану, Опаро, чи вже ти підійшла? (*Придивляється*). Еге, шкода, захріп сердега! Ну прощавайте, добрі молодці! Піду я ще по табору та по наметах, може котрий там занедужав або сумує сердега... (*Пішов*).

Голощук (*до Неплюя*). А диви, гей, Прохоре, що там за могилою ніби курява піднялась?

Неплюй. Хмара встає, певно на дощ. (*Приляга вухом до землі*). Ні, не чуть, щоб гупотіло. Ну що ж, пора й спочивать! Наказ був рано рушать, щоб увечері у моря стать; назустріч повинні підійти байдаки.

Голощук. А пора вже Туреччину провідати: пообдирались зовсім, у иншого й шеляга нема за душею!

Неплюй. Пора, пора полататись. Як мені, то вже шинкар набір не віре.

Голощук. Так намочить його, псявіру, у річці, щоб йняв віри.

Неплюй. Мочив, не йме, бісів, капцан! Ну, та вже чорта з два, щоб він завтра не дав мені похмелитись... Задушу анахтемську віру!

Голошук. А після сам будеш шинкарувать, чи як? Це не в Січі, там шинкарів до біса, а тут один; як не стане й цього, опухнем без горілки.

Неплюй. І то правда. Ну, нехай ще поживе на світі...

ЯВА V.

Трохи згодом виходить Степан.

Степан (*сів на камені, задумався*). Ось вже й рік минає, як розлучився я з вірною дружиною і покинув рідну оселю, а серце з кожним днем гірш болить... І нічим його не заспокоїш! О, коли б я мав крилечка, щоб полинути хоч на хвилиночку у рідний край, глянути хочби здалеку на той садочок вишневий, де з милою, як з голубонькою, воркував, цілував її карі очі, чорні брови!... Один би тільки разочок глянути в очі милій, почути з уст її одне щире слово, і те слово додасть мені сили й одваги... Тепер я у славі, у повазі, та що з того? Нащо й слава, коли серцеві нема супокою! Вітри буйні! Чом не несете вістей з рідного краю? Орли сизокрилі, побратими козацькі!... Ви високо літаєте, ви бачите мою рідну Україну і мою любу дружину... Скажіте ж, повідайте, що сталося з моєю голубонькою? чи згадує, чи жде мене? (*Задумався*).

ЯВА VI.

Ті ж і Недобитий.

Недобитий (*підійшов крадькома до Степана*). Здоров, Степане!

Степан. Хто ти за чоловік! (*Придивляється*). Стривай, я тебе десь бачив...

Недобитий. Може й познаку? Придивись гарненько!

Степан (*схопивши себе за голову*). Я бачив тебе... Ні, не пам'ятаю!..

Недобитий. Торік, на зелених святках?..

Степан. Ти співав думу про Наливайка?

Недобитий. Може й я. (*Здіймає бороду*). Пізнаєш?

248

Степан (*з криком*). Він!... той самий!

Недобитий. Та цить, не гомони... Почують...

Степан. Ти був там, у батька? Скажи ж мені, що сталося?... Кажі ж! Ти знаєш, про кого я питаю?

Недобитий. Не годиться козакові, та ще й отаманові, на війні няньчитись з серцем! Оглянься навкруги себе: і кожен з оцих бідолаг кого-небудь покинув: инший батька-матір, инший чорнобриву дівчину,— ось як і ти... І всі вони ховаються від людей з тією болячкою!

Степан. Ти мене мучиш, ніби щось страшне хочеш сказати!..

Недобитий. Дитина ти, а ще й отаман!

Степан. Одне слово тільки скажи, і я знов буду козаком; знов полетю на ворога, як на весілля!

Недобитий. Ох, літа, літа молодії! (*Сміється*). На ж осьдечки тобі цидулочку від твоєї любой!... (*Дає листа*).

Степан (*цілує папір*). Від неї, від моєї милої!

Недобитий (*запалює тріску, або креше вогонь*). Придивись, що там написано, а я тобі посвітю!

Степан (*чита*). „Сизокрилий голубоньку, любий мій Степаночку! Де ти, друже, пробуваєш, де ти, орлику, літаєш?... Я оченьки виплакала, виглядаючи тебе. Полиняли чорні брови, личенько змарніло“...

ЯВА VII.

Ті ж і Джура.

Джура. Пане отамане!

Степан. Що скажеш?

Джура. Орда на нас наступає двома крилами — від моря і від Шляхетчини!

Степан (*грізно*). До зброї! на коней! Панове молодці, за мною! (*Запорожці схоплюються*). Коня швидч! (*Свистить*). Де кінь мій? Шаблі наголо! Пісню! пісню, щоб земля застогнала і заревла! (*Біжить, за ним Недобитий і запорожці*). Коня мого, коня скоріш!.. (*За лаштунками стріляють, гвалт і пісня*).

249

Гей, нум братці до зброї!
На герць погуляти,
Слави залучати!...
А чи пан, чи пропав,
Вдруге не вмирати,—
Гей, нумо до зброї!
Гукнемо з гаківниць,
Додамо з гармати,
Блиснемо шаблями,—
Вдарим на татар і турків,
Ворогів поганців,
Щоб не повставали.
Нам поможе святий Юрій,
Козакам на славу,
Турка звоювати,
Гей, нум братці одностайно
Візьмемось за зброю
Братів визволяти!...

Неплюй (*вбігає до Опари*). А про цього й забули!...
Вставай, бісів пузирю, бусурмен іде!

Опара (*крізь сон*). Грай на всі!...

Неплюй. А щоб тебе ледащо взяло!... Ач, йому танці на умі! Вставай-бо, дияволе!... Ну що тут робить? Треба вкинуть у який-небудь віз, поки проспиться. (*Бере Опару на плечі*). Стривай, сатано, зададуть тобі завтра пам'яткового, скуштуєш київ, аж занудить. Ач, як на-смоктався!... (*Несе його*).

Опара (*друга ногами*). Не руш, кажу тобі, ато, пику розіб'ю! Ну що за диявольський народ!... Геть, ироде! Ну чого ти у вічі лізеш?... Геть, кажу!... (*Пробігають татари і козаки, інші падають*).

ЗАВІСА.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.

Через два роки.

Висічені в скелі стіни без вікон, двері; долі розкидана солома, на котрій лежать невольники в кайданах. На гвіздку горить каганець.
Степан прикований до стовпа.

ЯВА I.

Степан, Опара, Неплюй, Голощук, Зачепа, Кукса,
Недорізаний, Покришка, невольники.

Степан (*балака з Покришкою*). Так гляди ж, як тільки завтра поженуть нас на роботу, ти будь при мені і нікуди не відрізняйся; і будемо влучати таку хвилину, коли зостанеться коло нас один вартовий. Я прожогом кинусь на його і відразу пошлю його к чортам на виринки, а ти мерщій здіймай з його одержу, перодягнись і тікай, як мога...

Покришка. А ти щоб zostався у неволі? Ні, цього ніколи не буде! Тікай ти, твоя сила, твоя завзятість ще здадуться на Запоріжжі, а я однаково звівся вже ні на що!... Такий вже я став немошний, що мене й курка заклоє. Так мені однаково здихать!...

Степан. Ох, не в такі кайдани закуто мене, щоб можна було розбити їх! Твої ж я відразу розіб'ю.

Покришка. За що ж, пане отамане, ти мусиш погибати? Ні, я хочу померти заразом з тобою, у цім пеклі; я тебе не покину!

Степан. Вір, коли я ще потрібний на Україні, то товариство не забариться прийти по мене, а коли за мене забуто, то може ти їм пригадаєш... У тебе є й батько, є й мати, вони тужать за тобою, побиваються,

а я... Ти звеличав мене отаманом, і я тобі, як отаман, велю і наказую! Слухай далі! Якщо господь допоможе тобі добратись до рідного краю, допитайся до хутора Ковалівки, на Дніпрі, понижче Городища; спитаєш там господу старого Коваля, тобі й мала дитина покаже... В тій господі живе мій нерідний батько. Скажеш ти йому, що його годованець, Степан, вже два роки гризе бусурменські кайдани... А як побачиш дочку його, то скажеш їй... *(Ледве може балакати)*. Ох, брате, тож моя суджена дружинонька! Коли ти любив кого на світі, то серце твоє само тебе навчить, що їй сказати! Розкажеш їм, як нас хвилию прибило до Синопу і як нас у полон забрато... Що боронились ми як звірі, що із сотні зосталося нас тільки дев'ятеро!...

Покришка. Нехай буде по твоєму! Благослови ж батьку отамане, в далеку дорогу! *(Падає до ніг Степанові)*.

Степан. Бог тобі на поміч! Прощай, може на віки... Бог зна, де доведеться нам побачитись — чи на тім світі, чи на Україні! *(Міцно тисне його до грудей)*.

Голощук. А як мені, то нікому поклона передати... Не знаю, чи й був у мене хоч який-небудь батько?... Де родився, де хрестився — не пам'ятаю. Поклонись, брате, рідній землі та церковцям божим! *(Обіймає Покришку)*.

Кукса. І я такий же безрідний! Спасибі ляхам: батька спалили, а матір у Дніпрі потопили...

Неплюй. А мій батько своєю смертю помер: двоє день ляхи здирали з нього сирицю, а третього дня хотіли з живого виняти серце, та чортового батька поживились! Прийшли до нього, аж він вже й захолював і задубів...

Опара. Тобі й тут до жартів! Мабуть як і на шибеницю поведуть, то сміятимешся?

Неплюй. А то ж плакатиму? Все одно не помилють! Та й ти підобрав би слини, якби оце піднести тобі чарку, другу Адамових слізок, учистив би гопака, такого, що аж земля задрижала б!...

Опара. Та то ж не своїм розумом... Минулися мої танці!

Неплюй. Ще тільки починаються. Стривай, як підіймуть на шибеницю, тоб-то на глаголя, то таке коліно викинеш, що аж язика висолопиш!

Опара. Підди ти геть з своїми жартами!

Неплюй. Що, страшно? А правда, що здається, неначе вже в тебе мотузка на шиї, і чуєш, як вона лоскоче! Не знаю як вам, а мені ей богу легше б було, коли б швидч повісили! І допікаю ж я проклятим туркам!... Позавчора, як ламали каміння, приходить якийсь старший, я й почав його перекиривляти: то язика йому покажу, то дулю, то... От, думаю, повісить; аж ні: вартовий дав мені по шиї, — тричі чи що, — рушницею, та й тільки! Я йому дулі тичу, а він мене топить по потилиці! Отже ж я його таки переспорив: востанне даю йому дулю, а він плюнув, та й одвернувся... Перш я молився, щиро молився господеві, щоб вивів нас з цього клятого льоху. А тепер пройшов рік, пройшов й другий, я й подумаю: чи вже ж богів тільки й діла, що визволять наші дурні голови з бусурменської неволі?...

Невольники. Вже розп'якався, розпустив язика, бодай тобі його скорчило!

Неплюй. Лайте, бийте, а я кажу: не вірю! Ну й чого понадувались, мов сичі? А ще й козаки! Раз мати породила, хіба двічі помирать? Всі ви легкодухи, боїтесь глянути смерті в вічі, через те вона вас і страшить, а мені хоч і зараз на глаголя, далєбі не здригнусь!... Та як по правді сказати, то мене давно вже кортить глянути, чи справді там так, як дяки співають: „Ідеже несть печали, воздыханія, а жизнь безконешна?..." А думається, одначе, що там таки гарне життя, бо скільки ж то людей повмирало, а ні один не втік з того світу!...

Деякі *(громаючи)*. Чи тобі заціпить, ироде?

Неплюй. Мовчу, мовчу! А через хвилину всі заговорять: чого мовчиш, чому чого-небудь не збрешеш!... Чорт вас зна, як вам і догоджать? Так не буду ж мовчати, співатиму! *(Починає співати, за ним другі підтягують; він приграв на бандурі)*.

Ревуть, стогнуть гори-хвил
В синесенькім морі,
Плачуть, тужать козаченьки
В турецькій неволі.
Вже два роки у кайданах
Мліють наші руки;
За що ж, боже милосердний,
Нам послав ці муки?
Підборкали яничари
Орлят України,
Підборкали та й вкинули
Живих в домовину.
Де ж ви, славні запорожці,
Сини вольной волі?
Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкої неволі?

ЯВА II.

Ті ж і Недобитий.

Недобитий (*в турецькій одежі, з бородою; з ним два турчина; він показує туркам якийсь значок, ті виходять*). Чого розкричались, нечестиві? Моліться бо-гові, сьогодні ваш останній день! Я чув, все чув, як ви тут змовлялись; завтра ваші голови будуть стирчать на палях! (*До Степана*). А тебе четвертують!

Степан. Так іди ж швидч до свого султана, може вициганиш у його хоч по таляру за голову, а за дев'ять талярів купи собі доброго налігача, та й повісься! Ти чув, як ми змовлялись? А скажи, коли ти чоловік, кому воля не мила! Нащо пташка малісінька, і та рветься на волю, а ми ж люди... Та й з ким я балакаю?... Хіба є в тебе душа? А хоч і є, то не дорожче вона тобі за таляра! Чи тямиш ти, що таке воля? Вона дорожча золота, дорожча каміння самоцвітного, дорожча віку! Іди ж, недолюдку, від нас, гостри швидч сокири на наші голови, або ж готуй налігачі! Невже ти думаєш, що ми станемо благать тебе, щоб помилував?...

Недобитий. Побачимо, що скажеш завтра!

Неплюй (*встає і уклоняється*). Спасибі тобі, голо-мозий, за звісточку! У мене з'радошів аж піт поко-тився... Що, братці, не кажіть, а мені якось чудно,—мабуть через те, що первина,—що дивись: сьогодні голова на плечах, а завтра на палі!... (*До Недобитого*). А скажи, будь ласка, як мою голову настромлять: чи потилицею до вас, чи очима?

Недобитий. А тобі хіба не однаково?

Неплюй. А мабуть що ні, коли питаю! Я б хотів до вас потилицею, бо не хочу й після смерті дивитись на вас, паскудних!...

Недобитий (*дивлячись на Степанову сорочку*). Хоч і в шматках сорочка, та гарно вигаптувана! Мабуть від дівчини подарунок?

Степан. Одійди, бузувіре, від мене!

Недобитий. Не одну нічку виплакала Ярина над нею, доки дошила!...

Степан (*здригнув*). Ти... ти диявол, а не чоловік!...

Недобитий. Адже твою дівчину Яриною звать?

Степан. Одійди, сатано!

Недобитий. Степане, Степане! Невже ти й досі не пізнаєш мене?

Степан. Та хто ж ти?

Недобитий (*здійма бороду*). Та й досі той самий, котрий співав думу про Наливайка!

Неплюй. Дивись, Недобитий? От чубатий біс!

Запорожці. Чи не старе шкандибало!... Де ти взявся?

Степан. Кажи ж, кажи нам швидч, як ти тут опинився?

Недобитий. Довго буде все розказувати. З того часу, як захопили вас у неволю, я теж причвалав в Туреччину, на турецькому байдаку, і два роки блукав, прикидаючись то калікою, то німим, доки навчився по їхньому балакати. Тепер, доп'явши оцю одежину, добрався до вас! Ти, Степане, сказав, що дев'ять талярів мені дорожче за дев'ять голів, а я скажу, що дев'ять голів дорожче одній голови... Я прийшов вас визволить!... Тікайте на Україну, і як через півроку я не вернусь за вами, то відправте за мене панахиду... Ось вам пома-

гачі! *(Дає терпуги і молотки)*. Та приймайтеся мерщій за роботу; а я піду та роздобуду вам харчів на дорогу. *(Вийшов)*.

Неплюй *(пиляючи кайдани)*. З доброго заліза зроблені! Терпуг аж свистить!

Недобитий. Ага, і тобі скортіло на волю?

Неплюй. Е, брате, все ж таки голова дорожча кавуна: за шеляга її не купиш!

Недобитий. Порайтеся ж по-молодецькі, а я піду на роздобутки, і як спустю зверху каната, тоді по одинці вилазь. *(Виходить)*.

ЯВА ІІІ.

Ті ж без Недобитого.

Степан *(випустив терпуга з рук)*. Руки мліють, а ще й половини не надпиляв! Де ж моя сила? Куди ж вона поділась? Заїли бусурмени, заїли!... хоч зубами гризи!... *(Гризе кайдани)*.

Неплюй. Стривай, не занаста зубів! З своїми я вже справився, то й тобі допоможу! *(Пиля йому кайдани)*. Міцне залізо!... *(Зверху спускається канат)*. Еге! Недобитий порядкує: вже справився, і драбинку з раю в пекло подав! Прощай, кляте пекло! Але й кайданики! вже й у мене руки деревеніють! Братці, допоможіть! *(Запорожці прийнялись пилять)*. Ач, аж іскри сипляться! Подались... Що то чоловік, як подумаєш: скільки він літ длубався в голові, доки вивчивсь так гартувати залізо? І на кого ж гартує? На такого ж чоловіка, як і сам!.. Гай, гай, милий боже! Одні добирають спосіб, щоб гартувати, а другі щоб розгартувати!... Воно все так на світі коїться, що одне другому упоперек іде... Ну, зовсім!...

ЯВА ІV.

Ті ж і Недобитий.

Недобитий *(роздає pistols, ятагани і шаблі)*. Ну, в дорогу, братці! Натє ж вам харчі, та поділіться! Ось же вам моя порада: удень не йдіть, а краще по лісах та по кушах перележте; а ніч, то козацька няня —

і освіжить, і виховає. *(Обнімається з невольниками)*. Прощайте! Поклоніться від мене рідній Україні й святим церквам! Хай же вам господь милосердний допоможе! *(Виходить)*.

Неплюй. Ану хто праведніший, — починай лізти на небо! *(Запорожці підіймаються по верьовці)*. Щоб тут таке наостанці зробіть, щоб бусурмени зуби з досади поламали? Коли б шматок вугілля або крейди, вилаяв би добре, а в кінці намалював би дулю!... Нема!... Шкода!... Ну, нехай на цей раз буде так!... Прощайте, голомозі!... Ану, свята Опаро, підсади мене! *(Береться за верьовку)*.

ЗАВІСА.

ДІЯ П'ЯТА.

Обстановка як і в першій дії.

ЯВА І.

Ярина (*співа*).

Чом не гудуть буйні вітри,
Не ламають вітей?
Чом не несуть на крилечках
Від милого вістей?
Сохну, в'яну в самотині.
Вже й сльози не ллються,
А над моїм тяжким горем
Вороги сміються...
І сміються, і радіють,—
Я ж бога благаю,
Щоб вернувся мій миленький
З далекого краю!...

Боже, боже! Чи я не щиро тобі що-дня, що-хвилиночки молюся, чи я ж тебе не щиро благаю? За що ж ти так тяжко мене караєш, що до мого щирого бажання ти не зглянешся! Ні достатку, ні щастя, ні долі у тебе не благаю я, а благаю, щоб хоч приснився мені мій Степаночко, щоб хоч у сні побачити його! Тоді мені б полегло, і хворе б серце одпочило... І у Київ на прощу ходила, і усім святим молилася, і у Межигорського спаса причащалася, і в Почаєві ридала й молилася!... Та не побачила його і в сні, не вблагала милосердного! Зов'яне мій молодий вік, як квіточка без роси, змарніє краса моя, закрийються навіки і погаснуть карі очі, склепляться устенька рожеві навіки!... Ох, доленько ж моя нещасная!

ЯВА ІІ.

Ярина і Оксана.

Оксана (*виходить*). Здрастуй, сестричко! (*Цілує її*). Господи, все тужить та вбивається!...

Ярина. Такий вже мій, мабуть, талан!

Оксана. А я це нарочито забігла за тобою: там дівчата зібрались на шпилечку, співають. Ходім сестричко, та хоч трохи розважиш себе!

Ярина. Не таке мое горе, щоб розважить його співами, або гульнею... Я своїм смутком тільки вам заваджу!...

Оксана. Коли б ти знала, як мені тебе жаль, що й господи!...

Ярина (*обіймає її*). Ти ж моя жалібниця й порадиця!

Оксана. Ходім же, ходім!... У короля будемо грать. Ти будеш королівною, а я королем; я хочу тебе сьогодні зацілувати! (*Цілує її кріпко*).

Ярина. Роби зо мною, що знаєш!

Оксана (*обняла її*). Ох, яка ж я рада! Голубонько моя сизокрила! (*Починає співати*).

А в городі буркун-зілля
По тичині в'ється;
Молодая дівчинонька
За козаком б'ється.

Ярина. Не співай такої смутної, не розривай мого серця!...

Оксана (*співає веселенько*).

Заграй, заграй в сопілоньку,
Розваж, розваж дівчиноньку,
Розваж, серце, обійми,
До серденька пригорни! (*Пішли*).

ЯВА ІІІ.

Коваль.

Коваль (*дивиться в слід*). Пішла! Нехай іде до подруг, може хоч трохи заспокоїться! (*Сіда*). Ох, горе, горе! що ти зо мною зробило, навіщо ти мене звело?

Зовсім вже похилився я, як той підточений дуб червивий... Минає неясний мій день, мій світ темніє... Вже над головою держе косар непевний неклепаную косу!... Скосить мовчки, а вітер буйний занесе і зарівня слід той — могилу, де заховують того, що колись був козаком... Кому ж розкажу, кому ж заповідаю ті тяжкі думи, що живили душу, згоювали рани серця, мов сцілющою водою?... Нема мого Степаночка! От вже й третій рік минув, як вирядив я його на Запоріжжя! Чи його вбито, чи в полон забрато? А може побратався з бусурменом? Проміняв Україну, віру й присягу?... Тоді, земле сира, не допусти моїм кісткам лягти в тебе, ізригни їх і розкидай по полю, за те, що вигодував такого ирода!... О ні, не такий мій Степан!... Ні, він козачого роду!... Які нечестиві думки лізуть в голову... Спаси господи й помилуй!... Коли ж справді обусурменився, то проклята буде та мати, що на світ його породила, проклята та земля, котра його носить!... Будь проклят той час-година, в котру на світ він народився! І щоб земля не прийняла його нечестивого надла, щоб вся кров, пролита батьками й дідами нашими, виступила з землі і потопила його!... Коли ж помер, як слід чесному козакові, то отверзи, господи, праведній душі його врата рая, і да звеселиться і завітчається рожевим цвітом та земля, де почивають його чесні кості!... А може він нудиться у неволі, гние у кайданах?... О боже мило-сердний!...

ЯВА IV.

Коваль і Ярина.

Ярина (*виходить*). Не можу я слухати веселих пісень, безпечного щебетання!... Не можу, не можу!...

Коваль. Ти знов плачеш, моя дитино?

Ярина. Тяжко, таточку, жити у розлуці з милим! Чує моє серце, що вже його очі козаці виклювали орли-побратими, що його тіло розірвали вовки-сіроманці!...

Коваль. Не вбивайся, доненько, не тужи!... Всі ми у божій волі... Ти мене своїм смутком женеш у домовину!

Ярина (*дивиться йому в вічі*). І ви плачете, тату, а як же мені не плакати? Ви на своїм віку зазнали

щастя, а моє щастя пролинуло перед очима пташечкою легкокрилою!...

Коваль (*втира очі*). Де ти там набачила сльози? Хіба одна сльозинка, та й та дурна! Бачиш, я вже й сміюсь!...

Ярина. Смієтесь, а сльози тремтять на очах!... Нащо ви, таточку, мене обманюєте? Хіба ж я не бачу, як ви що-дня тужите, як цілісіньку ніч тяжко зідхаєте, та тихо молитесь?

Коваль. То не від горя, а через те, що пора вже в далеку дорогу, в домовину!... То й молюсь, щоб бог простив мої тяжкі гріхи!... Ось підлишень та винеси мені бандуру, то й побачиш, якого я ще учистю гопака!...

Ярина. Чи не думаете розважити мене?... Не хочу я такої розваги і не благаю! (*Помовчала*). А день який світлий та теплий: пташечки у садку весело щебечуть, дерева зеленіють, кузочка маненька і та радіє божому теплу; а я... (*Задумалась*). Таточку любий, відпустіть мене у монастир! Піду я у черниці та молитимусь за душу свого милого! (*Плаче*).

Коваль. Господь з тобою, моя дитино! На кого ж ти хочеш мене покинути старого, похилого, одинокого?... Хто ж догляне мою старість, хто закриє мої очі?

Ярина. Тяжко мені у миру жити, серце з туги кров'ю обливається, як погляну на життя других! За що ж я мучусь? Чи вже ж мені судилось весь вік плакатись та побиватись і своїм жалем других засмучувати?... Ось і зараз, пішла я до дівчат, а вони й співи покинули, та почали зо мною тужити!... Ні, таточку, не хочу я другим заваджати. Весь мир хрещений веселиться й радіє, а я, неначе велика грішниця, все б сиділа меж стінами німими, по закутках темних!... А там, у чернечій одежі, я не буду чути веселих співів, і легше буде мені на душі!...

Коваль. Ти своїми речами мов гострими списами мене колеш! А до кого ж я прихилю мою сиву голову, з ким заговорю, з ким посумую?... Іди, іди, дитино моя! Не зупиняю тебе, бо не маю сили зупинити! Сам знаю, яка то мука щире кохання!...

Ярина. Ох таточку, таточку, що ж мені робити? (*Ридаючи пада йому на шию*). Ні, не покину я вас, ніколи не покину! До цього часу ви таїлись від мене

з своїм горем і мені здавалось, що до мого горя у вас жалю немає. Я думала, що я одна тільки мучусь!... Тепер я буду весела, я буду сміятись, танцювати... Я очу- няю, одужаю, бо вдвох легше тужити й горювати!... (Коваль плаче). Годі ж, тату, плакати, ходім в хату, спо- чиньте!... Тепер мені так весело на серцеві, так світло на душі... Я чую, як мої сили ростуть і кріпнуть! Про- довж же, милосердний, ці щасливі часи!.. (Пішли в хату. Здалеку чути спів веснянки: „Король у городі ходить“; спів наближається; парубки й дівчата ви- бігають на кон з піснею, але постерігши кобзаря, зупиняються).

ЯВА V.

Селяни і дівчата.

1-й селянин. Дивіться, дивіться,— ондечки йде кобзар!

2-й селянин. Ще й молодий який! Сердешний, тільки б радуватись на божий мир та хвалити його милосердного, а він вже й сліпий! Певно, коли не в людських, то в бусурменських руках побував!...

1-й селянин. Диви, ще й в козачому жупані! Зупи- нимо його та попрохаємо, щоб заспівав яку думку.

Дівчата. Ні, нехай спершу загра якої до танцю, а потім заспіває.

1-й селянин. Ще мало танцювали на вигоні?

ЯВА VI.

Виходить Степан сліпий, з хлопцем поводитарем.

Селяни. Здрастуй, чоловіче божий!

Степан. Здрастуйте й ви, чесні миряни! Щасти вам боже, на все добре! Поздоровляю вас з святими праз- никами!

Селяни. Спасибі!... А куди бог несе?

Степан. Куди ноги втраплять, бо очима не бачу; там моє пристановище, де спочиваю!...

1-й селянин. Лихо тяжке! Відкіля ж ти родом?

Степан. З просторої України; там мій отець-ненька, де застане ніч темненька; там моя хатина, де добра людина!...

2-й селянин (бере його за руку і підводе до тину). Сідай отутечки на перелазі, спочинь, та розкажи нам, страднику божий, що-небудь про Січ та про Запо- ріжжя!

Степан (сіда). Сісти сядемо, а спочиватимем тоді, як ляжемо в сиру землю.

1-й селянин. Як же це ти: змалку сліпий, чи може у бусурменських руках побував?

Степан. Бодай не розказувати! Тільки один рік минув, як одняли у мене те, що найдорожче чолові- кові,— світ сонця! Слухайте, люди добрі, та повчайте дітей ваших, щоб вони вчилися, та й дітям своїм пере- казували, як ту славу здобувають і як за віру та за рідний край голови складають!... Як вкинули нас у ту- рецьку хвурдигу, закували в тяжкі кайдани... Два роки гнили ми в тім льоху, світа сонця не бачили, як собаки здихали!... Один старий дідуган виратував нас, допоміг втекти!... Декотрі й втекли; тільки мої мабуть гріхи тяжкі перед господом, що не допоміг він мені добра- тись до рідного краю!... Догнали мене яничари і світ сонця навіки одняли: гарячим залізом очі випекли!... Забили знов в кайдани, в тюрму посадовили, мов замурували!... Подержали ще, та й виратувало сліпого на світ товариство... Товариство на Січ прямувало і мене з собою довело до кордону... Тепер тиняюсь без при- становища...

1-й селянин. Горенько тяжке!... Якщо ласка твоя, заспівай нам, чоловіче божий!

Степан. Співати, що сльози проливати, аби було кому втирати та повчатись. (Співа).

У неділю вранці рано
Сине море грало;
Товариство кошового
На раді прохало:
Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати.
Чайки й байдаки спускали
Гарматами рештували,

З Дніпрового гирла широкого випливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендером потопали, пропадали..
Отамана курінного
Сироти Степана молодого
Сине море не втопило,
А в турецьку землю агарянську
Без кормил прибило.
Тоді сироту Степана
Отамана молодого
Турки-яничари ловили,
В кайдани кували!
Ой спасе наш Межигорський,
Чудотворний спасе!
Не допусти мене впасти
В тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуди,
Отаманам — по чотири...
І світу божого не бачать, не знають,
Без сповіди вмирають,
Як собаки здихають!
І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька
І нерідну сестру Ярину...
Плаче, ридає,
До бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Турки яничари його догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали...

ЯВА VI.

Ті ж і Ярина.

Ярина (*вийшла в кінці думи*). Степаночку! Степаночку! Степаночку, мое серце! Де ж ти барився? Тату, тату! Йдіть сюди, мерщій йдіть, тату, подивіться!...

ЯВА VII.

Ті ж і Коваль.

Коваль. Чого ти, доню, голосиш? (*Довго дивиться на Степана, далі з криком*). Сину мій, сину ти мій безталанний, моя ти дитино! Чи тебе ж це я бачу, сину мій єдиний?

Степан. Це я, тату, приніс вам тієї слави, що ви мене послали здобувати!

Коваль. Прости мене, мій синочку! Чи такої ж я тобі доленьки у господа благав?...

Степан. Тату, Ярино! Я не бачу вас, я тільки чую вашу любов та щиру розмову! Я чую серцем, що я ваш рідний... Ви привітаєте мене, каліку сліпого?

Ярина. Ти мій суджений, ти вернувся до мене — і світ мій прояснився!

Степан. Бог з тобою, Ярино! Тепер я не до пари тобі!

Ярина. Візьми ж, милий, гостру шаблю, зрубай голову твоїй любій, виріж з грудей серце!... Коли не буду твоєю, то краще смерть мені заподій!

Степан. Ярино, Ярино, прости мене! Серце мое давно у тебе, візьми ж ти й душу мою!...

Коваль. Діти мої, квіти мої!

Степан (*пада навколошки*). Боже милосердний! Ти сам довів мене до рідної хатини, до вірної дружини! Благаю ж тебе, милосердний: вижени із думок, вивій із серця тяжкеє лихо і всели в мою замучену душу тихий та привітний рай! (*Ридаючи, припада лицем до землі*).

Хор.

Боже, всі ми твої діти,
Всі ми в твоїй волі,
Посилаєш тяжкі біди,
Пошли ж, боже, долі!...

ЗАВІСА.

Написано у 1872 році,
в городі Одесі.

ПРИМІТКИ ТА ДОДАТКИ

До цього часу вийшли 4 видання п'ес Кропивницького цілими збірками:

1) „Збірник творів М. Л. Кропивницького, т. I. Київ 1882. Коштом бібліотеки М. Ф. Комарова“. Дозволено цензурою. Київ, 20. VII. 1882. Стор. 208 + 2 нумер. Сюди увійшло 4 п'єси. Відзначитиму його далі скорочено „А“.

2) „Збірник творів М. Л. Кропивницького, виправлений и доповнений. Видання друге, зь нотами до куплетів. Коштом книжного магазину В. и А. Бирюковых. Харьків. 1885“. Дозволено цензурою. Київ, 12. II. 1885. Стор. 273. 5 п'єс та куплети.—„Б“.

3) „Повний збірник творів М. Л. Кропивницького. Видання третє. Харьків 1895. Дозволено цензурою. С.Петербург, 2. XI. 1894“. Стор. 384. 13 п'єс та куплети.

„М. Л. Кропивницькій. Повний збірник творів, т. II. Харьків 1903. Д. ц. СПб. 24. IV. 1902“. Стор. 189. 5 п'єс.

Те ж, „том III. Харьків. Д. ц. СПб. 24. IV. 1902“. Стор. 210. 5 п'єс.— („В“).

4) „Марко Кропивницький. Збірник творів, том I, частина перша. З портретом автора й 3-ма малюнками. Видання 4, виправлене автором“. Полтава 1911. Стор. VII+210. 8 п'єс, том I, частина друга. Видання четверте, виправлене автором. Полтава 1913. Стор. 219. 6 п'єс.

Перше видання виходило на кошти і під доглядом М. Комарова. Воно не виправдало надій автора на те, що з'явиться швидко в світ. 13. VI. 1882 р. він писав видавцеві: „Я ж вам і *тоді ще*, як ми мали умову на видання моїх творів, казав, либонь, що не згоджуюсь на те, щоб при творах були видані ноти...“¹⁾ Місяць по тому здобуто вже дозвіл на видання, і 11. IX того ж року знову ремствує письменник у листі на те, що справа затягається через бажання М. Комарова додати до видання малюнки. Десь на початку осені видання це вже вийшло²⁾.

Друге видання вийшло по трьох роках; не включивши „Глитая“, дало воно проти попереднього лише 2 нові п'єси. З третього письменник був незадоволений. „Нема гіршої халепи, як видавати свої твори чужими руками, купованим розумом (коректурою) та під чужим приглядом—помилка та пропусків у творах така сила, що й...“³⁾.

¹⁾ Т. Слабченко. З листування, 77 — 78.

²⁾ Про це свідчать дати рецензій—М. Комаров. Українська драматургія. Одеса 1906, стор. 23.

³⁾ Лист до Б. Д. Грінченка 23. XI. 1895.

Четверте видання підготував письменник досить рано¹⁾, але вийшло в світ воно вже по його смерті²⁾. Як бачимо, тільки 1-ий том має примітку про те, що його переглянув і перевірів автор.

Оце 4-е видання 1-го тому й покладемо ми в основу нашого видання. Але разом із цим беруться на увагу: а) рукописні тексти, (частина з них автографи), що збереглися переважно в фондах „Цензурного Управління“³⁾, б) інші видання.

Наше видання має на меті зібрати якомога повніше твори письменника; тому окрім основного тексту подаються і варіанти до нього, звичайно не в такому вигляді, як це буває потрібне для академічних видань: беремо тут на увагу тільки те, що цікаве з боку змісту, те що або надає думці нового відтінку, або стилеві якої-небудь нової характерної ознаки.

Багацько складніше стоїть справа з відданням усіх особливостей мови Кропивницького; доводилося звертати увагу й на сучасний правопис, і на те, що чимало з текстів, які були до нашого розпорядження, ніяк не можна було вважати за цілком авторитетні (невиправлені рукою автора копії, неохайна коректа), що навіть автографам бракувало цілком сталеного правопису. Що-правда, де-далі набирає письмо Кропивницького певнішого, витриманішого вигляду, але про перші тексти цього сказати не можна. Так, рукопис 1873 р. пише *міні*, розходячись таким чином з відомими і на той час системами правопису.

З діалектичних рис послідовно збережено характерні для північної Херсонщини дієслівні форми: 1-ої особи — *тремтю*, *просю*, 3-ої — *робе*, *ходе*. Що до множини, то менш послідовно подибуємо в Кропивницького такі форми, як *дзвонють*, *соромлються*; їх основний текст і не відає, так само, як і *м'яке н* у наростку (на *одиньці*, *червільця*, *шиньок*), сполучення *нч* замість *ни* (*инчі*).

Звісно, виправлено й такі ортограми, як *сьогодня*, *люде*, *міщане*, *тільки*.

У примітках текст із рукописів або старих видань усе ж таки не віддано з усією точністю; але збережено там такі форми, що свідчать про вимову письменника — *руських*, *тіх*, *чім* (оруд. відмінок).

Російський правопис — усюди сучасний.

Отже, як бачимо, не уникнуто в цьому виданні певної непослідовності правописної, але така компромісовість цілком витикає з складного завдання: дати видання для широких кол читачів, але таке, що б найближче віддавало усі риси оригіналу.

1) Лист до Б. Д. Грінченка 5. X. 1906.

2) Г. О. Коваленко. Г. І. Маркович, полтавський видавець і друкар. „Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН“, т. XIII—XIV. (1927), стор. 210 — 211.

3) Уважаю за свій прийнятний обов'язок подякувати „Центральній Бібліотеці Російської Драми“ в особі її завідувача Ю. О. Нелидова за незамінну допомогу мені в моїй праці — надіслані до Києва тексти п'єс Кропивницького.

I.

ДАЙ СЕРЦЕВІ ВОЛЮ, ЗАВЕДЕ В НЕВОЛЮ.

„Дай серцеві волю, заведе в неволю“ — друковано, зрозуміла річ, в усіх чотирьох виданнях першого тому. Окрім того зберігся й автограф — рукопис „Центральної Бібліотеки Русской Драми“ № 22041, на 32 аркушах писального паперу, folio. На ньому штампель: (Ценз. Управл.) „31.10.1873“ та резолюція: „К представлению дозволено безусловно 13.XI.1873. Цензор драматических сочинений. Кайзер-фон-Нильгейм“.

Можливо іще, що цю ж п'єсу надруковано в „Харьковских Губернских Ведомостях“. Принаймні 29.IV.1882 писав Кропивницький М. Комарову: „Вероятно вы уже имеете № Харьк. Вед. с „Дай сердцу волю“, я же свой чорт его знает, куда засунул и нигде не найду“¹⁾. Але такого тексту ще не пощастило мені знайти.

П'єсу цю, як відомо, написав Кропивницький 1863 р. в Бобринці під назвою „Микита Старостенко“. В українському оригіналі спогадів Кропивницького є невеличка примітка, що не ввійшла в надрукований в „Вестнике Европы“ текст: „Іздивши у мою місяці (1909 р.) в Бобриньці, я бачив цю мою твору у Єгора Єгоровича Мячикова, і скільки не прохав його віддати її, він обіцяв переписати і прислати мені“. Це була перша редакція п'єси, і цілком природно, що так зацікавився письменник її текстом через 46 років після того як він її написав.

Друга редакція мала вже назву: „Дай сердцу волю, заведе в неволю“. Виставив її автор уперше в Харкові десь коло 1873 року²⁾. Задля такої нагоди й послано п'єсу в цензуру; отже й можемо ми вважати згаданий вище автограф за другу редакцію цього твору. („О“).

У такій редакції виставлено п'єсу й після дозволу українських вистав у Києві рр. 1881—1882. Ці виступи дозволили Кропивницькому краще перевірити свою п'єсу; наслідком цього і з'явився ще один перегляд, який і дав 3-ю, останню вже редакцію п'єси. П'єсу виправлено всю од самого початку до кінця; але найістотнішими відмінностями, що в неї були внесені, це було те, що письменник зовсім викинув 2 сцену IV дії, коли оголошує Іван коло волости, що йде своєю охотою за Семена — дуже цікаву й яскраву з побутового по-

1) Т. Слабченко. З листування, 76.

2) Єдина тодішня харківська газета „Харьк. Губ. Ведомости“, що її я переглянув за 1873 р., не дає ніяких даних про цю виставу.

гляду (з неї потім дечим скористався письменник для „По ревізії“); окрім того, надто мелодраматичний фінал переніс Кропивницький із цвинтаря до Семенової хати.

Ці виправлення мали успіх, і критика їх привітала¹⁾.

Окрім того, оживив автор деякі репліки. В „О“ часто-густо мають вони ембріональний характер; в останній редакції наростає на них певне побутове м'ясо, і вся п'єса виглядає значно ближчою до життя. До того ж позбавлено її і частини мелодраматизму (сцена на клавиші; сцена, коли збирається Микита кинутись на Семена):

Беручи на увагу закиди критики, що п'єса надто розтягнена, Кропивницький поскорочував її де-в-чому; через це деякі моменти залишилися незрозумілими. До таких належить постать писаря, що з'являється в останній дії тільки для сватання; в 2-ій ред. бачимо його ще й перед волостою. Викинув Кропивницький й цілу репліку Іванову, що яскравіше його характеризує, як одвічного бурлаку. Викинув письменник свої власні думки про помосковлення села, які вклав в уста... Зачепихи. У другій редакції бився Іван з поляками-інсургентами, в останній — з турками; такою зміною зберігав автор певну свіжість п'єси.

Пізніші тексти — Б, В, Г — дають лише незначні варіанти до третьої редакції, що вже в А усталилась. Перед Б автор іще раз уважно переглянув свій текст, поповнив деякі ремарки, особливо ж старанно переробив останню сцену. Перед В та Г тільки виправив автор свою мову.

Назва — в ОАБ. — „Дай серцю...“

Стор. 124. О. — має тільки списки дійових осіб на кожну дію. Ремарки подано російською мовою.

Семен та інші парубки І дії означені: „малоросійские парубки“.

Одарка — „невеста Мельниченка“; АВ — „дівчина Семенова“

О. — Кількість парубків не визначена.

Стор. 125. О. — „Деревенский вид. Направо от зрителей малоросійская изба, с плетеным палисадником у окон; из палисадника выглядывают разные цветы, подсолнухи и молодая верба“.

Семен (при поднятии занавеса он медленно выходит и сняв шапку, кланяется). Здрастуй дорогой краю, здрастуй рідне село! О, як же радісно серце ж мое забилося, коли очі здалеку уздріли тебе“.

Після: „безкраім морі“ — „Де ж знайдеться у світі хоч жодна така людина, щоб хоч на хвилину не закохалася...“

О. — Замість „голова... ..далеко“ — „...голова крутиться... Я й не зрозумію, що діється зо мною. Серце стоне, серце плаче... Що сталося з моєю дівчиною? Як вона мене зустріне, чи щиро привітає? Може... (Подойдя к палисаднику и облокотясь, задумывается). Боже милий, мені й весело і страшно!... (Молчанье). Як тут гарно, скільки усякого цвіту. А свячена верба, що вдвох посадили, розрослась

¹⁾ „Заря“, 1882, № 273. — „Одесский Вестник“, 1882, № 260. — „Южный Край“, 1882, № 640.

навидовижу, мабуть часто поливана; і сосятник як височенно вигнався, ще й голову схилив, мов зажурився і гадає тяжкі думи... Думає сердешний, що ось незабаром прийде зима, зв'ялить його, а буйний вітер вирве й стебло з корінням і занесе далеко, далеко...“.

Стор. 126. О. — Замість: „(прожогом)... Боже ж мій“ —

„Одарка (бросаясь к нему на шею). Не віриш? Орле мій сизокрилий... (За рыданиями едва может говорить). Друже мій!...“

Семен (прижимая ее к груди). Серденько мое, щастя мое, доле моя!...“

Одарка. Боже мій...“

О. — Замість: „(сміється)... скучила“ — „(улыбаясь) Шкода, що я дуже за тобою скучила...“.

ОА. — Очечяточка.

О. — Після „базкати“ — „звісно, якби ми були заручені“.

Стор. 127. О. — Після слів: „у мішку шило“ — „Вони не раз мені натякали про тебе“.

О. — Замість: „посадовили... ..привітався“ — „посадили? — І тоді запряглися кохатись довіку...“

О. — Після: „слізюньками“ — „(сквозь слезы):“

О. — Після слів: „на очах“ — „Бурлачина моя чорнобривая! (Целует его). Господи! Здається де б тім і сльозам узятись, стільки я їх за тобою вилила...“

А. — Після: „черницею“ — „То хоч одна була ніби щира подруга Маруся, а тепер вже й та чогось на мене сердиться: немов я Микиту від неї одворожила. Сміха та й годі!“

О. — Замість „Сем. О, моя зоре...“ Одарка. ... не знаю, чи воно гріх, чи ні“ (Помолчала). —

„Семен. Боже, який я щасливий! Моему щастю й міри нема, воно мов хмелем мене опоїло... (Склонив голову, тихо плачет).“

Одарка. Ти плачеш? Чого? Перестань... Які гарячі сльози! І не сором тобі плакати?... А ще й козак!...“

Семен. Серденько мое, такими сльозами я вік би бажав плакати. Не зупиняй їх, не розважай мене, ці сльози — перві щасливі сльози на моім віку. Ми з тобою уже ніколи не розлучимось... Правда?

Одарка. Ніколи, ніколи, мій голубе! Розлука з милим гірш смерті!

Семен. Хоч інколи й прийдеться погорювати, так удвох і погорюємо, а удвох і горе — півгоря! Чи так?

Одарка. Авжеж що так! Я інколи сама себе питаю, за що я тебе так дуже люблю? Так люблю, та й годі... Ти заплакав, а мені так стало важко, що здається, якби змогла, душу свою віддала б за одну твою сльозинку. А розмова твоя так мені люба, що слухала б і не наслухалася... Мені здається, що коли ти балакаєш про кохання, то ніби б то й вітер стиха на той час, лист на дереві не шелестить і все навкруги замовкне і слуха ту щирую мову“.

вік? Стор. 128. О.— Після: „... онучатам казку“—
„Семен (тихо). Боже, невже ж я буду такий щасливий увесь
О д а р к а. Думається так, а буде так як бог дасть!“

Стор. 129. О.— Спів Микити подано одразу цілком.
ОАБВ.— „уперве“.
О.— Після: „Он як!“—
„О д а р к а. Знаєш що, приходь сьогодні на вечорниці, сьогодні
уперве зберуться. Прийдеш? Прощай! (Уходить).
Семен. Добре, прийду!
Микита (подождя к Семену присматривается). Добривечір
тобі, Одарко!
Семен (усмехаясь). Доброго здоров'я, Марино!
Микита. Хто це такий?
Семен. Чоловік!
Микита. Бачу, що чоловік, та хто такий?! (Пристально смотрит на Семена). А ти де у біса взявся?“

Стор. 130. А.— Тут з'явилося: „Промочи... ..пересохло“.

Стор. 131. А.— Тут з'явилося: „... та здорова... ..відбив“, „Я йому
допечу... язиком“.
А.— Так саме: „Стривай... братуха“, а також репліка:
„Семен. Що ж у вас тут нового?... ..з такою новиною“.

Стор. 134. О.— Замість „А то що?... замовк?“— „(смеясь) Спасибі
вам, паніматко, за вчорашню квашу!“

Действие 2-е. Вечорниці.

Стор. 135. ОАБВ.— „сім год я погорю“.

Стор. 136. О.— Після: „по губах“— „(смеется)“.
О.— „А як же... ..хвіст“— нема.

Стор. 137. О.— „Жіночий голос (за вікном)... Морозиха.
Намоглась в одну душу... ..Семен вернувся з заробітків?“ (стор. 140—
нема).

Стор. 139. А.— „Може розумом... не знаю“— нема.

Стор. 140. А.— Після: „... слини розпускати“— „ха-ха-ха!“
АБВГ. блеснула
ОАБВГ. стоять

Стор. 141. А.— „А гроші то мовляв найкращі чари“— нема.
А. „...Через те... ..лізе!“— нема.

Стор. 142. ОА.— розчавчив.
О.— Кінця репліки: після: „... голодранець“— нема.
О.— Замість: „Морозиха. Бачу, парубче... (по
хаті)...“— „Знаєш, Микито, твое багатство тобі забило памороки. Жи-
руеш ти, парубче! Ти ж як з Одаркою, що вона? Може вона тільки
при людях тільки така недоторкана?
Микита. Така вона й на самоті, та на те плювають мені!“
АБ.— Микита не співає.

Стор. 143. Б.— Тут з'явилися слова Морозихи: „Отже й гаразд...
Микита“...
Б.— Так само: „Візьми ж котра... скубти“ та „одна дів-
чина... з хати“.
АБВ.— У співі коло кожної другої пари рядків вірша
позначено „двічі“.
ОАБВ.— „Замутили воду“.
О.— тільки три куплети.

Стор. 144. О.— „Кидається до неї з кулаками“— нема.
О.— Замість: „прожогом вбіга“— „выскакивает вперед“.

Стор. 145. О.— Ремарки „... Парубки тим часом... дівчат“— нема.
О.— Замість: „Не гнівайтесь... почнемо“— „Ну не сер-
дся, я зараз!“

Стор. 146. ОАБВ.— „який без жида ярмарок“
АБВ.— З співу тільки перший куплет.

Стор. 150. О.— Замість: „...одпиха... дівчат“— „хочет“.

Стор. 152. О.— Окрім списку дійових осіб— „Декорация первого
действия. Через неделю. Сумерки“.

Стор. 153. О.— Замість двох останніх реплік яви—
„Христя. Ой лишечко! Чула й я, що є такі ворожити... Еге!
Прощай сестричко! (Уходит).
Ма р. Ходи здорова! Господи, як то чудно у світі діється: зда-
ється, якби мене Микита посватав?..“
В.— Тільки тут з'явився спів Марусі.
О.— Іван (выходя с левой стороны).

Стор. 154. А.— Тут з'явилися слова: „Сват він мені... ..горбатого
до стіни“.
ОА.— Старостами Семеновими пішли „1“ та „2“; хоч в
А і зазначений раз Скубко, але він говорить те ж саме, що і в О
староста.

Стор. 155. Б.— Писареві належать дві характерні репліки: „Што ж,
девчонка переросла“, „Знаєте, як то кажуть... то побачимо“.
А.— Одарці 19-й рік.

О.—Після: „розбив мою тугу“—„Заспівав би яку-небудь пісню, щоб не так сумно було, коли ж, як на те, ні одна й на думку не спаде, усі позабував... Неначе я їх і зроду не співав... Правду мабуть кажуть, що „перш чим оженився, треба тричі зажуриться“... Думи роєм обсіли голову, і одна другу жене і розбиває, мов хвиля хвилю, і нема їм зупину... І серце то заб'ється, то замре, то неначе вирвалось з грудей і не чує його. (Молчание). Сказати би, що Одарка мене не любить? Так присягатись, так божитись не зможе той, хто не любить! Чого ж я сумую? Чого світом нудю? Чому й на хвилину не одлинуть від мене тяжкі думи? Мені здається, що ось-ось...“ Далі—як у остаточному тексті.

А.—Рівняючи до О, тут випущено: „Заспівав би... ..співав“; далі замість слів: „чого ж я сумую... моє щастя“—„через що ж то вона позавчора на вечорницях...“ Далі вже як і в остаточному тексті.

Стор. 156. О.—буярина.

О.—Після слів: „аби ти не забув!“—„Нащо ти отого п'янюху Скубка покликав старостою?“

Семен. Знаєш, писар все таки...

Іван (вздохнув). Та воно правда! Але ж то такий чоловік, що за гроші й рідного батька продасть“.

Стор. 157. О.—Після слів: „а їси усе ж таки не солодко“—„Служив, служив увесь вік у наймитах та й заслужив, що нема в віщо й перезутись; а все ж не подамсь лихові, не зогне воно мене. Ніколи й ніхто не знатиме, що у Івана на душі; як іноді бува тяжко на серцеві, а я собі регочусь, та танцюю... Люде глянуть, та й усміхнуться: „от парубок, його й лихо не бере“. Так і треба робить, щоб людям смішно було, бо їм і без мене гірко... Ех, багато говорить, та нема чого слухать. Куди ж тепер, як каже наш писар: направить стопи своя? (Поет и пляшет)“.

№ 10. Ой чому та чому
Не злюбила я Хому,
Полюбила я Івана,
Горе ж мені без жупана“.

Далі перший куплет того ж співу, що й у остаточному тексті. (Протягом усього тексту О співи перенумеровані)

А.—З наведеного вище залишилось тільки „Служив... перезутись“.

Стор. 157. ОА.—Слів: „От і рушники... У ту неділю“—нема.

Після слів: А. „...кашу їсть“—майже те ж саме.

Одарка. Розкажуй! Давай сестричко, заспіваємо гарної, прегарної пісні. Яка я щаслива! (Обнімає Марусю).

Маруся. Якої ж би ми заспівали?

Одарка. Голосної, такої голосної, щоб усі люди почули, щоб усе село знало, яка я щаслива. Починай же. (Поют).

№ 11. А в неділю рано, як сонечко грало
Виряжала мати дочку в чужу стороночку,
В чужу стороночку, меж чужії люде,
„Ой хто ж тебе, доню моя, жалувати буде?“
—Пожалують, ненько, всі добрії люде,
Годитиму, робитиму, добре й мені буде.
„Коли ж тебе, доню, в гості дождатися,
Чи в суботу на вечерю, чи в неділю вранці?“

Одарка. Ох, якої ж ми жалібною завели, що я ледве не заплакала... Цур їй! Заспіваймо лучче веселенької“.

Далі кінцеві для цієї яви репліки Скубка, Одарки й Марусі.

Стор. 159. О.—Парубки співають такої пісні:

Гей і що ж то за крячок,
По морю крякає,
Гей і що ж то за бурлак
Молодців збірає.
Гей збирайтесь хлопці,
Да все народ майстерний,
Да і зробимо, братця,
Півтора ми возів,
До начепем — начепем
Півтора ми ярем,
Да накупим — накупим
Півтора пар волів.
Та поїдемо, братця,
Аж в той город у Азов,
Да поставляєм вози
У три ряди у шкадрон, і т. д.

О.—Пісня дівчат, окрім трьох куплетів, що надруковані по всіх виданнях, мала далі таке:

Та не слухай тіх голубів,
Де два загудуть,
Та не бери тіх подарків,
Що даром дають.
Бо ті тебе тай подарки
Із ума зведуть,
У чужий край-стороньку
Заміж віддадуть.
Чужий батько, чужа мати,
Не б'є, та болить,
Як увійде у світлоньку,
Словами в'ялить.
Рідний батько, рідна мати
Поб'є — не болить
Як увійде у світлоньку
Тай розвеселить

Стор. 160. ОА.—Ява VII була значно коротша; слів: „Мені драгвою прив'язували...показує на бубні“— не було.

ОАБВ.— Не було „полигаеш“.

Б.— Додано фразу: „Мені драгвою... навчили“, та репліку 2-ю музики: „Мені у сирівці вимочували“...

О.—Репліка Іванова починається словами: „Отакого зачепи, то будеш мати роботу“, закінчується ремаркою: „хочет ийти, но увидев Микиту и Марусю, быстро падает на землю“.

Стор. 161. О.— Друга репліка Марусі має ремарку — „закрывает руками уши“.

Стор. 162. Б.— З'явилися слова Микити: „Я хочу тільки поглузувати з його“.

О.—Остання репліка Марусі була коротенька: „Гляди ж, Микито, пам'ятай, що ти присягався. Подожди ж тут, я зараз! (Убегает)“.

О.— Після слів Микити: „...уб'ю, як собаку“ було — „(вынимает нож из голенища). Есть у мене кращі чари, осьдечки вони! Ха, ха, ха! Не піп вас вінчатиме, а я вас звінчаю оцим ножем! Де ж ти, мій вороже, мій супостате? Виходь мерщій! Дай же швидч мені упитись твоєю кров'ю!...“

Стор. 163. О.— Після „чужий чоловік...“ —

Микита (прячет нож). Семен?... Боже, в мене руки задріжали!.. (Хватается за голову). Голова горить... Страшно мені! Заризать? Утекти?... Завтра звіячаються?... Люде всі знають... мене осміють!.. Ні! Раз мати породила, не двічі й вмирать!.. (Увидев Семена, подходит к нему). Це я тебе кликав! Чого ж крадешся, мов злодій?... Бач як ти загордував, що мене й не кличеш на сватання?..

Семен. Мені сказали, що тебе і в селі нема“.

АБВ.— „Не втнеш, бо коротка шпага“.

Стор. 164. А.— Тут з'явилися останні дві репліки цієї дії.

Стор. 165. Г.— „Три тижня“.

О.— „Внутренний вид малороссийской избы“.

А.— тут з'явилися слова Одарчині: „иншому староданне... новина“.

О.— Замість: „і тобі однаковінько...—помогла“— „І тобі однаково ж. Тепер вже усе пішло навиворіт... Хіба я не бачу? Перш було й не почувеш московської пісні, а тепер всюди їх співають; а інші й мову переймають, а своєї жахаються... Чужої мови не навчаться, а свою забуде, та й буде блукати помеж людьми, мов злодій помеж возами... Забалака до руських — сміятимуться, почне до своїх — не розберуть... Кінець світові приходить! (Молчание). Що ж, чи скоро там твій обід поспіє: може б я тобі що допомгла?“

О.— І-а ява закінчувалась так:

Одарка (помолчав), Отак, вже й заснули? Господи, як скучно! Коли б хоч Семен швидч прийшов, покликали до волости, та й досі

нема... Хіба заспівати? Коли б хоч одна людина прийшла, та що-небудь розказала... (Тихо поет).

№ 14. Соловейку маленький,
Соловейку маленький,
В тебе голос тоненький.
Защечечи ти мені,
Защечечи ти мені,
Бо я в чужій стороні...

Оце якої смутної завела! Господи! Як немає Семена дома, то я й не знаю, чого мені так сумно стане? Усе б, здається, дивилась на нього, та слухала його любую розмову... І куди він зайшов? Де той Іван подівся! Хочби він забіг на хвилиночку, та що-небудь збрехав... Чим би себе розважить? (Поет).

№ 15. А до мене Яків приходив
Коновочку раків приносив,
А я тії раки забрала
І Якова з хати прогнала...“

Стор. 166. О.—З'явилась 2-а ява з Марусею.

Стор. 167. А.—Немає співу „Ой годі журитися“...

О.—Репліки Одарки, що кінчає 3-ю яву, нема.

Стор. 168. Замість: „Семен (схопився)... горе?“—

О.— „Семен (вскрикивает) Іване! нехай опісля, я сам скажу“.—А.—Семен (схопився). Ох Іване! Не кажи! Одарка не перенесе цієї звістки. Я сам...“. Далі, як і в остат. ред.

Стор. 169. О.— немає ремарки „здивувались“ та слів: „Сем.: Опам'ятайся... обіймають його“.

Стор. 171. О.— дає 3 куплети пісні; А — два.

Стор. 172. О закінчує дію 4-ою явою:

Одарка й Зачепиха.

Одарка (становится на колени). Боже милий! Боже праведний! Пошли Іванові щастя, здоров'я і вік довгий. Боже милосердний! ти зглянувсь над нами бідними... (Припадает лицом к полу).

Зачепиха. Гляди ж моя дитино, не забудь завтра одслужити за Івана молебствіє, та свічку постав святому Миколаєві.

А.— Ці репліки переставлені одна на місце одної.

У О слідом за цим ішла ціла сцена. Подаю її цілком.

СЦЕНА 2-я.

Волостное управление. Волостной старшина, сотские, десятские, старики и народ.

Действующие лица:

Волостной старшина.

Писарь.

Старики.

Семен.

Иван.

Сотские, десятские и народ.

Явление 1-е.

Старшина (*к народу*). Так ви ж глядіть, щоб некрути нікуди з слободи не одлучались; на тім тижні і в привод.

Некоторые е. Це таке діло, що треба сповнять.

Старшина. Та що це нашого писаря нема, мабуть у шинку? Біда з цими грамотіями! Коли б був із своїх, то випарив би різками... а то з дворян! Зачешиш, то потім і повік лиха не збудешся.

Старик. Посреднику б донести?

Старшина. Та що з того: цього зміниш, а другого ще гіршого нападеш?

Старик. Та вже хоч гірший, аби инший!

Старшина. Так вже мабуть, до нашого берега що не припливе: то хоч тріска, а хоч...

Явление 2-е.

Те же, Семен и Иван.

Семен и Иван (*низко кланяясь*). Помагай біг!

Старшина. Ти чув, Семене, що тебе назначено у некрути?

Семен. Чув! Воля ваша, господин старшина.

Иван. То не їх воля, а громадська! А громада великий чоловік! А вже як нап'ється, то й самого старшину віддасть у москалі...

Старшина. Ти це з п'яних очей, чи як? Чи може кортить у холодній посидіти?

Иван. Не задля мене мурована та холодна!

Старшина. Що ти прийшов сюди теревені правити? Виведіть його! (*Народ бросается к Ивану*).

Иван. Не руште! Я прийшов по ділу! Ніхто не смій і пальцем доторкнутись, бо я тепер не ваш! Чого ви заглядаєте мені в вічі, неначе сорока у кістку? Кажу, що не ваш я! Я йду за Семена у москалі!

Все. Ти?

Иван. А що ж, хіба з мене поганий буде москаль? Хоч не показний, та завзятий!

Старшина. Та ти це — у шутки, чи навспряжки?

Иван. Авжеж навспряжки!

Старшина. Що ж він тебе купив, чи як?

Иван. Купив, та либонь переплатив: дав він мені три сухих і три немазаних і четверте поросля.

Старшина (*улыбаясь*). Тьфу, сатана!

Иван. Не плюйте, така вона й до дна! А коли мені не вірите, то спитайте Семена.

Старшина. Гляди ж, тільки ти збрешеш, то я тобі без зачота лоба забрю.

Иван. Хоч я й забув, яке було обличчя у мого батька, а пам'ятаю добре, що він був москаль; а я у нього один...

Старшина. Ти дуже цікавий! А може здуру продався?

Иван. Ні, здається мене не обікрадено.

Старшина (*к десятскому*). Збігай за писарем, нехай його запише у приговор!

Иван (*к десятскому*). Та не йди додому, а прямуй у шинку, він там з Микитиним батьком вже, либонь, третю квартиру куликають. Еге! оце й вони чемчикують... Ось слухайте, якої гарної співають? (*Смотрит в окно*). О, здорову хвурку узяли, ледве везуть! (*Смеется*).

Явление 3-е.

Те же и писарь (он поет первый куплет за кулисами).

№ 21-й. Однажды собиралася
Компанья в кабаке,
И каждый тут говорил
На своём языке.

Как немец по немецкому:

Ай-ай-ай-ай-ай!

А турок по турецкому:

А-ла-ла-ла-ла-ла!

А русский пофаблей усіх,

Дав німцю тумака,

А немец похитрей усіх

Дав тягу з кабака.

Старшина. Гарно, гарно! Ви вже й в будень не втікаєте од чарки?

Писарь (*к старшине*). Василь Миронович! душа моя... Знаєш што?... Що було — те бачили, а що буде — побачим... Вино веселить серце...

Старшина. Та бачу, бачу, що веселить!

Иван (*смеясь*). Що й на ногах ледве стоять!

Писарь (*топнув ногою*). Молчать, дурак непросвіщенний! Ето чудеса в решеті... Всякая мразь рассуждает... Чис-то-е горе!..

Старшина. Чи ви ж тепер утнете писати?

Писарь. Душа моя, Василь Миронович... За моєю головою і твоя не болітиме... Що було, то бачили...

Старшина. Та це вже ми чули.

Писарь. Ну, да! А що буде—побачим... Що нужно писать? *(Садится к столу).*

Старшина. Напишіть приговор, що Іван Непокритий охотою йде у москалі за Семена Мельниченка.

Писарь. Всьо ето я могу... Потому... Знаеш що, душа моя, Василь Миронович, що було, то бачили...

Старшина. А що буде—побачим?

Писарь. Ну да! А що буде—побачим.

Старшина *(к народу)*. Ну, панове-громадо! білш я до вас не маю діла. Завтра прийдете підписати приговор. Сьогодні ми вже нічого не вдієм, бо бачте наш писар трохи розсохся.

Писарь. Що? Ах ти мужик! Как ти смієш? Я може больш знаю за вашого посредника!.. Я не боюсь посредника!.. Ах ти хам необразований!

Старшина. Та це ви вже й лаєтесь? Спасибі за честь!

Іван. Ось задля кого мурована холодна! *(Общий хохот).*

Писарь. Ах ти животное! Молчать! *(Идет к Ивану).*

Іван. З п'яним, як з дурним, не жартуй. *(Уходит, а с ним Семен и остальные).*

Старшина. Ай ну! Наградив бог мене писарем!

Писарь. Душа моя, Василь Миронович! ти одно слово мені не супереч... Знаеш що? Можеш ти мене розуміть?... Я п'ю, а ума не проп'ю... Хочби місяць без просипу пив, а ума не проп'ю!.. Не, ума я не проп'ю. Ех, душа моя! Що було—то бачили, а що буде—побачим...

Занавес.

Стор. 173.

СЦЕНА 1-я.

О.—Деревенский вид. Направо изба. Полдень.

Действующие лица:

Семен Мелниченко, деревенский сотский.

Одарка, его жена.

Іван Непокритый, ранений солдат, он на костыле.

Микита Гальчук, беглый крестьянин.

Провожатый и народ.

Полдень.

Явление 1-е.

Іван і Семен сидят на заваленке.

Іван. Значить, отак стоїмо ми, а насупротив нас шургенти—одно слово вармія. Пішли ми у штики, но вони зараз „до лясу“, навтікача... Вскочили ми в ліс, здоровенний ліс! дивлюсь шургент...“

Стор. 174. О.—Замість: „Е, та що там вже згадувати... ти мене!“—„Е, та що згадувати те, що вже ніколи не вернется! Розпережися

brate, та пошли за півквартою! Сьогодні, бог дав празник, не гріх і повеселитись!

Семен. Та я вже й спорядив робітника, ось-ось незабаром і принесе“.

ОА.—Слів: „Вона що-року... заповні!..“—нема.

О.—Слів: „Що ж це дівка... ділитись“—нема.

Стор. 175. О.—Слів: „одначе... ..світе свічку“—нема.

ОА.—Слів: „А що, чи є... балакати“—нема.

Стор. 176. ОА.—Слів: „Померли?“—нема.

О.—Після: „зотнути голову“—„*(долго хохочет и скрежещет зубами)*“. На що ж мене сюди привели? На сміх людям? Дивуйтеся,—радійте! Перед вами стоїть багатий Микита, багатий, що має одну сорочку, і та латка на латці!..“

А.—Після: „...чужими тинами“—„Смійтеся, глузуйте!..“ Далі як в О: „Перед вами...“

О.—Слів: „Тепер ви сміливо... ..мені“—нема.

Стор. 177. О.—Слів: „Я ні над чім ...тобою“—нема.

О.—„що я був... ..тепер“—нема.

О.—„Іван. Ну та й кляте у тебе серце! Мабуть скоріш шинкарі перестануть лить у горілку воду, ведмідь півнем заку-куріка, чим ти, Микито, до розуму дійдеш?“

О.—Замість ремарки: „Микита заривав...“—

Іван. Ну тепер, Микито, давай поцілуємся?

Микита. От бабські церемонії!

Семен та Одарка. Ходім же, ходім у хату. *(Уходят с Микитой).*

Один из толпы. Он тобі і Микита!

Другой. А що то був здоровий парнище, мабуть би й вола надвое роздер, а тепера змарнів, так неначе після пропасниці. От що робе дурний розум!

Третій. Та горілка! Не даром же кажуть: горілка тума, зведе хоч кого з ума... *(Расходятся).*

Перемена декорации.

Стор. 178. О.—Остання сцена мала таку редакцію:

СЦЕНА 2-я.

Ночь, перед рассветом. Деревенское кладбище: большинство могил без крестов, на некоторых деревянные кресты или камни.

Действующие лица:

Іван Непокритый.

Микита Гальчук.

Семен Мелниченко.

Одарка, його жінка.

Явлення 1-е.

Микита. *(Он медленно идет кладбищем, по временам осматривается, как бы боясь преследований; подойдет к двум могилам без креста, снимает шапку и опускается на колени).* Тату, ненько моя рідненька! Встаньте з сиріої землі, привітайте вашого безталанного сина... Хто ж тепер одкликнется до мого горя, хто розжовити мою тугу? Вам легш лежати в сирій землі, ніж мені горе горювати на білим світі... Світ мені огид, і я не маю сили вкортити собі віка... Нене моя рідна, на що ж ти породила мене на світ божий? Краще б було мене маленьким втопити, струїти, ніж маю я мучитись і господа гнівити!... Кругом чужі люди, вони своїм жалем в'ялять мое серце, гніять і рвуть мою душу. З ким же поплачу, з ким серцем одпочину? Тяжко одному без родиньки... Тільки й чує мої ридання луна, та й та якось сумно одкликається. Куди ж подінусь? Невже йти за вітром, як те перекотиполе, що куди вітер дме, туди воно й котиться? Я не здужаю робити... сили свої я стратив, блукаючи в степах безкраїх... зсушив, зв'ялив серце, пропадаючи за Одаркою... Моя сила, мої молоді літа розкидані попід тинню, мої думи розвіяли вітри по полю, мої сльози доповнили моря... Безрідний, безсильний, безприютний... Один, один, як билина на голім полі!... Боже, боже милосердний, напути мене сиротину! *(Припадає лицем к могилі).*

Явлення 2-е.

Иван *(тихо подходит к Миките)*. Ти тут, Микито? А я прокинувся, дивлюсь — тебе нема.

Микита. Чого ти хочеш від мене, д'явол?

Иван. Та як же... Чого ти сюди забрався?

Микита. Сатана! одійди ти від мене!

Иван. Що ти робиш з своєю дурною головою? Ти думаєш, що я нічого не бачу? Чого ти тут ридав? Хочеш мертвого з гробу викликать? Он сльози й досі на очах!

Микита *(быстро утирает слезы)*. Піди ти геть від мене! Чого ти лізеш у вічі, чого ти зориш за мною? Ти діждешся, що я тебе уб'ю, як собаку!

Иван *(подаєт ему костьль)*. На, вбивай! Що, не підіймається рука? Чи може ломакою не вб'єш відразу, то на тобі ніж, заріж мене. *(Подаєт ему нож)*. Чого ж так пильно дивишся на мене? Думаєш здригнусь, злякаюсь смерті? *(Молчание)*. Опам'ятайся, пришеповатий! Ти думаєш, мені тебе не шкода?.. Коли б я знав, що тобі легш буде від того, що я руку собі відрубав, я не пожалую й руки!

Микита. Мені легше буде, як ти одійдеш від мене!

Иван. Неправда! Покайся, брате! Молись богу, і він милосердний облегчить твою душу!

Микита. Я молився господеві, щиро молився!...

Иван. Не вірю! Ось послухай мене, Микито: ніхто стільки не знав горя на своїм віку, як я; тільки я ховав своє горе від людей,

і чім дужч серце щеміло, тим більш я реготав і танцював. А ти носишся з своїм горем і всім людям показуєш його. Нащо розказувати людям про своє горе, коли у них і свого до пропасти! Якби зібрав усі ті сльози, що вилили такі небораки, як ми з тобою, то можна б було увесь світ потопить... Кого ж ти після цього хочеш здивувати своїм горем, своїми сльозьми?

Микита. Нікого! Бач, у мене не така натура, щоб я привик к своєму безталанню... Сором гнітить мене, душить, жене з очей людських!...

Иван. Що ж робити, треба привикати!

Микита. Іване! зроби ти мені одну ласку?

Иван. Кажі, брате, усе зроблю задля тебе!

Микита. Покленись мені отут, на могилі моєї матері, що зробиш?

Иван. Хай господь мене покарає, нехай земля не прийме моїх кісток, коли я збрешу!

Микита *(берет его за руку)*. Знаєш, Іване, яке у мене тяжке горе на душі: мені перш здавалось, що я не люблю Одарку, і здалось, буцім я її зовсім забув і викинув із серця, тепер же як уздрів її... я не знаю що й сталося зо мною!.. Мене вогнем пече, як гляню її в очі... я б радніший її забути... Ох, як тяжко мені, Іване! *(Складывает голову на грудь)*. Мене господь оберіг!... цю ніч, як ви усі поснули, я шукав сокиру, щоб зарубати Семена... І коли я знайшов сокиру і вже підійшов до Семена, він крізь сон проговорив: „Бог з тобою, Микито!“ Сокира випала у мене з рук, і я пружою вибіг з хати... *(Хватається за грудь)*. Ох, як же мені тяжко!.. Чи ти чуєш, як у мене у грудях неначе що клекоче?... Ох! Так ось же, слухай Іване, іди зараз у село, подякуй від мене Семена й Одарку за їх хліб-сіль і скажи їм усе, що ти чув від мене, нехай остерегаються... Своєю волею я ніколи не вернусь сюди, хіба знов приведуть. Я піду у далеку сторону, так щоб вже ніколи сюди не вертатись... Ох! *(Прикладывает его руку к своему лбу)*. Голова вогнем горить! *(Молчание)*. Іване, іди! Пам'ятаєш свою клятву?

Иван. Та як же ти зостанешся?

Микита. Я цілий вік один... нічого... мені зараз полегша... Чи здужатиму я йти?... У грудях дуже коле... як довго балакаю, то неначе дух міні забиває... Якимось то господь допоможе... У чужих сторонах люди мене не знають... Іване, ти забув клятву!...

Иван. Та я пам'ятаю... але ж!.. Глянь на себе, який ти немощний, ти й за межу не зайдеш... Ще раз кажу тобі, схаменись!

Микита. Ти клятву забуваєш?

Иван. Ну що ж, коли так, то... прощай!

Микита. Прощай! На тім світі побачимся... *(Иван, отойдя немного, останавливается)*. Чому ж не йдеш, Іване?

Иван. Я ще хочу тобі сказати одно слово...

Микита *(вскакивает)*. За що ти мене мучиш!.. рвеш на шматки моє серце?... *(Закашливается)*. Ох, боже мій! *(Тяжело дышет)*. Іди... Іване!.. *(Иван медленно уходит и останавливается в глубине сцены, наблюдает за ним)*.

Явлення 3-е.

Микита (*проводив Івана глазами, тяжело дышит и затем как-будто немного успокаивается*). Прощай село, колись рідне!.. Прощайте люди... прощай батьківська і неньчина могила. Хто поставить хрест над вами, хто пом'яне? (*Берет щепотку землі*). Часточка рідної землі, як помру в чужій стороні, хай ляже зо мною у домовину... Прощай Одарко!.. Я вже ніколи, ніколи не побачу тебе... А ти, чи згадаєш бідолашного Микиту?.. О, боже, як трудно вимовити у останній раз: прощай Одарко!.. (*Рыдая, припадает лицем к могиле. Молчанье*). Ну... пора... у дорогу... в далеку дорогу... Помру десь в степу... ніхто не бачитиме, ніхто не поплаче... Орли розірвуть моє тіло, виключують очі, вирвуть з грудей серце, те серце, що так щиро любило... (*Силится подняться*). Що це зо мною сталося? Я ніг не чую... потерпли... в грудях здавило... (*Обессиленный падает*). Голова горить... Смерть моя... смерть... у мене духу не стає... У очах темніє... страшно, страшно мені... Іване!.. де ти, Іване?..

Іван (*подбегает*). Що це з тобою, Микито?

Микита. Не лякай мене... я ще не вмру, правда? води, капелину води...

Явлення 4-е.

Те же Семен и Одарка.

Семен (*к Ивану издалека*). А що, знайшов? (*Иван делает знак, чтоб он молчал*).

Микита (*тихо*). Хто там?..

Семен и Одарка (*подходят*). Що це з тобою, Микито?

Микита. Нічого... води... хоч рісочку води... Од[арко], не бійся мене... нахились... (*Одарка наклоняется над ним*). Руку... до голови... Одарко!.. Ода[рко]! (*Умирает*).

Іван (*после минутного молчания*). Царство небесне, вічний покой!

Семен и Одарка (*падают на колени*). Господи милосердний! Прийми його грішну ду[шу]!

Стор. 178. Б.—Монолог Микити вже усталився. В А він мав трохи іншу стилістичну редакцію.

Стор. 178. Г.—замурдованого

Стор. 179. АБВГ.—допомогаї.

Стор. 180. А.—Після слів Микити: „...глянула мені в вічі“— „і той погляд розжеврив моє серце пекельним вогнем!.. Тепер серце моє горить і лютує!.. Я гасну лютуючи, лютуючи вмираю!“

А.—Після слів: „нечистий вів“—

„Іван. Молись богу сердешний!

Микита. Мовчи, мовчи... Тобі сповідаюсь, а ти нікому, нікому не кажи!..“

А.—Замість слів: „Зоставайся... сліз“—„Ну що, легше тобі? Ходім, я тобі поможу лягти; а завтра підем до церкви!.. (*Веде його до полу і садовитя, сам сів поруч*). Жаль мені тебе, дуже жаль! Придивись ти на моє життя, хіба й моя доля не така ж пошарпана? Тільки я кріплюсь, а ти...“

Микита. Я не можу здолати свого безталання!.. Сором мене гнітить, жене з очей людських!..“

II.

ПОМИРИЛИСЬ.

„Помирились“ написав Кропивницький, як він сам датує (*БВГ*). у 1869 році, в Бобринці. Надрукував він її вперше в газеті „Новороссийский Телеграф“, 1872, №№ 162, 164, 169. Цей же текст подано до цензури (22. I. 1873) й швидко дозволено (30. I) з невеличкими лише викресленнями (Рукоп. ЦБРДр, № 53938, далі О). Газетний текст і рукописний нічим, окрім дрібних помилок, одне від одного не відрізняються. В обох цих текстах ремарки подано ще російською мовою.

Майже без усяких змін п'єса була видана в збірнику 1882 р. (*А*); так очевидячки йшла вона і на сцені, зазнавши негативної критики: гудили її переважно за розтягненість акції. Отже й переробив її письменник, скоротивши для виставлення; в такому вигляді увійшла п'єса в збірник 1885 р. (*Б*). Потому ще раз переглянув її письменник, і мова Гершка набрала трохи більше українського елемента, ніж це було в попередніх виданнях.

Нижче подано варіанти переважно з вид. 1882 р. та з першої редакції; в них чимало матеріалу, характерного для сільської економіки 60 рр. Окремі ж рісочки змальовують бобринецьку, очевидячки, ратушу.

Стор. 183. О.—Комедія водевиль. А.—Жарт.

Стор. 184. О.—Панас Гурин, богатый помещик, владелец ста десятин земли, смежной с большой деревней.

О.—Василий Сокуренок, волостной писарь и сельский учитель. Получил образование в уездном училище.

Стор. 185. О.—Слова російського опису кімнати. „Багацько образів... псалтир“—цензор закреслив червоним атраментом.

О.—„полосатою“ (сырцевою) скатертью.

О.—малинових мундирах.

О.—„Георгий победоносец“—закреслено червоним атраментом; нема цього і в інших текстах. Після цього О: „Кавказский пленник“, „Хождение души по мытарствам“, „Кот Катафеич“, „Страшный суд“, „Охота на тюленей“, „Клара“, и наконец, ни к селу ни к городу, чайная виньетка“.

ОБВГ.—посукало

Стор. 186. О.—після: „язик усох“—„Хіба старі люди дурніші були від тебе, га? З жиру каже!—Хм!...“

ОА.—Після „дивитись“—„страшно“.

ОА.—Після слів „та еге ж!“—„То ж бач так було: старший брат поїхав проти великодня сина брати, а менший спав у тім сїні; а той як шпортнув вилами та й проткнув його. От з того часу бог і зробив так, щоб їх увесь світ бачив, та й посадив їх на місяцеві“.

ОА.—Після „...Ахтанасія“—„Спершу обібрали його зборщиком, а далі ратманом“.

Стор. 187. ОА.—Замість: „Ну забалакалася... заарештував“—було: „Бач, ми спершу сиділи на чинші у одного пана. Давно вже це було. Земля тоді була недорога: руб п'ять за десятину, а як вже два четвертаки, то то така земля, що й сказати! Раз на наших полі зародила трава така хороша та густа, як щітка. І хочби тобі одна стеблина бур'яну чи чалалочи, чи там мешію... перій, одним лицем перій! Тут нагодилися бурлаки, чоловіка їх з п'ятнадцять. А їх тоді до біса було, тії бурлачні. Батько їх і договорив скосити ту траву, на наших харчах і по п'ять карбованців від клітки. Скосили ми ту траву, та склали дев'ять скирд, ще й два стіжечка. Ох, господи наш милий! Тут пішла чутка, що почали писати нову ревизію, дак скрізь по селах їздють судейські з казаками та ловлють бурлаків. І господи! що вони виробляти тій бідолашній бурлачні! Як піймають иншого, чи де там у лозах, чи де в очереті, та як почнуть катувати... Не доведи господи! Ото зачули й наші бурлаки про ту ревизію, та за роцотом до нас... Ну ми їх і роцитали... Оце забалакались, треба вже світити лямпадки! О к с а н а. Та ще рано, мамо. Як же ви їх роцитали? С т е п а н и д а. Так як і люде, так і ми роцитали... Дали їм по карбованцю та хліба на дорогу.

О к с а н а. По карбованцю? І вам не сором мамо? (А: півкарбованця).

С т е п а н и д а. Хіба ми тільки так робили? Еге-ге! куди оком не скинь, усі так робили: і пани і попи, та й наш братчик за ними. Ще ми по божому, а он як інші пани, то було роблять... (далі як в остаточній редакції)... у вострог не спровадив. Там би, каже, і кісточки ваші загнили бі! Он як робили пани! А ми що? Сказано, ми мужики, а пани — люде письменні. Нащо ж вони так робили? Ох, ох, ох! Ото підскочила зіма, сина скрізь повиговодували, шатнулись до нас за сїном... Та вибрали ми більш тисячі! та за ті гроші й купили оцей хутір.

О.—Слова — „Он аж чотири... вовни“—викреслив цензор.

ОА.—Після слів: „на панахиду“—„Ось і цього року, як святити царину, то дали попові мішок борошна і так зерном усякого хліба. Ще я з своїх рук дала йому карбованця і півруна ярячої вовни“.

Стор. 188. ОА.—Після слів: „доводить грамота“—„Ні, вже Івася та Хведька не віддам у школу, ні не віддам“

ОА.—Після слів: „з тим Василем“—

„Оксана. Коли б у вас так серце боліло, то не те б казали. Степанида. Пусте діло! Оксана. Господи! Другі живуть у бідності... Степанида. Почни рюмсати! Оксана. Нащо плакати? Сльози не допоможуть... Степанида. Дівочі сльози — роса. Сонце зійде, роса опаде. Оксана. А поки сонце зійде, то роса очі виїсть. Та вже я тепер щось собі таке надумала... Степанида. Які це там витребеньки? Оксана. Піду собі світ-за-очі... Та де-небудь наймусь, або-ж... Степанида. Усе те дурість, дочко.“

Стор. 189. АО.—Після слів: „зуби гострю“—

„Оксана. Ото яке велике нещастя! Хіба батько мене битимуть?“

О.—Після слів: „послухачі знайдуться“—

„Степанида. Знайдуться! Де ж тих побрязкачів набрати? Як кожний так робитиме, як Микита, то й... Сокуренко. Не кожний!...“ і далі, як в остаточній редакції.

О.—Після слів: „одну солому“—

„Степанида. Так що? От у вас, добродію, таке м'яке серце, пішли б ви на його ниву, та й скосили б йому хлібець за спасибі. Сокуренко. А хто ж за мене робитиме? Я й так позичив Микиті свої останні гроші, сім кабованців.

Степанида. Та яке нам діло, як хто там! Про мене хоч і одержу з себе віддайте.“

Стор. 190. Після слів: „в комору“—

Оксана (*сміється*). Вже ж не будете мене держати звязаною цілий вік? Йй-богу утечу! Я таки зроблю по своєму... А як ви мене запрете, то я повісюсь... Тоді вас будуть у пеклі, у смолі кип'ятити! (А—парити).

Степанида (*испуганно*). За це? Хіба за це будуть? Ох, господи милосердний!

(Далі—А: Оксана (*тихо до Василя*). Кажі, що будуть!)

Сокуренко. За це іменно будуть кип'ятити. Мені казав отець Олексій, як я ще був у школі.

Степанида. Ох, мені лихо!

Сокуренко. Краще буде, як ви заступитесь за нас, та побалакаєте з Ахванасієм Николаєвичем...“

Г.—Тільки тут з'явилась репліка: „(у бік). Чого доброго, що й справді втече“.

ОА.—Після „...плаче, що й господи!...“—„Як не віддасте за мене Оксану, то буду плакатись на вас увесь вік? Защо ви надо мною знущаетесь? Якби я був нечесний чоловік, або ви чули про мене яке худе слово...“

Стор. 191. О.—„ордена тільки пуговиця одна“. БВ—нема.

ОА.—Після „...ускочив!“—„Господня єсть земля“.

Стор. 192. О.—Після „...іменно є такий закон...“—„Степанида. Коли ж такий закон настановили?“

Панас. Адже ти чула, що оце недавно вибирали судей, чула? Ну оті ж судді, так правлять вже по нових законах“.

ОА.—Після: „...кінець тому.—„Отче наш!“... Справдився сон, справдився! Мабуть, казанок ущерть. „Да будет воля твоя“...“

Стор. 193. ОАБВ.—Замість: „...це пусто во діло“ — „што ето прежній суд?“

ОА.—Після: „дайте мені чорну“—„Степанида. Ох, матінко, чорну!“

ОА.—Після: „как собі знаете“—„Панас. Де ж таки чорну? Ні, не дам! Хоч муситиму і здохнуть, а не дам! Як то можна?“

ОА.—Після: „чорну корову“—„Гершко. Што корова, што? Знаєте, Хванасій, как бог даст, то уше будет хорошо...“

ОА.—Після: „для вас тільки“ — „Как таких розумних людей та будуть засилать на Сибір... П-с!“

Панас. Туди, кажуть, дурних не посилають... Ох, боже наш!“

ОА.—Після: „та й годі!“—„Бери, слухай, рябу! Бери, Гершку, добра корова!“

Гершко. Што миня із вами гаварить... Ну, зашвіданія. *(Идет до двери)*“.

Стор. 194. О.—Слова: „І нудиться... заутрені“ цензура викрешила в рукопису.

ОА.—Після: „...умная голова“—

Панас. Так кажеш, що облакат виправить? А як він часом не захоче?

Гершко. Я захочу, і он захочеть! Ми вше ізделаем харасо... А ви знаєте, тот Єська, што был у Жуковій шинкар, га знаєте? он такой маленькой, такой шморкач... Знаєте? он тепер ізделялся знаменительный адвокат? Насі очень умний!“

О.—Після: „...хитро зроблено?“ — „Як же доказать що чесний?“

Гершко. Як доказать? Чесний человек?.. Цесний человек, как он собі гандлюеть, то ніхто ему не сказит, што он ето украл... От я сібе цесний шинкар.

Стор. 195. ОА.—Після: — „братъ гроші“—

Степанида. Ох, Панасе, не занастаи своєї дитини!

Панас *(к жене тихо)*. Та коли б тільки визволив, а там можна й обдурить... Може грішми відкупимось. *(Громко)*. Звісно шкода дитини, але ж... ..

ОА.—Замість: „... скурвий...“—„*(спохвтаєсь)*. А щоб тобі... тьфу! Оце так так виходить: тебе ж б'ють та ще й плакать не дають. Ну порядки!“

Гершко. Ну што ж мне некогда, там у меня дожидают кліенти...“

Панас. Крути не верти... Конечно, якби підвели ту статтю, што нікуди не треба...“

Гершко. Ну говоріте!“

Стор. 196.—Після: „... неписьменні“—„Ні, треба хлопчаків віддати, у школу. Коли ж у нас і школа така, що тільки слава що школа. Забуде й те, що дома знав. Засвіти, жінко, свічку! Звісно, якби їх вчили там якумо реместу, ну!.. а то вчать їх там чорт-батька-зна чому: буки-аз-ба та Кир цар персидський... Я як був рахманом, то повсігда носив оцю печать коло себе на очкурі. *(Степанида подаєт свечку)*. Сміхал та й годі! Раз посилали ми якусь бумагу до губернатора... *(нажигаєт печать)*. Підписав голова, ще один рахман і я приклав свою печать... А секлетар у нас був такий, що не дуже дглядався до діла,— йому б тільки з дівчатьми, та на охоту... От і послали ми ту бумагу, а через тиждень такий нам виговор дали, ще й не треба краще. За те, бач, що моя печать, та була прикладена до гори ногами. Кумедія, та й годі! *(А.—всюди: бомага, ралман)*.

Гершко *(терпя терпение)*. Ну, годі вже, годі!

Панас. Ти вже не вчи меня, будь ласків. Бач, осьдечки же не почорніла? Чудернацький був у нас один рахман. Конаком його дражили. Правда, він таки й грамоту трохи розбирав... Там такий був, що нізащо тобі не підпише білета, поки не видере на чвертку. А що канцеляристи, то там такі були, що й з мертвого здеруть. Інший часом не дає хабаря, дак вони йому й кешені повивертують... От тепер неначе вже й зовсім готово!

Гершко. Годі там вже, годі!

Панас. Ні, нехай ще трохи нашмалиться! А то тож, зібрали ми головою одного волоха... Ну що ж то за кумедний чоловік був! Знаєш, секлетар читає йому журнал: „Слушали“, каже, те і те... А він вилупить очі, та хочби тобі словечко розчолопав! А як дочита секлетар, та й каже: „підпишіть!“, а він каже: „не хочу. Може тут яка машина?“ Чудний волох! Раз секлетар...“

Гершко. Ну, будет вже... На што мне ето?

Панас. Та постривай-бо! Раз секлетар написав розписку, що буцім-то голова позичив у нього сто карбованців... А він здуру і підписав!

Гершко. А што ізделав секлетар із та рошписка?

Панас. Шо! Нареготався вволю та й порвав!

Гершко. Фе, какой он глупий!“

БВ.—Останні 4 репліки з цієї розмови збереглись.

Стор. 197. ОА.—„Панас. На це? Який на це закон? Еге, якби був який закон, то вже б ми знали; вже б давно приписали до волости. Адже он, як настане некрутчина, або яка скотина прибудиться, то зараз і пишуть до кожної волости... А про це ще не писали.“

Степанида. От правда на світі! Як жінок, то й не щитають за людину.

Панас. Яка ж вона людина? Баба, одно слово баба! Баба та й годі! Е, бабам добре жить у світі, а от як нам, дак біда... Некрута дай, і подушне дай, і усе дай... А з баби якіі узятки? Ім байдуже! Хіба тільки чоловік коли-небудь полюб'є...“

Стор. 199. ОА.—Після: „поніма“—„Може це тільки мана?“

ОАБВ.—„Дохтур? Тю, диви голубчику!“

Стор. 200. ОАБВ.—*магарич. Г.—могорич*

ОА.—Після: „...просимо за стіл“—„Не годилось би проти празника...“

Лахтіон. Бог прости! Вип'єм одну за здоров'є молодих, а другу за мировую... А потом будем песні іграть...

Панас. Ні спершу вип'ємо чаю! Тільки будь ласків не співай-бо... А що ж самовар?... (*Оксана уходить за самоваром*).

Лахтіон. Слава те Христос! Тіперича покончили дело, значит благополучно... На что нам драться? Это не годітся! (*В сторону*). С едаким мужиком, ссориться нам не с руки.

Панас. Я й сам не охотник до тії бійки... Коли ж так тебе щось і штовхає, щось і штовхає...

Лахтіон. І удариш! Лукавий попутає, потому ето его дело... Это его штуки!

Степанида. Він, він. Ох, господи! Позавчера нашу телицю у рів ухнув...“

ОАБВ.—„бриколовки“—нема.

ОА.—Після „порядки“—„наливает). А правда у меня дочка молодець?

Лахтіон. Важная девушка! Кушайте на здоров'є!

Панас. Та я ж ще й не здоровкався? (*Смеется*). О, тепер будьмо здорові! (*Пьет*).

ОА.—...прислі ...

ОА.—Після: „грабительники“—

„Панас. Гершку, не лайся! Бо я тебе під арешт...“

Гершко. Вус, під арешт? Што ти мне говориш, ти, паскіда, шмаркатий?“

Стор. 201. ОА.—Ремарки „силкується...“—нема.

ОА.—Після: „вип'ємо“—„Я вже вам за те, що потрудились прийти, грішми там, чи як... От коли хочте, я вам подарю оту рушницю, що в кутку стоїть?“

Рибкін. Едакую дрянть предлагает!“

ОАБВ.—„А який-бо ти, Гершку... Ти таки своєї!“

ОА. Замість репліки Сокур.: „Та знаюж“—

„Сокурєнко. Ну, а як засадять під арешт, то що вам з того прибуде?“

Рибкін. Что ви мне, молодой человек, натації читаєте? Я знаєте что сделаю... (*Тихо говорят*).“

О.—Після: „...того будить?“—Панас. Я тобі її дам! Тільки вже не чорну, вибачай, а рябеньку...“

Стор. 202. ОА.—Після „підходить до Рибкіна“—„(*Сокурєнко идет к столу*).

Панас (*к Сокурєнку*). Що, не здається?

Сокурєнко. Хіба то чоловік!“

ОА.—Замість: „...как жених і вдруг“—„об етом узнает свет, і что же я?“

Б.—Після: „...што он попадется!“—„А нівєста я вам знайду еще двадцять!“

ОА.—„Ну нехай сем? Нет. Ну нехай будет шесть? Нехай будет пять?“

ОА.—Після: „клієнт“—„А как на прошла неделя Рицько із Максимом побились, то хто їм не дал помириться? Я?“

О.—знаменительный; АБВ—знаменательный.

ОА.—Після: „...руку“—

Гершко. Он вам дают ружью, дают? Возьміте? Знаете, із миру одна нитка, та будет на голый сорочка! Хап там, хап там, і будет большой рахунок...“

ОА.—Після: „бере горілку“—А рушницю візьмете? Візьміте, добродію... У, рушниця добра! Чи вірите, що я торік пополупив з неї отих дровчів... Мабуть чоловіка з п'ятнадцять їх убив! Дав я за неї у Миколаєві півтора карбованця!“

Стор. 203. Г.—Поб'ємся.

ОГ.—пополупеш.

III.

ЗА СИРОТОЮ І БОГ З КАЛИТОЮ.

Це—третій закінчений твір Кропивницького, але перший, що з'явився в друку—в „Новоросійском Телеграфі“ за 1872 рік (№ 110 та № 11, 31. V та 2. VI). У той час служив Кропивницький в Одесі в російському театрі; отже й можна було б гадати, що надрукував він цей водевіль, сподіваючись виставити його на сцені. А втім, до цензури він сам його не подавав. Випускаючи першу збірку своїх творів, він згадав про цю ранню свою спробу: „Казав і кажу вам—писав він до М. Комарова—що є невеличка творя: „За сиротою і бог з калитою“ (водевіль у 1-ій дії); і був він надрукований у „Новоросійським Телеграфі“, чи в 70 чи 71 році—не пам'ятаю гаразд. (У мене екземпляра украдено!). І писав я у Петербург до Мозера¹⁾, й гроші послав, і ні чутки, ні вісти! Не я його послав на дозвіл до кону, а хтось інший, тільки я своїми очима бачив у списку дозволенних безумовно к представлению от 71 до 79 года, що він значиться дозволенным...“ Доручав Кропивницький відшукати відповідних чисел „Новоросійского Телеграфа“ у Києві й в Одесі, але з цим йому не пощастило²⁾, і водевіль не увійшов ні в першу, ні в наступні збірки: чим далі, то важче було відшукати стару газету, тим більше, що й сам Кропивницький нетвердо зазначав рік, коли він цей водевіль надрукував (1870, 1871, 1872).

Відомостів про те, чи виставлялась ця п'єса, ми не маємо.

П'єсу передруковано тут з „Новор. Телеграфа“. Зберігся ще в бібліотеці Б. та М. Грінченків при Українській Академії Наук давній

¹⁾ Бібліотекар Олександринського імператорського театру.

²⁾ Лист до М. Комарова 13. VI. 1882 з Андріївки. Т. Слабченко. З листування, 77; порівн. також лист 11. IX. 1882 з Єлисавету до того ж таки кореспондента.

рукописний текст (№ 1213) з поміткою рукою Б. Дм.: „Хоч було друківано, та важко здобути друківаний у газеті примірник. Цю копію (певне з друку?) маю з паперів, що купив у вдови Тищинської“. Порівняння цього тексту з газетним, стверджуючи думку Б. Д. Грінченка, дає лише правописні одміни.

Ремарки, що за давньою традицією подавано в Кропивницького російською мовою, поперекладувано тут на українську.

Стор. 208. У газеті: скупував

210	„	три часниці
214, 215	„	піднялось
215	„	окром того
215	„	хоп за чуба
218	„	пошли нам

Газетний текст надруковано неохайно, отже й довелось нам його в зазначених місцях виправити.

IV.

НЕВОЛЬНИК.

П'єса ця, як свідчить сам автор, написана у 1872 році, в Одесі (Г, I, 65). Перевірити цю дату якимись іншими даними не пощастило. А втім, вона досить імовірна: в більшості видань (БВГ) „Невольника“ надруковано на другому місці, навіть попереду раніше написаної „Помирились“—певно з більшої пошани до жанру—„д р а м а т и ч н и х малюнків“, рівняючи до водевільного стилю „Помирились“.

„Невольника“ надруковано за життя автора 5 разів—в усіх 4 виданнях першого тому творів письменника¹⁾.

З них текст у збірнику 1895 р. має підзаголовок „в исправленном виде“. Проте, перегляд усіх чотирьох текстів переконує, що найпоследовніших змін зазнало лише останнє видання; автор уважно переглянув його та вніс чимало дрібних, здебільшого стилістичних виправлень.

Деяких змін зазнав текст і в другому виданні, переважно в першій дії.

Стор. 225. А.—Майже вся перша ява проходить у монологів Ковалю. Недобитого зовсім немає, і те, що в пізніших виданнях говорить він, припадає в першій редакції на долю Ковалю. Але окрім того, що слова його розподілені в пізніших виданнях поміж двома особами, дещо з них повикидувано зовсім, а дещо незначно змінено. Зрозуміло, що вже в Б повставлювано коротенькі репліки, якими підтримує

¹⁾ Видання окремою книжечкою 1902 р., що вийшло в Юр'єві, я не беру тут на увагу: нема чого сподіватися, щоб воно виходило з якоюсь долею авторської ініціативи в справі корегування тексту.

Недобитий діалог з Ковалем. Приміром: „У полі на волі скоріш вилюдніє...“, або: „А з мене який тепер козак?“, „Еге“, та інше.

А.—К о в а л ь (бринькнувши децицю на бандурі, зупинився і мов-замислився).

А.—„У палочки не вбилось“.

А.—Після слів: „і так невигода“—„думоньки мої тяжкі, хилите ви мою головоньку, як скошену билиноньку“.

Стор. 226. А.—Після слів: „...сердешному голову“—„і задумали ляхи запанувати на Україні, та й запанували собі на погибель...“

Г.—Зовсім незрозуміле сполучення спів: „далебій не полехча,—та слухай“.

Стор. 227. А.—Після слів: „бринькай на бандурі!“—„А Степана треба споряджати у військо... ох, треба, треба!“

АБВ.—„вигодував і випестував...“

А.—Після: „не виховаєш“—„Шкода й хлопчини, шкода й дівчини, любляться вони собі, мої голуб'ята, давно вже помічаю, та ще й неабияк любляться,—одно в другому душі не чує...“

А.—Після: „козацькій голові“—„як скуштує олив'яних галушок та лоскоту по ребрах від татарських списів“.

АБВ.—Ремарки „стука у вікно“ не було. У зв'язку з цим змінена й дальша ремарка: у 2-ій яві Ярина „виходить з х а т и“, а не з „саду“, як у всіх попередніх виданнях.

Стор. 228. А.—було: „хутко скочив і пішов, приспівуючи“.

А.—„на понюх“.

А.—„гетьман давав за одне коліно“.

Стор. 230. А.—Заяча хвабрість.

Стор. 231. А.—„а скинь на дівчину таким поглядом, щоб усміхнулась чорноброва... серце їй замліло. Шкода! який з тебе козак“.

Стор. 234. В.—Тут з'явилось: „(сам з собою балака). Усі в один голос... вже й послули“.

АБВ. „розлучати“.

Стор. 235. А.—Дія кінчалась словами: „не осироти мене старого! (Плаче)“. БВ: „зглянься на мене старого“.

Стор. 236. А.—Замість: „на тин“—„до долу“.

Стор. 238. А.—„бідолохою“. Так і в інших місцях.

А.—„Ярина (дає рушницю і пістолі)“—У зв'язку з цим бракує ремарки, що в остаточному тексті є: „Коваль надів йому рушницю через плече...“

АБВ.—„капшук“ замість „вузлик“.

Стор. 240. А.—Замість „отаман“—„курінний“.

Стор. 241. А.—реплік: „Не плюй. Який там бенькет... О п а р а ...вилупиться нових два“—нема.

А.—„гопки били“.

А.—„настоящу чумачку“.

- Стор. 242.—Б. „гугля“.
АБВ.—„станю запер“.
- Стор. 243. БВ.—„на світ таки народився“.
- Стор. 244. А.—„Ану ген братця...“
- Стор. 246. БВ.—„світає в очіх“.
АБ.—„навприсюди“; В.—„навприсядки“; Г. „навприсяди“. До тексту заводжу варіант АБ. бо тільки він римує з дальшими словами.
- Стор. 247. БВГ.—„на смітті“; заводжу тут „на сльоті“ як в „А“.
АБВГ. шкода
- Стор. 248. А.—Ява IV кінчається ремаркою: „дрімають“.
БВ.—Ява V—„Ті ж дрімають, трохи згодом входить Степан“.
- Стор. 249. А.—„Недобитий. Торік на великдень. Степан. На великдень? Ти співав...“
- Стор. 250. АБВ.—кінчають спів 6-им рядком.
АБВ.—бусурмен.
АБВ.—останньої ремарки, що закінчує дію третю, нема.
- Стор. 251. Г.—з'явилась ремарка: „Степан прикований до стовпа“.
- Стор. 254. 2-й рядок думи А.—„На синенькім морі“.
АБВГ.—діалектична форма тужять, як це зберігається частенько і в інших місцях.
АБВ.—6-ий рядок думи—„терплять тяжкі муки“.
АБВ.—„підбуркали яничари“.
АВБ.—„захопили вас у неволю“—так тут і виправлено.
- Стор. 256. А.—2-а ява не розбита на дві.
- Стор. 257. АБВ.—верівці.
- Стор. 258. А.—уві сні; Б: у сні.
- Стор. 259. АБВ. Запорожжя; так і в інших місцях.
АБВГ. гніє
- Стор. 261. АБВ.—сідую
- Стор. 262. Б.—Ява кінчається самою ремаркою: „уводить отця“.
- Стор. 263. АБВ.—Замість: „тиняюсь“—„тиняю“.
- Стор. 265. А.—Пісню хору вміщено без заголовку „хор“; Б.—її зовсім викинуто.

ЗМІСТ.

Життя і творчість М. І. Кропивницького	5
I. Життя	9
II. Творчість	55
III. Письменницька маніра	97
Дай серцеві волю, заведе у неволю	123
Дія перша	125
Дія друга	136
Дія третя	152
Дія четверта	165
Дія п'ята	173
Помирились	183
За сиротою і бог з калитою або ж несподіване сватання	205
Невольник	223
Дія перша	225
Дія друга	236
Дія третя	240
Дія четверта	251
Дія п'ята	258
Примітки та додатки	267
I. Дай серцеві волю, заведе в неволю	271
II. Помирились	287
III. За сиротою і бог з калитою	293
IV. Невольник	294

Ціна 1 крб. 80 коп. (Р)

Палятурка 60 коп.

7 миз
600 =
153, 3. 2002

